

รูป 3.2 การล่าสัตว์ของชาวบ้านบัวแบบดั้งเดิม

เป็นอาหารชั้นยอดของคนอีสาน หากเป็นผิ่งเล็กที่เรียกว่า มี่ม จะอยู่ตามต้นไม้เตี้ยๆ หรือกอไผ่ หากเป็นผิ่งหลวงจะต้องดอกทอย (ไม้ไผ่ขนาดกว้าง หนาราว 2 ซม. ยาวราว 15 ซม.) เป็นเหมือนบันไดไปจนถึงรังผิ่ง ซึ่งอยู่บนต้นไม้สูงมาก ประมาณ 20-50 เมตร เมื่อใกล้รังผิ่งก็เอาควันทไฟหรือควันทจากยาสูบไล่ผิ่งออกไปจากรัง แล้วเอามีดปาดรังผิ่งใส่กะด้า โรยเชื้อกลงมาข้างล่าง ผิ่งหลวงรังหนึ่งให้น้ำหวานประมาณ 20-40 ขวดแม่โจง และรังผิ่งก็มีตัวอ่อนเอามาปิ้งกินอร่อยมาก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ณรงค์ อุบุญญ์, 2540: 22)

ประเภทที่สอง อาหารจากสัตว์น้ำและสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ

ในพื้นที่ที่มีแหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น ห้วย หนอง คลอง บึง หรือแม่น้ำ เมื่อประมาณ 30 ปีขึ้นไปสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์มาก โดยเฉพาะในลุ่มแม่น้ำสงคราม ซึ่งพื้นที่เอื้อในการเจริญเติบโต เพราะพื้นที่ 2 ฟากแม่น้ำนับแสนไร่จะถูกน้ำท่วมในฤดูฝนเป็นเวลาหลายเดือน เนื่องจากแม่น้ำสงครามมีความลาดเอียงน้อยมาก น้ำไหลลงสู่แม่น้ำโขงไม่ทัน น้ำจึงล้นออก 2 ฟาก บริเวณป่าที่ถูกน้ำท่วมเรียกว่า ป่าบุ่งป่าทาม จึงเป็นแหล่งที่ปลาออกไปหาอาหารกินมด ปลวก และแมลงอื่นๆ และหากินดินโป่งด้วย แล้วต่อมาก็วางไข่ พอน้ำลดแม่ปลาที่พาลูกปลาไปหากินในแม่น้ำสงคราม ความอุดมสมบูรณ์ของปลามีทุกชุมชนริมแม่น้ำสงคราม เช่น บ้านปากอูน อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม เมื่อประมาณ 85 ปีที่แล้ว (พ.ศ. 2460) ผู้เฒ่าของหมู่บ้านเล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า สมัยแรกๆ เครื่องมือหาปลาไม่ค่อยมี ใช้ตะปุมางอเป็นเบ็ดทำเป็นเบ็ดราว ปลาชุมมาก ถ้ามีเบ็ด 10 ตัว ก็ได้ปลา 10 ตัว ปลาตัวละ 20-30 กก. ตัวน้อยไม่กิน ได้ปลาตัวโตขนาด 2-3 หมื่น (24-36 กก.) เป็นเรื่องธรรมดา ฆังเป็นเครื่องมือหาปลาอีกชนิดหนึ่ง ยาว 6 เมตร ตอนเย็นก็เอาไปลงน้ำ เอาข้าวจีใส่ลงไปเท่ากำปั้นเพื่อล่อปลา พอยกขึ้นมามีปลานอนเต็มไปหมดจนยกไม่ขึ้น ต้องตะแคง จะใช้แหก็ไม่ได้ เพราะมีลูกจระเข้มาก กลัวมันจะตีมา บริเวณที่เป็นสะพานร้างในปัจจุบันนี้ (ตรงปากอูน⁽¹⁾) ปลาชุมมาก เด็กน้อยอายุ 8 ขวบ ลงน้ำไม่ได้ “ปลาคือมันลิดำตาย ปลา (ชะ) โดเคยดำแม่มานจนเจ็บท้องแท้งลูก” มีคนไปลงเบ็ดราว 10 กว่าตัว ได้ปลาเต็มเรือ เอาเฉพาะปลาคือ (ปลาช่อน) ปลาอื่น เช่น ปลาค้าว ปลาเซียม ปลาตุก ปลาทุมโก ถึงตัวใหญ่ก็ไม่เอา⁽²⁾ ปลาชุมขนาด “ลงอาบน้ำบ่อได้ แก้วบ่อได้มันแท้ง ต้องตักน้ำมาอาบ ลิงไปบ่อได้เหยียบเงี่ยงปลาตุก ... (คน) ทางร้อยเอ็ดตามซื้อปลาคือ ตัวน้อยซ้าแขนบ่อเอา เอาแต่โด (ตัว) ใหญ่ โตละ 2-3 กก. ย่างตัดหัวขายหมื่นหนึ่ง 12 กิโล 3 บาท สิบสลึง แต่ปลาโด (ชะโด) บ่อเอา”

⁽¹⁾ เป็นบริเวณที่แม่น้ำอูนไหลมาบรรจบกับแม่น้ำสงคราม เป็นสามแยกที่ปลามาชุมนุมกัน

⁽²⁾ เพราะเป็นปลาที่มีมันมาก กินไม่ค่อยอร่อยเมื่อเทียบกับปลาช่อน

คนในหมู่บ้านปากอุณหปลาหมากกว่าทำอย่างอื่นมาแต่โบราณ จนคนเก่าๆ บางคนเรียกคนปากอุณหว่า พวก “ทำนาในน้ำ” เครื่องมือหาปลาที่นิยมใช้ในช่วงนั้น (ราว 2460-2510) คือ แหเปิดมอง (สุเทศน์ อุณหคม, 2530 อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 127-134)

ปลาบึก ซึ่งคนทั่วไปคิดว่ามีแต่ในแม่น้ำโขง แต่ในอดีตตั้งแต่ปี 2529 ย้อนขึ้นไปแม่น้ำสงครามก็มีปลาบึก ปลาบึกขึ้นมากินดินเียน (ดินเค็ม) ในอ่าง (ซึ่ง) สาขาของแม่น้ำสงคราม แล้ววางไข่ในช่วงตั้งแต่บ้านศรีวันชัย⁽¹⁾ ลงไปทางปากแม่น้ำสงคราม ในฤดูน้ำขึ้นราวเดือนสิงหาคม ปลาบึกจะขึ้นมาเป็นฝูงที่เดียว การล่าใช้ฉมวกหรือมองขนาดใหญ่ หรือสองอย่างประกอบกัน สำหรับการล่าฉมวกจะต้องใช้คนหลายคน และเรือหลายลำ ไปดักรอในแม่น้ำสงคราม หรือสาขาที่มีร่มเงาไม้ ปลาบึกจะขึ้นมาหายใจในตอนสายประมาณ 4-5 โมงเช้า พวกล่าปลาบึกก็ใช้ฉมวกแทง เมื่อปลาบึกถูกแทงมันจะลากพุงไม้ไผ่แห่งขนาด 4-7 ปล้อง ซึ่งติดกับฉมวกไปจนเหนือก็หยุด พวกล่าปลาบึกอีกคนก็จะเอาฉมวกพุ่งลงไปอีก ทำแบบนี้จนกว่ามันจะหมดแรง ซึ่งบางทีก็ใช้เวลา 2-4 ชั่วโมง บางทีก็หนึ่งถึงสองวัน ขึ้นกับว่าตัวใหญ่ตัวเล็ก ขนาดที่จับได้เมื่อปี 2510 ย้อนขึ้นไปตัวละ 100-400 กก. หากใช้มอง (ตาข่าย) ทำด้วยป่านเส้นโตเท่านิ้วก้อย จึงไปตามความยาวของแม่น้ำเพื่อให้เรือชน โดยชิงไว้หลายชั้น เพราะปลาบึกมาเป็นฝูงและตัวใหญ่มาก พอปลาบึกชนเสียงกระป๋องหรือโปงไม้ไผ่ที่ผูกไว้กับหลักมองจะดัง ชาวบ้านได้ยินเสียงก็จะมาลงเรือเอาฉมวกแทงปลาบึก (ประยูร อรรถวงษ์, 2530; กวี ยะภักดี, 2530; พัน อินทวัง, 2530; ประจวบ นางนวล, 2530; ปลัด ปรียา คดีล้วน, 2530 อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 127-134)

ในพื้นที่ราบใกล้ภูเขาห่างแม่น้ำสมัยเมื่อ 55 ปีก่อน ปลาที่ชุกชุม เช่น บ้านโนนสังข์ศรี อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร แหล่งน้ำสำคัญคือ หนองโพธิ์ พื้นที่ 100 กว่าไร่ หนองน้อย พื้นที่ 2 ไร่ หนองตาเลอะ พื้นที่ 4 ไร่ หนองภู พื้นที่ 2.5 ไร่ หนองเหล่านี้ปลาอุดมสมบูรณ์ เอาเบ็ดปัก 9 คัน ก็ได้ทั้ง 9 คัน ส่วนมากเป็นปลาดุก ปลาช่อน ตัวเท่าขาเท่าแขน ปลาขาว ปลาหลด ปลาหมอ (ปลาเจ็ง) ฯลฯ ได้มาก็แจกญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านใกล้เคียง ฤดูฝนยิ่งออกหากิน จับอึ่งมา 2-3 ตัว ใส่ตะข้องเอาไว้ อึ่ง 2-3 ตัวนี้จะส่งเสียงร้องระงม ทำให้อึ่งอื่นๆ ที่ได้ยินเสียงเป็นร้อยๆ ตัว คลานมาให้อึ่ง ปลาถ้าได้มากแจกแล้วยังเหลือก็ทำปลาเกลือ ปลาหย่าง เอาไว้กิน ไม่ได้ทำปลาร้า (ปลาแดก) เพราะชาวกระเลิงทำไม่เป็น เพิ่งมาทำเป็นเมื่อประมาณ 35-45 ปีมานี้เอง (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ฌรงค์ อุบุญญ์, 2540: 22)

⁽¹⁾ อยู่ในเขต อ.ศรีสงคราม ห่างจาก อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม ไปทางตะวันตกราว 10 กม.

ในพื้นที่อีสานกลางยุคก่อนพืชมานิชย์สัตว์น้ำก็อุดมสมบูรณ์เช่นเดียวกัน เช่น บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร่ อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ชาวบ้านเล่าว่า เมื่อก่อนสมัยเป็นเด็กพ่อแม่ให้เอาควายไปเลี้ยง เอาแต่ข้าวเหนียวใส่กะติบไปกับข้าวไปจับด้วยมือจากในหนอง มีทั้งปลาดุก ปลาช่อน ปลาหมอ บางทีถึงมดด้วยมือตามรากไม้ในแม่น้ำชี ถ้าได้ปลาโทโพ (ปลาบั้ง) ปลาเค้า ตัวขนาด 3 นิ้ว ก็ทิ้งน้ำไป เพราะตัวเล็กเกินไปกินไม่อร่อย เลือกเอาแต่ตัวโต (สุวิทย์ ชีรสอวต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 40) บ้านโนนสะอาด ต.โนนสะอาด อ.คอนสวรรค์ จ.ชัยภูมิ มีห้วยและหนองติดบ้าน มีปลาเต่า จะเข้มีมากมาย พวกเต่าชอบมาเดินเล่นแถวเสาเรือน การชื้อกับข้าวไม่เคยมีในความคิดของคนสมัยนั้น (สุวิทย์ ชีรสอวต และคณะ, 2528: 112) บ้านท่าลาด ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด ชาวบ้านเล่าว่า “พอคำมาถึงน้ำแข็ง... เอาแดง (ตาข่าย) ไปต่ง (ดัก) ได้มือละบ่อน้อย (ไม้น้อย) ได้เป็นหาบเป็นหมื่นสองหมื่น (12-24 กก.) เครื่องมือหาปลาที่อื่น (เรียก) ว่านาม ปลาโต (ตัว) น้อยบ่อติด ติดแต่โตะกิโลสองกิโล ได้มาแล้วก็บั้งกิน เอ็ดปลาแดงไว้ทำกิน บ่อมีขายกัน บ่มีผู้ซื้อ มีแต่แจก มีแต่ชื้อกันกิน บ่ออดบ่ออยาก” ผู้เฒ่าบ้านเดียวกันอีกคนหนึ่งเล่าว่า “อยู่ใกล้บ้านนี้มีภูเข็ยม มีปลาหลาย ใส่เบ็ด 9 หลัง 10 หลัง ก็กินเหมิด (ติดปลาทุกหลัง) มีปลาดุก ปลาชื้อ (ปลาช่อน) ถ้าไปส่อง (ร่อน) น้ำชีจะได้ปลาโตใหญ่” อีกคนเล่าว่า “สมัยผมสึกจากพระมานี่ (ราวๆ 2498) ผมไปหาปลาตอนนั้นปลามันเยอะ มีปลาสร้อย ผมใส่ลาน 32 หลัง ได้ปลา 7 คู⁽¹⁾ หาปลาเดือน 11-12 น้ำกำลังลด ปลาชุมมาก ได้ปลามาแล้วก็ทำปลาร้า....” (ชอบ ศีสวนโคก และคณะ, 2529: 135)

ในพื้นที่อีสานใต้หรือลุ่มแม่น้ำมูล การหาสัตว์น้ำก็เป็นกิจกรรมสำคัญทางเศรษฐกิจ เพราะสัตว์น้ำเป็นแหล่งกับข้าวที่เป็นโปรตีนแหล่งใหญ่ที่สุด หาง่ายที่สุด เช่นเดียวกับในอีสานเหนือและอีสานกลาง กล่าวโดยสรุปก็คือ ยุคก่อนพืชมานิชย์ปลาที่มีอุดมสมบูรณ์ หากใช้เบ็ดปัก 1 วัน จะได้ปลา 30 กก.ขึ้นไป หากทอดแห ทอดเพียง 2 ครั้ง ก็ได้ปลาดุก ปลาช่อน เต็มข้อง (ชอบ ศีสวนโคก และคณะ, 2532: 149-150)

ในประเด็นของชนิดของปลาที่ชุกชุมในภาคอีสาน ซึ่งชาวบ้านในยุคก่อนพืชมานิชย์จับได้มากเสมอๆ (โปรดดูตาราง 2 ในภาคผนวก) จะเห็นว่าส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน มี 16 ชนิดที่ชุกชุมทั้งสามลุ่มแม่น้ำหลักของภาคอีสาน เช่น ปลาสร้อย ปลากาย (ปลาดอง) ปลาขาว ปลาแขยง ปลาหมอ ปลาตะเพียน ปลานาง ปลาขบ ปลาควาย ปลาดุก ปลาช่อน ปลาหลด ปลากด เป็นต้น มีปลา 7 ชนิดที่มีชุกชุมเพียง 2 ลุ่มแม่น้ำ เช่น ปลาปาก ปลาสลิด ชุกชุมในลุ่มแม่น้ำสงครามและลุ่มแม่น้ำชี

⁽¹⁾ คูหนึ่งหนักประมาณ 10-12 กก.

แต่ปลากะโห้ ปลาสวาย ปลาสุด ชุกชุมเฉพาะลุ่มแม่น้ำสงครามและแม่น้ำมูล แต่ปลาเทโพ ปลาหลด ปลาชีว ชุกชุมเฉพาะแม่น้ำชีและแม่น้ำมูล เป็นต้น และมีปลาหลายชนิดชุกชุมเพียงลุ่มน้ำเดียว เช่น ปลาคัง ปลาดำ ปลาสังกะวาด ปลาหมากแปบ ปลาฝาดอง ชุกชุมเฉพาะลุ่มแม่น้ำชี ส่วนปลาบึกไม่พบในแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี พบเฉพาะแม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขง เป็นต้น ปลาเหล่านี้ลดลงหลังจากพืชมาน้ำเข้ามาไม่นาน ส่วนสาเหตุที่ลดลงจะกล่าวโดยละเอียดในบทข้างหน้า

สำหรับเครื่องมือที่ใช้จับสัตว์น้ำนั้น เป็นการแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวอีสานที่คิดประดิษฐ์เครื่องมือจับสัตว์น้ำให้เหมาะกับระดับน้ำ ความแรงของน้ำ ขนาดของสัตว์น้ำ นิัยการหากินของสัตว์น้ำ ตลอดจนฤดูกาลที่ปลาชุกชุม แต่หลายชนิดก็ใช้ได้ทุกฤดูกาล เช่น แห สะอั้ง ตุ่ม เบ็ด มอง (ดางหรือข่าย) แต่ลอบ ไซ ต้องใช้ควบกับฝือก ใช้ในฤดูน้ำหลากและน้ำลด แต่ถ้าในหนองน้ำลึกไม่เกิน 50 ซม. ก็ใช้ลุ่มได้ผลดี สวิงและไซใช้สำหรับจับปลาชนิดเล็ก แต่ถ้าดักปลาไหลเครื่องมือที่ได้ผลดีที่สุดคือ ลัน (บังลัน) สำหรับเบ็ดสามารถใช้กับปลาได้เกือบทุกขนาด ตั้งแต่น้ำตื้นใหญ่ น้ำหนักเป็น 100 กก.ขึ้นไป ลงมาถึงปลาเล็ก ๆ ตัวเท่าหัวนิ้วโป้งมือก็ได้ แต่ต้องใช้ขนาดของเบ็ด คันเบ็ด เชือกเบ็ด และเหยื่อล่อให้ถูกกับขนาดของปลา เช่น ถ้าดักปลากะโห้ ปลาเทโพ ซึ่งมีขนาดใหญ่มาก ก็ใช้หนูเป็นเหยื่อ ถ้าดักปลาขนาดกลางก็ลดขนาดของเบ็ดลงมา และใช้ลูกปลา ลูกกบ ลูกเขียด เป็นเหยื่อ ถ้าปลาขนาดกิโลสองกิโลลงมาก็ใช้ไส้เดือน เบ็ดยังอาจแบ่งเป็น 4 แบบ คือ เบ็ดปัก ใช้ไม้ไผ่หรือไม้แขนงขนาดนิ้วก้อย เป็นคันเบ็ดยาวประมาณไม่เกิน 1 เมตร จะปักตามริมตลิ่ง เบ็ดราว ใช้เชือกจึงเป็นราว 20-50 เมตร หัวท้ายผูกกับหลักหรือต้นไม้ แล้วนำเบ็ดที่ผูกกับเชือกยาวประมาณ 40 ซม. ตรงเบ็ดเกี่ยวเหยื่อเป็นระยะๆ ห่างกันประมาณ 1 เมตร เบ็ดลอย ใช้เบ็ดขนาดใหญ่ผูกติดตุ้มกาคั่ววนเมล็ดข้างในออกให้หมดเพื่อให้ลอยน้ำได้ เกี่ยวเหยื่ออีกด้านปล่อยให้ลอยไหลไปตามลำน้ำ เจ้าของเบ็ดพายเรือตามไปห่างๆ พอมองเห็น แต่บางครั้งก็ผูกเบ็ดไว้กับกิ่งไม้ เบ็ดลอยมักใช้จับปลาเทโพ โดยใช้ปลาตัวเล็กเกี่ยวเป็นเหยื่อล่อ เบ็ดตกใช้เบ็ดผูกกับเชือกยาวประมาณ 3-4 เมตร คันเบ็ดเป็นไม้รวกยาวประมาณ 3 เมตร แต่ถ้าดักปลาช่อน ปลาชะโด ใช้ไม้ไผ่หรือไผ่ตงขนาดกกเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณนิ้วครึ่ง ยาวประมาณ 6-7 เมตร ใช้ลูกกบ ลูกเขียด ส่วนจิบเป็นเครื่องมือจับปลาตั้งแต่ขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่ โดยจะใช้เฉพาะในแม่น้ำ หรือห้วยที่มีน้ำไหล เช่น แม่น้ำชี ตัวจิบเป็นตาข่ายเย็บเป็นถุงคล้ายถุงกาแฟ แต่ยาวประมาณ 7 เมตร ด้านปลาเข้าเส้นผ่าศูนย์กลางเกือบ 2 เมตร ปลายจะสอบและตาข่ายจะเล็กลงตามลำดับ จิบต้องมีไม้สะแกปักห่างกันราวๆ 7-9 ซม. ตลอดความกว้างของลำน้ำ เว้นเฉพาะตรงกลางที่วางจิบเอาไว้ ไม้สะแกเมื่อถูกแรงน้ำไหลจะสั่น ปลาจะไม่กลัวว่ายผ่าน จะผ่านตรงจิบที่เว้นช่องไว้ให้ก็จะเข้าไป คนที่เฝ้าจิบจะรู้ว่าปลาเข้า เพราะมีเชือกผูกไว้ที่จิบเชือกจะสั่น ก็ยกจิบขึ้น ปากจิบ

ก็ปิดปลาออกไม่ได้ ผู้เล่าบอกผู้เขียนว่า เคยจับปลาเทโพขนาดตัวละ 18 กก. ได้โดยใช้จิบ ซึ่งปัจจุบันจิบและเครื่องมือที่กล่าวมายังใช้กันอยู่ แต่วัสดุที่ใช้ทำบางอย่างแตกต่างจากสมัยก่อน เช่น ใช้ในล่อนแทนป่าน ใช้มุ้งในล่อนสีฟ้าแทนไม้ไผ่ เป็นต้น (ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 149; แดง ลบสูงเนิน, 2544)

นอกจากปลาแล้ว เต่า ตะพาบ กุ้ง หอย ปู ก็เป็นอาหารในชีวิตประจำวันของชาวอีสาน สมัยก่อนด้วย เต่ามีทั้งเต่าที่อาศัยอยู่ริมน้ำและในป่าเพ็ก ซึ่งเรียกว่า เต่าเพ็ก วิธีจับเต่าเพ็กมักใช้วิธีเผาป่าให้เต่าหนีออกมา ส่วนกบ อึ่งอ่าง จะจับเฉพาะฤดูฝน เพราะมันจะออกจากจำศีลมากินแมลง เมื่อฝนตกเวลากลางคืน ใช้ไม้ดีแล้วจับใส่ตะข้อง หรือไม้ที่ใช้ตุ้มกบ เป็นค้อนขนาดเล็กมาก ทรงกรวย สูงประมาณ 20-25 ซม. ด้านฐานทรงกลมเส้นผ่าศูนย์กลาง 15 ซม. มีทางเข้าด้านข้าง มีเหยื่อล่อข้างในเข้าไปแล้วออกไม่ได้

กล่าวโดยสรุป ชาวอีสานในอดีตเมื่อ 4 ทศวรรษขึ้นไป มีภูมิปัญญาสูงมากในการหาอาหารจากธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ที่บินในอากาศ อยู่บนต้นไม้สูง บนดิน ในน้ำ ได้ดิน ก็สามารถหาทางจับมาเป็นอาหารได้เสมอ ชาวอีสานสมัยนั้นจึงไม่ต้องใช้เงินซื้ออาหารจำพวกโปรตีนจากตลาดเหมือนในสมัยปัจจุบัน

อาหารประเภทที่สาม คือ พืชผัก ผลไม้ และเห็ดจากธรรมชาติ

ดังได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่ส่วนต้นของบทนี้แล้วว่า ภาคอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์เข้ามาอุดมไปด้วยป่าไม้ ป่าอยู่ติดกับชุมชน และในป่าก็มีพืชนานาชนิดที่บรรพบุรุษของชาวอีสานได้ทดลองกินจนรู้ว่ามีพืชชนิดใดกินได้ กินไม่ได้ ที่กินได้มีพืชอะไรที่กินอร่อย ที่กินไม่ได้มีพืชอะไร เห็ดอะไรที่กินแล้วมีพิษรุนแรงถึงตาย ความรู้เหล่านี้ไม่เคยมีสอนในโรงเรียนแม้ในสมัยที่มีโรงเรียนแล้ว แต่มีการสั่งสอนกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษสืบจากรุ่นพ่อ-แม่ไปยังลูกตลอดเวลา

จากตาราง 4 ในภาคผนวก จะเห็นได้ว่าผักและผลไม้ที่ชาวบ้านนำมาเป็นอาหารบ่อยๆ มีตั้งแต่ 9-49 ชนิด บางชนิดก็เหมือนกัน บางชนิดก็ต่างกัน ขึ้นอยู่กับความชอบและความอุดมสมบูรณ์ของพืชผักผลไม้ป่าของชุมชนนั้นๆ ด้วย

จากตาราง 5 ในภาคผนวก จะเห็นว่าความหลากหลายทางชีวภาพของเห็ด 9-13 ชนิด (เช่นเดียวกับตาราง 3.10) ที่ชาวอีสานเก็บมารับประทานบ่อยๆ กล่าวโดยสรุป ชาวอีสานในสมัยนั้นก็สามารถใช้ประโยชน์จากความหลากหลายในชีวภาพมาดำรงชีวิต คือ เอามาเป็นอาหาร (หรือกับข้าวหลัก) ซึ่งเป็นปัจจัยสี่ ป่าและแหล่งน้ำจึงเป็นเสมือนตลาดสดของชุมชนที่ชาวบ้านไปจ่ายตลาด โดยไม่ต้องนำเงินไปด้วย จึงเป็นสังคมที่เกือบไม่ต้องใช้เงิน แต่สามารถพึ่งตัวเองได้ เป็นเศรษฐกิจพอเพียงที่พึ่งภูมิปัญญาของตัวเอง พึ่งทรัพยากรธรรมชาติรอบๆ ชุมชน ไม่ต้องพึ่งเมือง

ไม่ต้องพึ่งรัฐบาล ไม่ต้องพึ่งนายทุน แถมยังมีสุขภาพดีกว่าคนในยุคปัจจุบัน เพราะได้รับอาหารที่ปราศจากสารพิษ ในขณะที่คนในยุคปัจจุบันต้องรับประทานอาหารเจือสารพิษเข้าไปทุกวัน

เกลือ

เกลือเป็นอาหารอย่างหนึ่งที่ชุมชนอีสานได้จากธรรมชาติมาแต่โบราณ แม้เกลือจะเป็นอาหารที่มีได้ผลิตทุกชุมชนในภาคอีสาน แต่เกลือก็เป็นอาหารที่สำคัญยิ่งที่คนและสิ่งมีชีวิตอื่นๆ จะขาดเสียมิได้

การผลิตเกลือในยุคก่อนพืชพาณิชย์ มี 2 วิธี

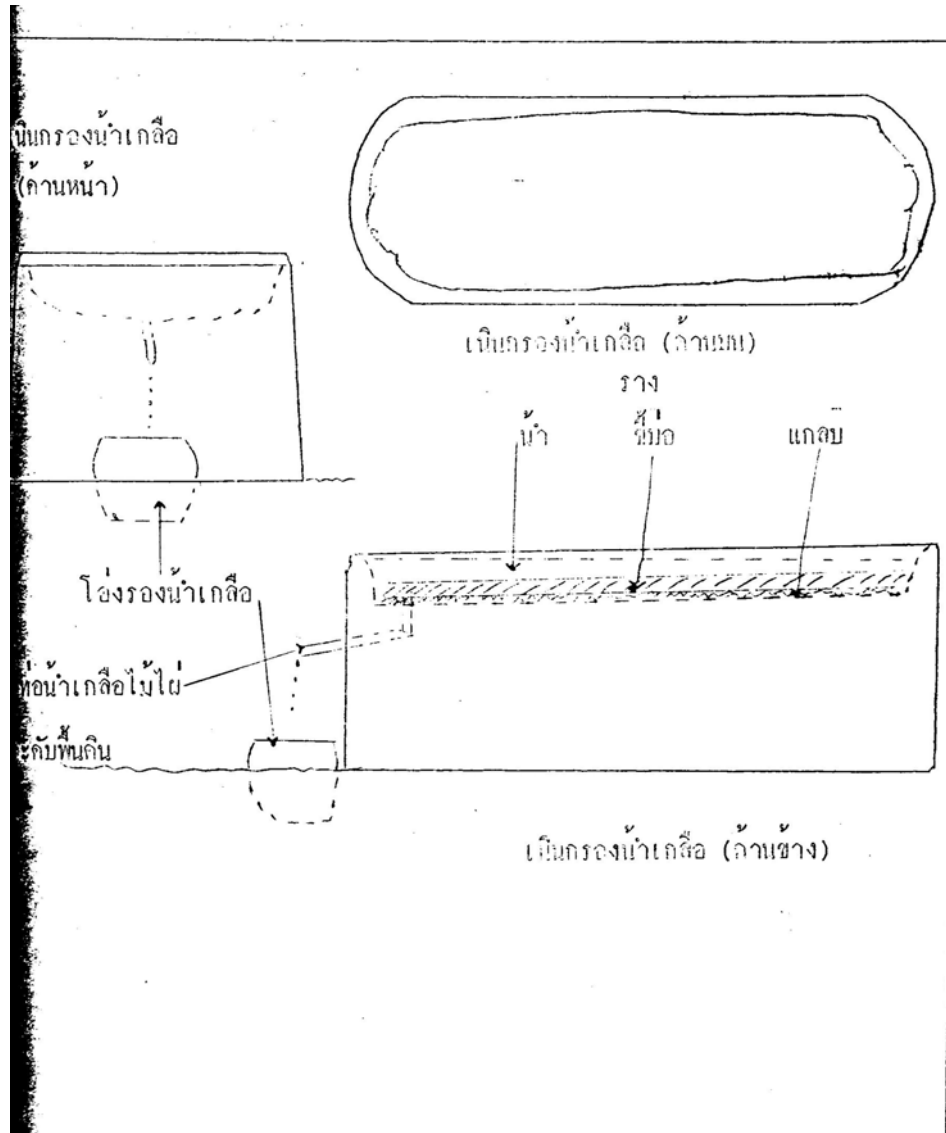
วิธีแรก การผลิตเกลือจากใต้ดิน วิธีนี้พบในอีสานเหนือ คือ บ่อห้วยแฮด บ้านท่าสะอาด ตำบลท่าสะอาด อำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย เป็นแหล่งผลิตเกลือที่ใหญ่ที่สุดในอีสานเหนือหรือแอ่งสกลนคร เกลือจากบ่อห้วยแฮดของบ้านท่าสะอาดส่งไปขายถึงหลวงพระบาง เวียงจันทน์ นครพนม มุกดาหาร จำปาศักดิ์ บ่อเกลือที่เรียกว่า “บ่อห้วยแฮด” อยู่ใต้แม่น้ำสงคราม ห่างจากบ้านท่าสะอาดไปทางต้นแม่น้ำราว 1.5 กม. วิธีผลิตเกลือต้องเริ่มต้นขุดบ่อขนาดกว้างประมาณ 80 ซม. ยาวประมาณ 1.5 เมตร ลึกลงถึงน้ำเกลือใต้ดินซึ่งประมาณ 20-30 เมตร ที่ดินบริเวณนี้ไม่มีเจ้าของ ใครขุดก็เป็นเจ้าของบ่อ บางคนก็จ้างคนขุดเมตรละ 100 บาท เมื่อขุดถึงน้ำเกลือก็ใช้คุตักสวขึ้นมาจากก้นบ่อ เอามาต้มที่ริมตลิ่ง

ช่วงต้มเกลือก่อนปี 2519 จะต้มตรงบ่อห้วยแฮดบริเวณริมตลิ่ง แต่พอถึงฤดูต้มเกลือจะมีคนมาจากที่ต่างๆ มาตั้งตูบ (กระท่อม) เป็นร้อยๆ เพื่อต้มเกลือ ปี 2490 มีประมาณ 100-150 ราย คนที่ไม่มีบ่อเกลือของตนเองก็เช่าบ่อเกลือ เป็นเกลือ 400 ถุงต่อ 1 ถูทำเกลือ (1 ถู ประมาณ 6 กก.) การต้มเดิมใช้หม้อขาง (หม้อหุขาว) เป็นหม้อเหล็กกลม เส้นผ่าศูนย์กลางราว 80 ซม. สูงครึ่งฟุตถึง 1 ฟุต ต่อมาราว พ.ศ. 2498 ก็เปลี่ยนมาใช้ถังน้ำมัน 200 ลิตร ผ่าครึ่งตามความสูง 1 ถัง ทำได้ 2 หม้อ ตั้งแต่ปี 2525 จนถึงปัจจุบัน ใช้กะบะเหล็กหนาครึ่งฟุต (1/16 นิ้ว) กว้าง 2 เมตร ยาว 4 เมตร สูง 15 ซม. การต้มเกลือใช้ฟืนเป็นพลังงานตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบันนี้ เวลาต้มเกลือมีประเพณีที่คนต้มเกลือต้องพูดเรื่องลามกสัพคนจึงจะได้เกลือมาก หากใช้หม้อขางใช้เวลาเคี่ยวน้ำเกลือประมาณ 2 ชม. น้ำเกลือจะเริ่มกลายเป็นเกลือก็ตักเกลือใส่ตะกร้าหรือชั่ง แต่ห้ามตักจนหมด ต้องมีเกลือเหลืออยู่ แล้วเติมน้ำเกลือลงไป ถ้าตักเกลือออกหมดแล้วเติมน้ำเกลือหม้อขางจะแตกร้าวได้ง่าย เมื่อก่อนหากใช้แรงงานคน 1 คน ต้มด้วยหม้อขาง จะต้มได้เกลือ 4-5 หม้อ เป็นเกลือประมาณ 10 หมื่น หรือ 120 กก.ต่อวัน ต่อมาใช้ถังน้ำมัน 200 ลิตร ผ่าซีก คน 1 คน จะได้เกลือ 200-300 กก.ต่อวัน ถ้าใช้กะบะเหล็ก ต้ม 6 ชม. จะได้เกลือ 4 รอบๆ ละ 500 กก. 1 วัน ได้เกลือประมาณ 2,000 กก.

ฤดูตมเกลือก แต่ก่อนตมเฉพาะฤดูแล้ง เพราะสายน้ำเกลือกอยู่ใต้แม่น้ำสงคราม พอเข้าฤดูฝน น้ำขึ้นก็ท่วมปากบ่อเกลือกตมไม่ได้ ตั้งแต่ปี 2519 เป็นต้นมา เทคโนโลยีการทำเกลือกก็เปลี่ยนจากการขุดบ่อตมเอาน้ำเกลือก มาเป็นการใช้วิธีเจาะน้ำบาดาล เจาะจนถึงน้ำเกลือก แล้วสอดท่อแอสลอนลงไปจนถึงน้ำเกลือก ใช้เครื่องสูบน้ำสูบน้ำเกลือกมาใส่เรือ แล้วขนมาขึ้นที่บ้านท่าสะอาด ไม่ได้ตมที่ข้างบ่อเกลือกเหมือนก่อน เพราะทางการกำลังปราบ ผ.ก.ค. ต้องการให้คนมารวมกันตมเกลือกในหมู่บ้าน ถ้าตมที่เดิมจะควบคุมดูแลยาก การใช้เครื่องสูบน้ำสูบน้ำเกลือกทำให้ตมเกลือกได้ทั้งปี ไม่ต้องรอให้น้ำแห้งอีกต่อไป ผู้ที่ทำการเจาะบ่อบาดาลมาใช้กับบ่อเกลือก คือ นายเกษม ชัยตันเทือก คนบ้านท่าสะอาดได้ จำนวนผู้ตมเกลือกก็ลดลงเหลือ 5 ราย ในปี 2530 ผลิตเกลือกได้ 1,800-3,000 ตันต่อปี การตมเกลือกแต่แรกตมเอาไว้บริโภคในครัวเรือนของตนและญาติๆ ก็มี แต่ตมเกลือกเพื่อเอาไปขายไปแลกในตอนหลังจะมีมากกว่า ยิ่งเมื่อย้ายที่ตมเกลือกมาอยู่ในหมู่บ้าน จะมีเฉพาะตมขายเท่านั้น ปัจจุบันมีผู้ตมเกลือก 14 ราย

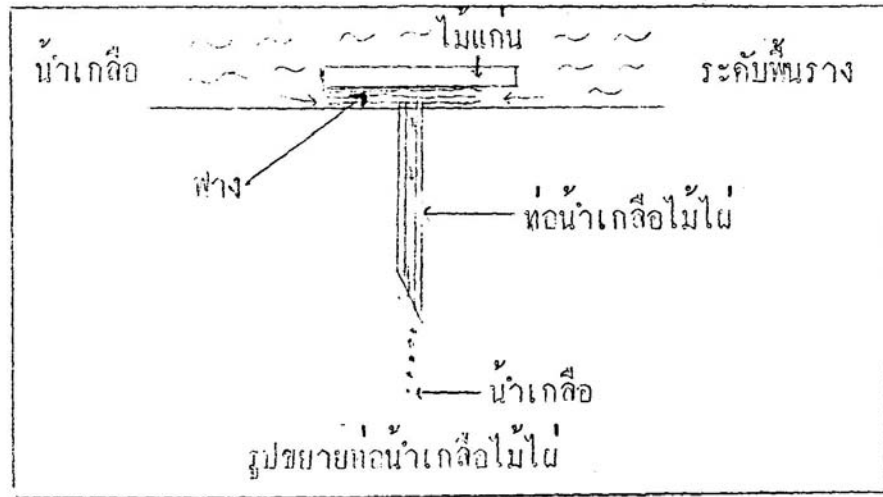
อนึ่ง ในช่วงประมาณปี 2528-2531 มีผู้ทดลองผลิตเกลือกแบบหัวเมืองชายทะเล คือ ทำนาเกลือก ด้านตรงข้ามกับบ่อหัวแฮด โดยสูบน้ำเกลือกมาลงในแปลงนาเกลือก แต่ต้องเลิกล้มเพราะขาดทุน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 139-143; บัวพันธ์ พรหมพักพิง, 2545: 45-50)

วิธีที่สอง คือ การตมเกลือกผิวดิน วิธีนี้เป็นวิธีที่ใช้กันแพร่หลายมากทั้งภาคอีสาน เพราะเกลือกที่ผลิตกันแต่โบราณของภาคอีสานเป็นเกลือกผิวดิน ไม่ใช่ตมเกลือกใต้ดินที่อยู่ใต้แม่น้ำสงคราม อีกทั้ง การผลิตเกลือกผิวดินต้องอาศัยวัตถุดิบ คือ ดินเค็ม ที่ชาวบ้านเรียกว่า “จีบ่อ” ซึ่งไม่ได้มีทุกชุมชน ในงานวิจัยของผู้เขียนในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีปี 2527-2528 24 ชุมชน พบว่ามีเพียง 4 ชุมชนที่เคยผลิตเกลือกและเลิกไปแล้ว และมีเพียง 1 ชุมชน ที่ยังผลิตอยู่ในปี 2528 ในงานวิจัยของ ชอบดิศวน์ โศก และคณะ ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล ในปี 2530-2531 ใน 4 ชุมชน พบว่ามี 1 ชุมชนที่ยังผลิตเกลือกอยู่ เป็นเกลือกผิวดินเช่นเดียวกับในลุ่มแม่น้ำชี วิธีการผลิตก็เหมือนกัน กล่าวโดยสรุปก็คือ ขันแรกกวาดจีบ่อหรือดินเค็มมากองรวมกัน ขันที่สองนำจีบ่อมาใส่ในเนินกรองน้ำเกลือก หรือกะบะกรองน้ำเกลือก กะบะดังกล่าวนี้อาจสร้างด้วยดินโดยเป็นเนินดินอยู่แล้ว (ดังในรูป) หรือจะเอาดินเหนียวมาปั้นก็ได้ หรือเอาไม้มาทำเป็นขา 4 ขา เอาสังกะสีวางบนกรอบ 4 เหลี่ยมก็ได้ แต่วิธีเก่าแก่คือ สร้างกะบะบนเนิน ขันล่างของกะบะเอาเกลือบมาปูไว้หนาราว 3 ซม. เอาจีบ่อมาเทลงบนกะบะ แล้วเติมน้ำในอัตราส่วนจีบ่อ 3 ส่วน น้ำ 1 ส่วน ขันที่ 3 กรองน้ำเกลือกจากกะบะซึ่งไหลมาลงคูหรือโอ่ง น้ำเกลือกนี้มีความเข้มข้นจนเอาจีบ่อมากรองไปวางจะล่อย ถ้าจุ่มแสดงว่าไม่เค็มพอนำน้ำเกลือกมาตมในกะทะสังกะสีหรือกะทะเหล็กกลมก็ได้ น้ำเกลือก 3 ปีบ จะได้เกลือก 1 ปีบ วันหนึ่งตมน้ำเกลือกได้ 4-6 ปีบ จะตมมากหรือน้อยขึ้นกับปริมาณเกลือกที่ต้องการบริโภคในครัวเรือน

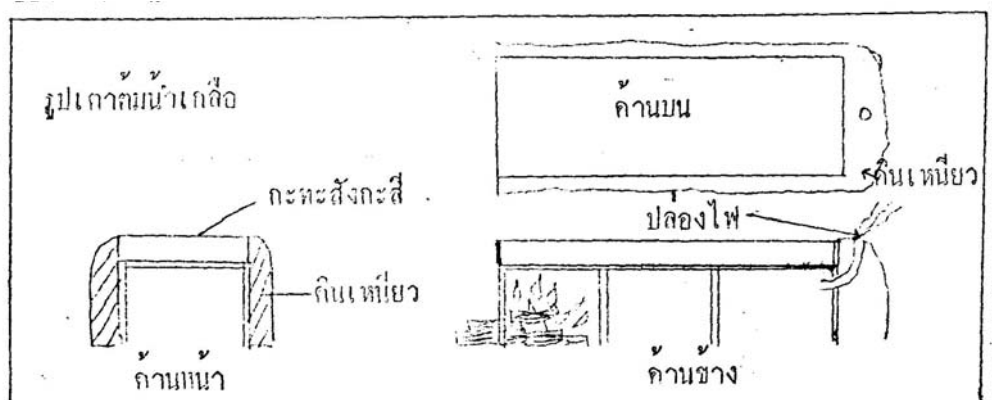

รูป 3.4 นีนกรองน้ำเกลือด้านต่างๆ

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวต และคณะ, 2528: 129

รูป 3.5 รูปขยายท่อน้ำเกลือไม้ไผ่

รูป 3.6 รูปเตาต้มน้ำเกลือ

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2528: 130

ถ้ามีคนมากก็ต้องใช้เกลือมาก ทุกครัวเรือนต้องใช้เกลือเพื่อทำอาหาร ถนอมอาหาร โดยเฉพาะการทำปลาร้า ปลาซึ่ม ปลาเค็ม เอาไว้บริโภคเวลาไม่มีเวลาไปหาปลา พื้นที่ต้มเกลือมักเป็นบริเวณที่มีจื๋บ่มาก พื้นที่หาบริเวณนั้น ส่วนน้ำที่เอาใช้ผสมกับจื๋บ ถ้าไม่มีแหล่งน้ำธรรมชาติก็ต้องขุดบ่อ แต่บางพื้นที่แหล่งจื๋บก็ใกล้ชุมชนมาก เช่น บ้านไพรขรา อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ แหล่งจื๋บอยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ ห่างหมู่บ้านราว 10 กม. บริเวณนั้นไม่มีพื้น เพราะเป็นทุ่งหญ้า ต้องขนจื๋บมาเอาต้มใกล้หมู่บ้านในบริเวณที่มีต้นไม้บ้าง ซึ่งปัญหาเรื่องพื้นต้มเกลือทำให้ในระยะหลังหลายพื้นที่ค่อยๆ เลิกการทำเกลือไป หันไปซื้อเกลือจากตลาด (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 128-131; ขอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2532: 146-147)

(4) ข้าว

นับตั้งแต่มนุษย์ในภาคอีสานรู้จักทำนาหลายพันปี ข้าวก็กลายมาเป็นอาหารหลักแทนเนื้อสัตว์ และพืชผักผลไม้จากธรรมชาติ ซึ่งกลายเป็น “กับข้าว” ไป ในตอนนี้จะกล่าวถึงเทคโนโลยีในการทำนา นานา หว่าน พันธุ์ข้าว ศัตรูข้าว และผลผลิตข้าว ในยุคก่อนพืชพาณิชย์

ปกติการทำนาในเขตต่างๆ ของภาคอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์มี 9 ขั้นตอน แต่มีกิจกรรมที่เกี่ยวกับการทำนาอยู่ 2 อย่างที่ไม่ได้นับรวมอยู่ใน 9 ขั้นตอนนั้น คือ การแปลงป่า หรือแปลงข้าวไร่ให้เป็นนา เพราะเป็นขั้นตอนที่ทำในตอนแรกก่อนที่จะมีนา เมื่อเป็นนาแล้วก็ไม่มีกิจกรรมนี้อีก เว้นเสียแต่จะไปจับที่ใหม่ที่ยังไม่เป็นนา อีกกิจกรรมคือ การเลี้ยงควาย

การแปลงที่ป่าให้เป็นนา เป็นกิจกรรมที่ทุกครัวเรือนในสมัยแรกๆ ของการตั้งหมู่บ้านต้องทำ เพราะทุกแห่งที่ตั้งหมู่บ้านเดิมเป็นป่า ในปีแรกๆ จึงต้องทำข้าวไร่ก่อนดังที่กล่าวมาแล้วแต่ต้น แต่การทำข้าวไร่เป็นการผลิตข้าวแบบชั่วคราวสำหรับคนอีสาน เพราะพื้นที่ตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่เป็นที่ราบ และผลผลิตข้าวไร่ก็ไม่แน่นอน ขึ้นกับฝน และยังมีปัญหาวัชพืชมาก ต้องสิ้นเปลืองแรงงานมากในการกำจัดวัชพืช การผลิตข้าวที่ถาวรคือ การทำนาดำ การแปลงข้าวไร่หรือป่าให้เป็นนาต้องใช้แรงงานมหาศาล แต่ผลที่ได้ก็คุ้ม กล่าวคือ ต้องตัดต้นไม้ลงในเดือน 2-4 พอเดือน 4-5 อากาศร้อนมาก ไม้ที่ตัดทิ้งไว้แห้งดีก็จุดไฟเผาทั้งหมด จะเก็บไว้ทำเรือน เล้าข้าวก็เป็นส่วนน้อย เพราะไม้สมัยนั้นมีเหลือเฟือ บางรายจะแปลงป่าเป็นข้าวไร่สักปีสองปีก็ค่อยๆ เปลี่ยนเป็นนา ซึ่งก็ต้องขุดเอาตอไม้ออก ถ้าเป็นต้นไม้ใหญ่มากก็ใช้วิธีเอาจอบขุดรอบๆ ต้น แล้วเอาขวานตัดรากไม้ ออก อาจจะเหลือรากแก้วก็ปล่อยไว้ เอากิ่งไม้ที่เหลือจากการเผาอบแรกมาเผาตอใหญ่ ทำแบบนี้ไม่กี่ปีตอก็ถูกเผาหมดไป บ้างก็เผาตามกาล ขึ้นตอนสำคัญของการแปลงป่าเป็นนาอีกขั้นตอนหนึ่งก็คือ การยกคันนาต้องใช้จอบขุดดินยกคันนาเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นส่วนมาก คันนาหรือคันแทนามีเอาไว้เพื่อกันน้ำเอาไว้เลี้ยงกล้าและข้าว ถ้าไม่มีหลังจากฝนตกน้ำก็จะไหลออกไปหมด

ส่วนต่อไม้ที่ต้องเอาออกก็เพื่อจะได้ได้ไม้ดีครากไม้ เวลาที่ใช้ในการแปลงป่าเป็นนาขึ้นกับว่าพื้นที่แปลงนั้นมีต้นไม้ใหญ่มากน้อยขนาดไหน เป็นต้นไม้อะไร ถ้าเป็นไม้แดง ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน ไม้เต็ง (จิก) ไม้รัง ซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็งมากจะเสียเวลากำจัดต้นไม้นี้เหล่านี้นานมาก และขึ้นกับจำนวนแรงงานในครัวเรือนอีกด้วย

ตาราง 3.7 เวลาที่แต่ละครัวเรือนใช้ในการแปลงป่าเป็นนาเมื่อ 40-60 ปีก่อน

เจ้าของที่นา	ลักษณะพื้นที่ : ที่ตั้ง	ขนาดที่ดิน (ไร่)	เวลาที่ใช้แปลงที่ป่าเป็นนา	
			ต่อปี (ไร่)	
1. ฉิ่ง กุดวงศ์แก้ว	เชิงเขา บ.บัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร	3	3 ปีต่อ 1 ไร่	0.33
2. ยาน กุดวงศ์แก้ว	เชิงเขา บ.บัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร	6.5	9 ปีต่อ 6.5 ไร่	0.75
4. เฮ้า โคตา	เชิงเขา บ.วังสาวบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น	12	20 ปีต่อ 12 ไร่	0.6
5. ทองจันทร์ ศรีเสนา	ราบลุ่ม บ.โนนแดง อ.เมืองชัย จ.กาฬสินธุ์	15	15 ปีต่อ 15 ไร่	1
6. ทัพ จำรูญจิต	ราบลุ่ม บ.ท่าแก อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ	12.5	8 ปีต่อ 12 ไร่	1.5
7. เดย คิงพรหม	ราบ บ.โนนม่วง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	3	3 ปีต่อ 3 ไร่	1
เฉลี่ย				0.86

ที่มา : ฉิ่ง กุดวงศ์แก้ว, 2543; ยาน กุดวงศ์แก้ว, 2543; เฮ้า โคตา, 2544; ทองจันทร์ ศรีเสนา, 2544;

ทัพ จำรูญจิต, 2544; เดย คิงพรหม, 2543

จากตาราง 3.7 จะเห็นว่าในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เครื่องมือเครื่องใช้ไม่ทันสมัย ไม่มีรถแทรกเตอร์ ไม่มีเลื่อยและเลื่อยยนต์ การบุกเบิกที่นาจึงใช้จอบ มีด และขวาน ดังนั้นการบุกเบิกป่าเป็นนาจึงเสียเวลามาก คือ 3 ปีต่อไร่ ไปจนถึงปีละ 1.5 ไร่ แต่โดยเฉลี่ยแล้วครัวเรือนหนึ่งๆ ได้พื้นที่นา 0.86 ไร่ต่อปี ถ้าจะบุกเบิกที่ 10 ไร่ จะใช้เวลาถึง 14 ปี นาจึงเป็นที่ที่เจ้าของนาหวงแหน และเป็นที่ที่ทุกคนในชุมชนและนอกชุมชนยอมรับสิทธิการถือครองของเจ้าของนา

การเลี้ยงควาย สมัยก่อน 6 ทศวรรษขึ้นไป ในพื้นที่ราบจะเลี้ยงในป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ หรือ ป่าโคก เมื่อเกี่ยวข้าวแล้วก็ค้อนมาเลี้ยงในนา ทุกครัวเรือนมีควายเป็นของตนเองครัวเรือนละ 10-40 ตัว บางครัวเรือนมีควายเป็นร้อยๆ ตัว เป็นวัวควายที่ขยายพันธุ์ตามธรรมชาติ การเลี้ยงดูไม่ต้องลงทุนอะไร เพราะปล่อยไว้ในทุ่งเลยไม่ต้องไปด้อนเข้าคอก พอถึงฤดูทำนาก็ไปด้อนเอาบางตัวที่เคยไถนาเอามาใช้งาน ในพื้นที่เชิงเขาก็คคล้ายกัน เช่น บ้านบัว จ.สกลนคร มีควายครัวเรือนละ 10-15 ตัว (เมื่อ 30 ปีขึ้นไป) บ้านโนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร มีควายครัวเรือนละ 20-30 ตัว การเลี้ยงใช้วิธีปล่อยให้หากินในป่า 2-3 วัน ก็ไปดูเสียครึ่งหนึ่ง เนื่องจากควายเหล่านี้ส่วนมากใช้ชีวิตในป่า เสือโคร่งจึงมักจะมาจับควายเหล่านี้ไปกิน ควายก็ป้องกันตัวโดยรวมกลุ่มหากิน ลูกควายจะอยู่ตรงกลาง ควายตัวใหญ่จะอยู่รอบนอก จึงไม่ใช่เรื่องง่ายนักที่เสือโคร่งจะมาลากควายเอาไปกิน และก็มีบางครั้งควายขวิดเสือโคร่งตายก็มี อย่างเช่นควายเผือกที่เป็นจำฝูง ฝูงหนึ่งของบ้านโนนสังข์ศรี จนชาวบ้านเล่าขานวีรกรรมของควายเผือกตัวนั้นมาจนทุกวันนี้ ปัญหาการแย่งลูกควายที่เกิดในป่าไม่รู้ว่าเป็นของฝูงใดแน่เคยมีอยู่เหมือนกัน แต่ชาวบ้านสมัยนั้นก็แก้ไขปัญหานี้ โดยตัดสินใจว่าหากลูกควายเดินตามแม่ตัวใดก็เป็นควายของผู้ที่เป็นเจ้าของแม่ควาย (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2528: 187; สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ณรงค์ อุบุญ, 2540: 20-21; สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2544: 54)

ขั้นตอน 9 ขั้นตอนการทำงานดำในภาคอีสานยุคก่อนพืชเศรษฐกิจ สรุปได้ดังนี้

1) การไถ-คราดเพื่อตกกล้า

เครื่องมือสำหรับไถ คือ ไถทำด้วยไม้แก่นที่แข็งแรงและเหนียวมาก เช่น ไม้แดง ไม้พะยูง ไม้ประดู่ เพราะเป็นเครื่องมือที่ต้องสมบุกสมบันมาก ถ้าไม่แข็งแรงอาจหักได้ง่ายเวลาไถไปถูกรากไม้ที่อาจหลงเหลืออยู่ และไถเป็นเครื่องมือที่มีเฉพาะของครัวเรือน ไม่มีการยืม ไม่มีซื้อขาย แต่ละครัวเรือนต้องทำเอง ไถเหล็กยังไม่มีการใช้ในสมัยนั้น แต่พลหรือบักสไบซึ่งเป็นเหล็กหล่อ ชาวนาซื้อจากตลาดในเมือง หรือจากนายฮ้อยที่เอาควายไปขายภาคกลาง ขากลับบางคนซื้อพลเอามาขาย อันละ 1 สลึง (2482) ไถ 1 เล่ม ใช้ควายลาก 1 ตัว

พอฝนตกจนน้ำขัง ซึ่งประมาณเดือน 6-7 ถ้าฝนล่าช้าก็เดือน 8 ชาวนาจะไถเพื่อตกกล้า ถ้าถึงเดือน 8 น้ำฝนยังไม่ขัง ก็ต้องใช้คันไถวิดน้ำจากห้วยมาใส่แปลงตกกล้า เพราะถ้าขึ้นรอให้ฝนตกมากกล้าอาจโตไม่ทันดำ การไถต้องทำ 2 ครั้ง ครั้งแรกเรียกว่า “ไถสุด” หรือ “ไถตะ” เพื่อพลิกหน้าดินลงไปข้างล่าง เว้น 2 วันขึ้นไปจึงไถครั้งที่ 2 หรือ “ไถแปร” หรือ “ไถคัน” ดินที่ถูกไถครั้งแรกเมื่อแช่น้ำอยู่ 2 วันจะอ่อน พอไถครั้งที่ 2 ก็แตกง่าย เป็นชั้นเล็กชั้นน้อย แล้วจึงใช้คราดไม้คราดเพื่อเอาเศษวัชพืชออกให้หมด พื้นที่แปลงตกกล้าต้องแบ่งให้พอดีกับปริมาณข้าวพันธุ์ ซึ่งส่วนมากชาวนาจะแบ่งเป็น 3 ชนิดๆ ละแปลง คือ ข้าวเบา ข้าวกลาง และข้าวหนัก ไม่ปนกัน เมื่อ

คราดได้ที คือ ไม่เหลือวัชพืชอยู่ในแปลงตกกล้าเลย เพราะถ้าเหลือมันแตกหน่อมาแย่งอาหารจากต้นกล้าซึ่งยังอ่อนอยู่ จะสู้วัชพืชไม่ได้ แล้วก็ใช้ไม้มอบซึ่งเป็นไม้กลมยาวพอๆ กับคราด แต่เอาผูกติดกับคราด เมื่อควายลากคราดไม้มอบก็จะเกลี่ยผิวดินโคลนบนแปลงตกกล้าให้เรียบเหมือนช่วงปูนใช้เกรียงไม้ฉนวนยาวโบกปูนให้เรียบ แล้วจึงไขน้ำออกจากแปลงตกกล้า บางพื้นที่ เช่น บ้านบัว ใช้คนลากไม้มอบโดยเอาเชือกผูกหัวท้ายไม้มอบแล้วลาก การเตรียมแปลงตกกล้าเป็นขั้นตอนการทำงานที่ต้องพิถีพิถันที่สุด

2) การตกกล้าหรือหว่านกล้า และพันธุ์ข้าวที่ใช้

เป็นภูมิปัญญาของชาวนาอีสาน ในการตกกล้าจะต้องใช้ข้าวหลายพันธุ์เพื่อกระจายแรงงานในการเกี่ยว และยังป้องกันการระบาดของโรคข้าวอีกด้วย แต่ละครัวเรือนต้องเก็บพันธุ์ข้าวเอาไว้ให้พอใช้ ปริมาณพันธุ์ข้าวที่ใช้ตั้งแต่ 4.3 กก.ต่อไร่ ไปจนถึง 7.5 กก. ดังปรากฏในตาราง 3.8 แต่เมื่อเอาปริมาณข้าวปลูกหรือข้าวพันธุ์เปรียบเทียบกับผลผลิตข้าวที่ได้ ก็พบว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำชีใช้ข้าวปลูกร้อยละ 2.2-3.2 ของผลผลิต ลุ่มแม่น้ำมูลใช้ข้าวปลูกมาก คือ ร้อยละ 4.2-5 ของผลผลิต ส่วนบ้านบัว จ.สกลนคร ใช้เพียงร้อยละ 1-3 ของผลผลิต

ตาราง 3.8 ปริมาณข้าวปลูกหรือข้าวพันธุ์ที่ใช้ต่อไร่

พ.ศ.	เฉลี่ย 24 หมู่บ้าน ลุ่มแม่น้ำชี		เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน ลุ่มแม่น้ำมูล		บ้านบัว จ.สกลนคร	
	กก.	% ของผลผลิต	กก.	% ของผลผลิต	กก.	% ของผลผลิต
2475	4.3	2.2				
2500	7.5	3.2	5-6.5	4.2-5	3.6-7.2	1-3

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 101, 103; ขอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2532: 131, 136; สุวิทย์

ธีรศาสตร์, 2544: 55

สำหรับพันธุ์ข้าวปลูกที่ใช้แบ่งได้ 3 ประเภท คือ ข้าวเบาหรือข้าวคอ ให้ผลเร็วที่สุด เกี่ยวประมาณเดือน 11-12 ข้าวกลางเกี่ยวหลังข้าวคอเล็กน้อย ข้าวปีหรือข้าวเงินเกี่ยวหลังข้าวกลาง คือประมาณปลายเดือน 12 ถึงเดือน 1 ทั้งหมดเป็นข้าวไวแสง คือ ข้าวจะสุกเมื่อปริมาณแสงต่อวันเปลี่ยนไปถึงระดับที่ต้นข้าวต้องการ อนึ่ง เวลาที่เกี่ยวข้องในอีสานได้จะช้ากว่าอีสานเหนือเล็กน้อย เพราะตำแหน่งของพื้นดินอยู่ต่างกัน คือ อีสานใต้ใกล้ดวงอาทิตย์มากกว่า คือ ในอีสานใต้ข้าวเบาจะเกี่ยวราวเดือน 12 ข้าวกลางเกี่ยวเดือนอ้าย ข้าวปีเกี่ยวเดือนยี่ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2544: 55; ขอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2532: 134)

ในครัวเรือนหนึ่งก็ใช้ข้าวปลูกหลายสายพันธุ์ เพื่อกระจายแรงงานเวลาเกี่ยวดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในชุมชนหนึ่งจึงใช้หลายพันธุ์ ที่เหมือนกันก็มี ต่างกันก็มี เมื่อเอา 4 ชุมชนที่ผู้วิจัยเคยศึกษาในกลุ่มแม่น้ำสงครามหรืออีสานเหนือมารวมกัน นับเฉพาะพันธุ์ที่ไม่ซ้ำกัน ปรากฏว่ามี 10 พันธุ์ ทั้งใน พ.ศ. 2475 และ พ.ศ. 2500 แต่ชนิดของสายพันธุ์มีทั้งแตกต่างกันและเหมือนกัน แต่ที่แตกต่างกันมีมากกว่า คือ 7 สายพันธุ์ เหมือนกัน 3 สายพันธุ์ คือ สายพันธุ์ข้าวปลาแข็ง ข้าวคำด้าน และข้าวอิน้อย หรือนางน้อย ในกลุ่มแม่น้ำชีหรืออีสานกลาง เนื่องจากหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่างมีถึง 24 หมู่บ้าน (ชุมชน) จำนวนสายพันธุ์ที่แตกต่างกันจึงมีมากกว่าอีสานเหนือและใต้ คือ มีถึง 46 สายพันธุ์ ใน พ.ศ. 2475 และ 27 สายพันธุ์ ใน พ.ศ. 2500 ที่ซ้ำกันในช่วง 25 ปี มีเพียง 14 สายพันธุ์ เช่น ข้าวปลาแข็ง ข้าวอุมม ข้าวญี่ปุ่น ข้าวป่องแฉ้ว ข้าวผัวเมีย ข้าวปลาชีว เป็นต้น การใช้สายพันธุ์ที่เหมือนกัน แม้เวลาจะห่างกัน 25 ปี แสดงให้เห็นว่าสายพันธุ์นั้นมีข้อเด่นมากกว่าข้อด้อยมาก ส่วนสายพันธุ์ที่เลิกไปในตอนหลังแสดงว่ามีข้อด้อยมากกว่า ในกลุ่มแม่น้ำมูลหรืออีสานใต้มี 25 สายพันธุ์ ในปี 2475 พอถึงปี 2500 เหลือ 16 สายพันธุ์ จาก 4 ชุมชนที่ศึกษา โดยมีซ้ำกันทั้ง 2 ช่วง 12 สายพันธุ์ เช่น ข้าวนางคง ข้าวเจ้าแจ็ก ข้าวเหนียวปิ่น ข้าวมันเป็ด ข้าวเด็กล้อย เป็นต้น

ข้อสังเกต ในอีสานใต้จะใช้สายพันธุ์ที่เป็นข้าวเจ้า คือ 11 สายพันธุ์ จาก 29 สายพันธุ์ หรือร้อยละ 37.93 ในขณะที่อีสานกลางใช้ข้าวเจ้า 9 สายพันธุ์ หรือร้อยละ 15.25 จากจำนวนที่ใช้ใน 2 ช่วง (2475, 2500) 59 สายพันธุ์ และในอีสานเหนือใช้ข้าวเจ้าเพียง 2 สายพันธุ์ หรือร้อยละ 11.76 จากที่ใช้ทั้งหมด 17 สายพันธุ์ ที่จริงในอีสานใต้น่าจะใช้สายพันธุ์ข้าวเจ้ามากกว่านี้ เพราะคนไทยเชื้อสายเขมร กูย หรือส่วย และไทยโคราช รับประทานข้าวเจ้า แต่ที่ตัวเลขต่ำไปเพราะกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา 4 ชุมชน เป็นไทยลาว (กินข้าวเหนียว) เสีย 2 ชุมชน มีเพียง 1 ชุมชน (คือ บ.อาหวด จ.ศรีสะเกษ) ที่เป็นไทยกูย (กินข้าวเจ้า) อีก 1 ชุมชน ผสมทั้งไทยเขมร ไทยลาว และไทยกูย (คือ บ้านไพรขลา จ.สุรินทร์)

กล่าวโดยสรุป ใน 32 ชุมชนที่เก็บตัวอย่างสายพันธุ์ข้าว มีถึง 92 สายพันธุ์ ที่เคยใช้ในภาคอีสานช่วงปี 2475 และ 2500 แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวที่เกิดจากการสะสมทางภูมิปัญญาของชาวอีสาน สาเหตุที่ชาวอีสานเปลี่ยนจากสายพันธุ์เก่าไปสู่สายพันธุ์ใหม่สรุปได้ดังนี้ (1) รวงโต (2) เมล็ดดี ไม่มีลีบ (3) น้ำหนักเมล็ดมาก (4) ราคาดี (5) ลำต้นแข็งแรง แม้ข้าวจะสุกงอม (6) รสชาติดี กลิ่นหอม (7) แดกกอเร็ว (8) เมล็ดไม่หักง่าย (9) อ่อนนุ่มเมื่อสุก (10) ไม่ติดโรคง่าย (11) ฝาดหรือนวดง่าย (12) นิยมปลูกตามกัน (ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 121-122)

ตาราง 3.9 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชื่อสายพันธุ์ข้าว	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
	2475	2500	2475	2500	2475	2500
1. ปลาแซ่	*	*	*	*		
2. นางนวล	*			*		
3. อีขาวใหญ่	*					
4. อีมูม			*	*		
5. สันป่าตอง		*				
6. เจ้าแดง (จ)		*				
7. อีขาว		*				
8. คำดำน	*	*				
9. อีน้อย (นางน้อย)	*	*				
10. หมากโพ		*				
11. เจ้าขาว (จ)		*				
12. ห้าว		*				
13. อีลาย		*				
14. ขี้ตม	*		*		*	
15. อั้งยี่	*					
16. ปลาหลด	*					
17. แม่ฮ้าง	*					
18. อีโล้น	*					
19. ญี่ปุ่น			*	*		
20. ป้องแอ้ว			*	*	*	*
21. ผัวเมีย			*	*		
22. ปลาชีว			*	*		
23. พวงเงิน			*	*		
24. หินที่			*			
25. หมากขาม			*			
26. สายบัว			*			
27. หมากเขือ			*			
28. ขี้ตมแดง			*			
29. หมากกอก			*			

ตาราง 3.9 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชื่อสายพันธุ์ข้าว	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
	2475	2500	2475	2500	2475	2500
30. ชีตมดำ			*		*	
31. ขาวใหญ่			*	*		
32. ชีตมขาว			*		*	
33. ชีตมลาย			*			
34. แก่นแดง			*	*	*	
35. ขาวปรง			*			
36. จำปาทอง			*			
37. พม่า			*		*	
38. อีขาวกลาง			*	*		
39. เหลืองทอง			*			
40. ขาวกรง			*	*		
41. คอขาว			*			
42. หมาเก็ง			*			
43. สร้อย			*			
44. ขาวดำ			*			
45. คอน้อย			*			
46. ดอกซ้อน			*			
47. อีตก			*			
48. อีเปี้ย			*	*		
49. ดอกไม้ใหญ่			*			
50. อีมีด			*			
51. ดอกจันทน์			*			
52. พม่าแดง			*			
53. พม่าดำ			*			
54. ขาวหลวง			*			
55. สามเดือน			*			
56. ขาวตาแห้ง			*	*		
57. เจ้าแม่ (จ)			*			
58. เจ้าลอย (จ)			*		*	*

ตาราง 3.9 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

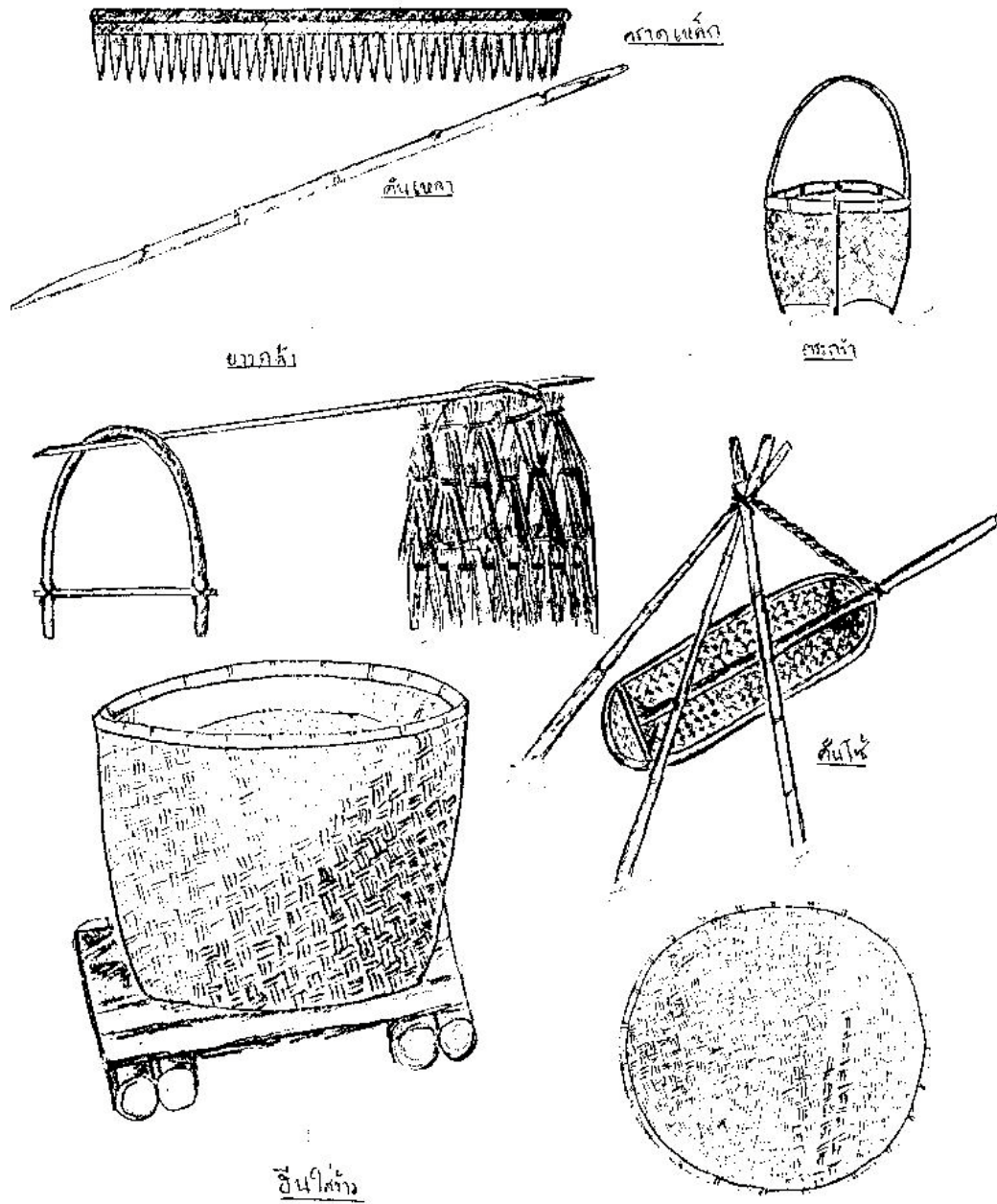
ชื่อสายพันธุ์ข้าว	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
	2475	2500	2475	2500	2475	2500
59. เจ้าสร้อย (ชอย) (จ)			*	*		
60. เจ้าใหญ่ (จ)			*			
61. เจ้าเหลือง (จ)			*			
62. อีเตี้ย				*		
63. หอมธง				*		
64. พวงมาลัย				*		
65. คำผาย				*	*	*
66. ดอกกะเสด				*		
67. สันป่าตอง				*		*
68. ขี้ตมกลาง				*		
69. อีหลงมา				*		
70. เจ้าขี้ควาย (จ)				*		
71. เจ้าเหรียญทอง (จ)				*		
72. เจ้าหอมมะลิ (จ)				*		*
73. หางหมาจอก (จ)				*		
74. หมากลม้วย					*	*
75. หางหมู (จ)					*	*
76. สัมพันธ์ (จ)					*	*
77. แดง					*	
78. ขาว					*	
79. นางคง (จ)					*	*
80. เจ้าเจ๊ก (จ)					*	*
81. เหนียวปิ่น					*	*
82. มันเป็ด					*	*
83. เด็กน้อย					*	*
84. ละออง (จ)					*	
85. ดองเคียง (จ)					*	
86. อีตุค (จ)					*	
87. ฮากไผ่ (จ)					*	

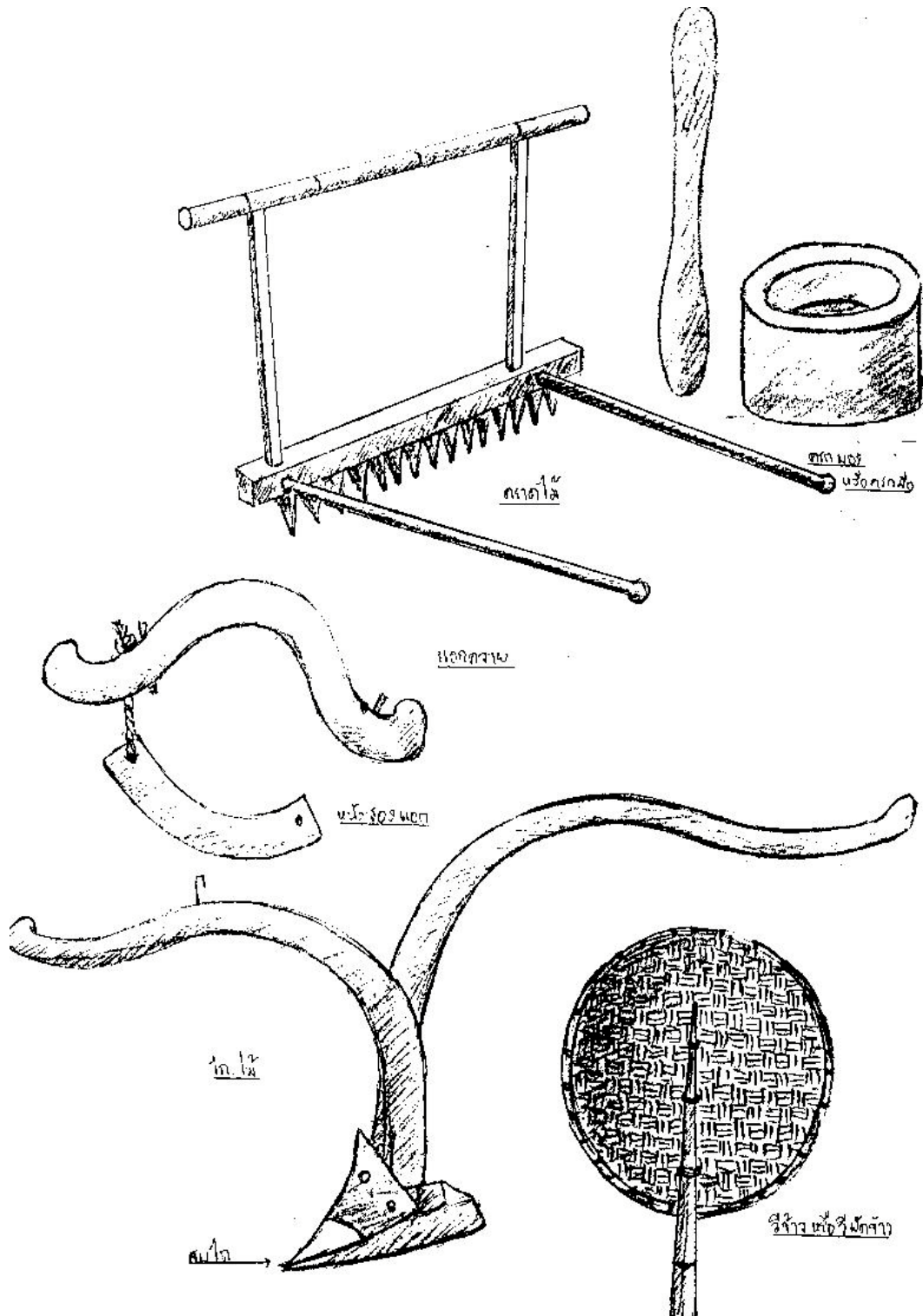
ตาราง 3.9 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชื่อสายพันธุ์ข้าว	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
	2475	2500	2475	2500	2475	2500
88. เหลืองใหญ่					*	
89. กาบยาง					*	
90. เหนียวอีเป็ด					*	*
91. ดอกมะลิ						*
92. เจ้าพันธุ์ทอง (จ)						*
รวม	92	10	46	27	25	16
ที่มา :	สุวิทย์ ชีรสอวต และ คณะ, 2530: 113-114		สุวิทย์ ชีรสอวต และ คณะ, 2528: 97-98		ชอบ ดีสวน โศก และ คณะ, 2532: 128-130	

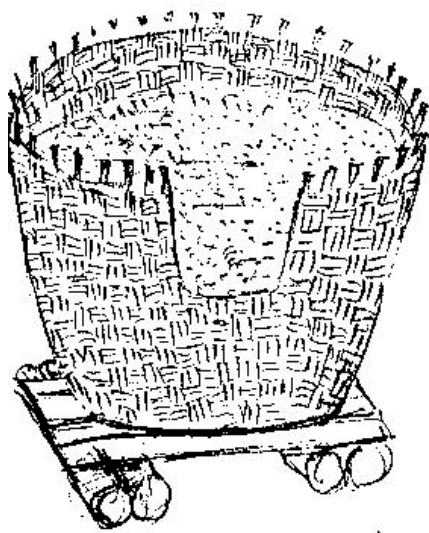
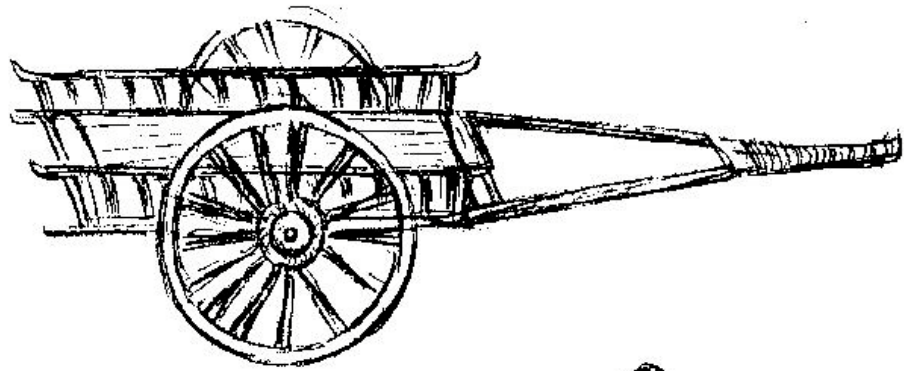
หมายเหตุ : อีสานเหนือหรือลุ่มแม่น้ำสงครามใช้กลุ่มตัวอย่าง 4 ชุมชน, อีสานกลางหรือลุ่มแม่น้ำชี ใช้กลุ่มตัวอย่าง 24 ชุมชน, อีสานใต้หรือลุ่มแม่น้ำมูล ใช้กลุ่มตัวอย่าง 4 ชุมชน มี 12 สายพันธุ์ที่ใช้ข้ามเขต มี 20 สายพันธุ์ (21.74%) ที่เป็นข้าวเจ้า เป็นข้าวเหนียว 72 สายพันธุ์ (78.24%) (จ) คือ ข้าวเจ้า

รูป 3.7 เครื่องมือทำนาของชาวนาอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์

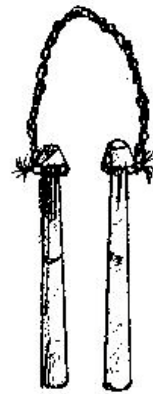

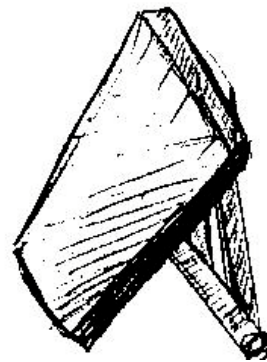
เกวียน ๓ล้อ

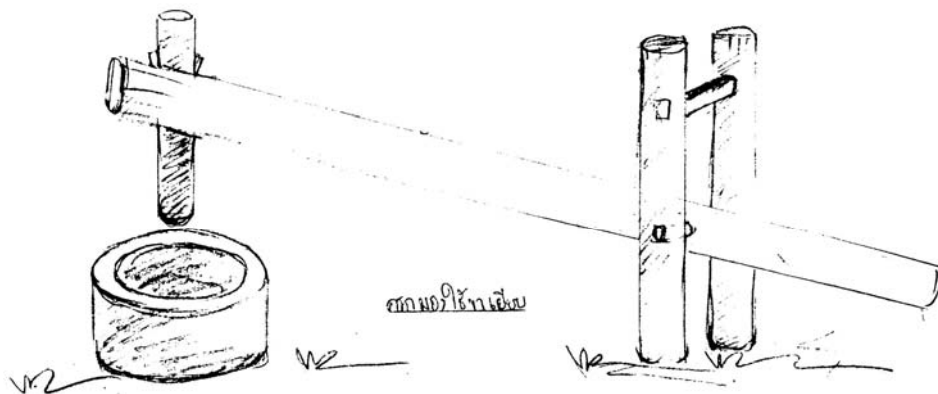
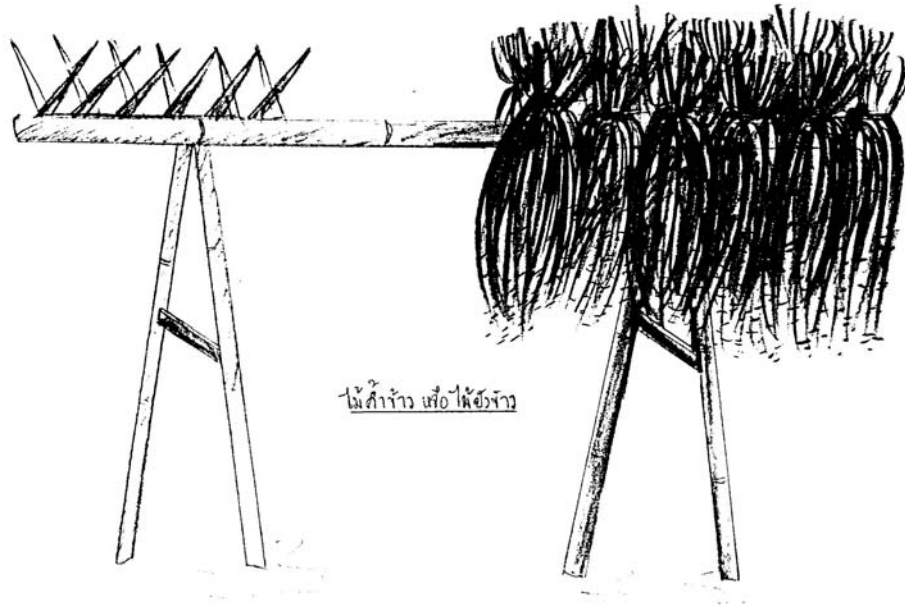
ถาด ๓ล้อ

ค้อนทุบ

ค้อนทุบ ๓ล้อ

เมื่อได้ข้าวปลูกแล้วนำมาแช่น้ำ 1-2 คืน หากแช่ไว้เกิน 2 คืน รากข้าวจะยาวจนข้าวพันกัน เวลาหว่านข้าวจะกระจุกตัวไม่กระจาย เอาข้าวขึ้นจากน้ำทิ้งไว้ในร่ม 2 คืน แล้วจึงนำข้าวปลูกไปหว่านในแปลงตกกล้า ซึ่งต้องไม่มีน้ำขัง ดินเป็นโคลน ความอ่อนตัวขนาดเดียวกับนมข้นหวาน เมื่อเมล็ดข้าวถูกหว่านลงมาน้ำหนักของเมล็ดข้าวจะกดตัวเองให้จมลงในโคลน หลังจากนั้น 27 วัน เมล็ดข้าวก็แตกเป็นต้นกล้าสูงประมาณ 35-40 ซม. ก็พร้อมที่จะนำไปดำได้

3) ไถ-คราดนาที่จะดำ

วิธีการไถไถ-คราดแปลงที่จะตกกล้า แต่ไม่ต้องพื้ดินเท่ากับแปลงตกกล้า โดยมีการไถ 2 ครั้งเหมือนกัน แต่การไถครั้งแรก (ไถสด) กับครั้งหลัง อาจจะห่างเป็นเดือน เพื่อให้วัชพืชที่ถูกขีไถกลบจากการไถครั้งแรกเน่าตาย แต่ก็มีควมยืดหยุ่น หากฝนตกมากมีน้ำขังเมื่อใดอาจจะทิ้งช่วงแค่ 2-3 วัน แล้วไถครั้งที่ 2 แล้วคราดเลยก็ได้ โดยถือหลักว่าต้องมีน้ำมากพอจะดำนาได้ เวลาไถครั้งที่ 2 และคราด ควายและคนไถนาเหยียบย่ำนาจะทำให้วัชพืชบางส่วนขึ้นและเน่าตายง่ายอยู่แล้ว เศษวัชพืชบางส่วนก็ถูกคราดและเก็บไว้บนคันนาเพื่อไม่ให้แย่งอาหารต้นข้าว นี่คือหัวใจของการทำนา อันต่างจากข้าวไร่ซึ่งต้องใช้จอบดายวัชพืชออก ซึ่งส่วนมากต้องดายมากกว่า 1 ครั้ง จึงเปลืองแรงงานมากกว่านาดำซึ่งไม่ต้องดายวัชพืช เพราะวัชพืชถูกกำจัดไปแล้วตอนไถและคราด

4) ดำนา

ชาวนาอีสานเมื่อ 20 ปีก่อนขึ้นไป ก่อนจะดำนาจะต้องไปทำพิธีไหว้ “ตาแฮก” ตาแฮกเป็นนาจำลองแปลงน้อยๆ กว้างยาวราว 80 ซม. – 1 เมตร อาจจะทำตรงมุมนาหรือตรงโหนดใกล้นา โดยถือวันพฤหัสบดี ข้างขึ้น ประมาณ 7-8 ค่ำ ชาวนาจะถอนกล้ามา 7 ต้น เอามาปักดำที่นาจำลอง เวลาดำ 1 ต้น ก็กล่าวคำมงคล 1 ครั้ง จนครบ 7 ต้น เพื่อเป็นสิริมงคลแก่นาดน ชาวนาถอนกล้าจากแปลงตกกล้ามักจะถอน 2 วัน วันที่ 3 ถ้าเอาไปดำ พอหมดก็มาถอนใหม่ เวลาถอนก็เอาเท้าเตะดินที่รากกล้าออก เพื่อจะได้มีน้ำหนักเบา ขนง่าย เอาตอกมัดกล้าเป็นกำๆ แล้วนำไปตัดยอดออก 4-5 นิ้ว เพื่อให้ข้าวแตกกอดี เมื่อได้กล้าจำนวนหนึ่งก็เอามัดกล้ามาใส่ “หนังตองกล้า” ซึ่งทำจากหนังวัวควายแห้งมัดหัวท้ายเป็นวงเส้นผ่าศูนย์กลางของวงประมาณ 10 นิ้ว ที่ใช้หนังวัวควายเพราะมีความเหนียวมาก รับน้ำหนักได้สบาย ก็โลกรั่ม เอากล้าที่ร้อยด้วยหนังตองกล้าใส่ไม้คานหรือไม้ยาวๆ ประมาณ 1.5 เมตร หาบไปแปลงที่จะดำ ดังนั้นแปลงตกกล้ากับแปลงที่จะดำนาไม่ควรห่างกันมาก

การดำ ใช้ต้นกล้า 3-5 กลีบ (ต้น) ต่อ 1 กอ ความห่างระหว่างกอและแถวประมาณ 25-30 ซม. แต่ทั้งนี้ขึ้นกับดินดีไม่ดี ถ้าดินดีมากก็ดำห่าง เพราะข้าวจะแตกกอมาก จะได้ไม่มาแย่งอาหารกัน ถ้าดินไม่ค่อยดีก็ดำถี่ จะได้กอข้าวมาก ผลผลิตจะได้มาก ปริมาณข้าวปลูกจึงขึ้นกับสภาพดิน ถ้าดินดีมากก็ใช้ข้าวปลูกและกล้าน้อย เวลาปักดำควรปักเอนไปตามทิศทางลมเล็กน้อย

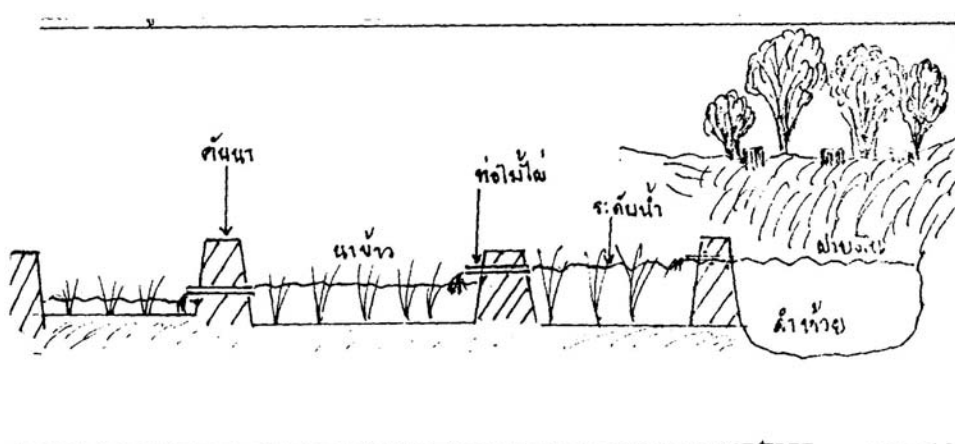
ช่วงที่ดำขึ้นกับปริมาณฝนเป็นเกณฑ์ หากฝนฟ้าปกคิการดำจะอยู่ประมาณเดือน 7-8-9

ขั้นตอนของการดำนาเป็นขั้นตอนที่ใช้แรงงานมากที่สุดในการทำนาคำ คน 1 คนจะดำได้ประมาณครึ่งงาน คนที่ดำเก่งที่สุดจะได้ 1 งานต่อวัน ดังนั้น ถ้ามีนา 10 ไร่ ถ้ามีแรงงาน 2 คน จะใช้เวลาดำนาถึง 40 วันติดต่อกันจึงจะแล้วเสร็จ ซึ่งถ้าเป็นนาหว่านใช้เวลาเพียง 1-2 วันก็เสร็จ

อนึ่ง แปลงนาที่ดำจะต้องมีน้ำขังตลอด หากน้ำแห้งวัชพืชที่อาจหลงเหลือในแปลงนาจะแตกหน่อขึ้นมาแย่งอาหารต้นข้าว (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2544: 55; สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2528: 86-87)

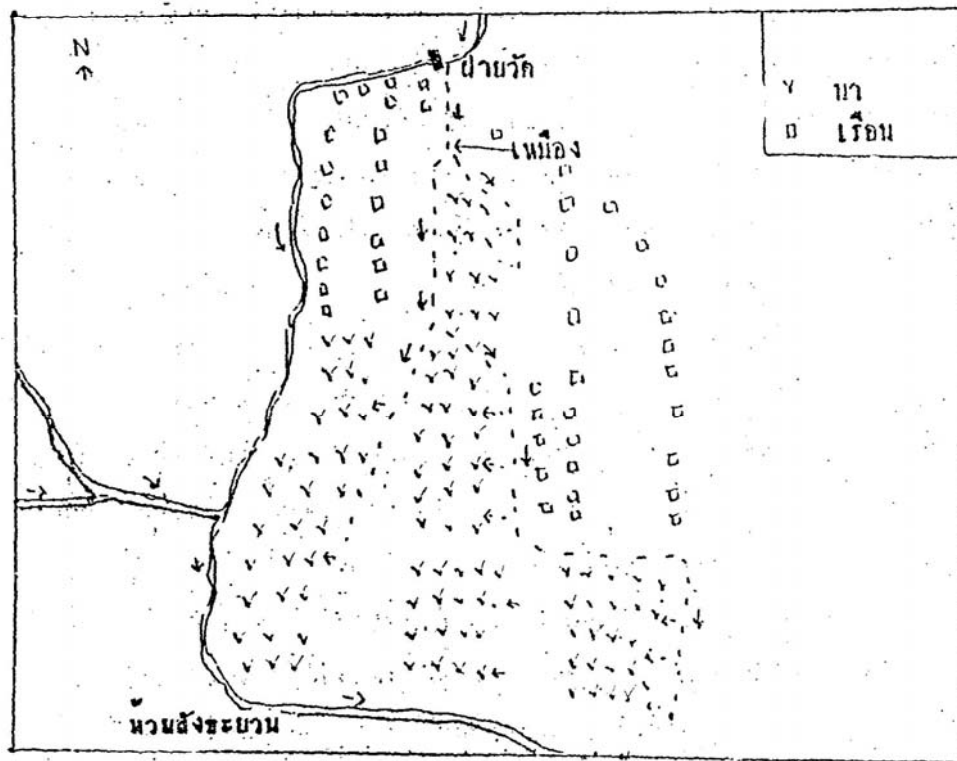
5) ดูแลน้ำในแปลงนา

ในพื้นที่ราบของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์เข้ามาเกือบทั้งหมดเป็นน่าน้ำฝน ไม่มีระบบชลประทาน การดูแลน้ำก็อาศัยน้ำฝนอย่างเดียว ถ้าแปลงที่อยู่ต่ำขาดน้ำก็ระบายน้ำจากแปลงที่อยู่สูงกว่ามาให้ แต่คงได้ไม่มาก เพราะถ้าไม่มีฝนเดิมลงมาแปลงที่เป็นนาดอนก็ขาดน้ำได้ แต่ในพื้นที่เชิงเขาในหลายพื้นที่ชาวบ้านจะช่วยกันสร้างเหมืองฝายเก็บกักน้ำไว้ใช้เวลาฝนทิ้งช่วง เช่น บ้านบัว อ.กุฉินารายณ์ จ.สกลนคร โดยเอาไม้แก่น 3 ต้น ฝังไว้กลางห้วย แล้วเอาไม้กระดานมาวางกันเป็นฝาย เอาดินถมอีกทีเพื่อมิให้น้ำรั่ว แล้วปลูกต้นไผ่ไว้บนฝายและรอบๆ รากไผ่จะยึดฝายไว้มั่นคงมาก ฝายนี้ใช้มา 80 ปีแล้วยังไม่เคยพังเลย

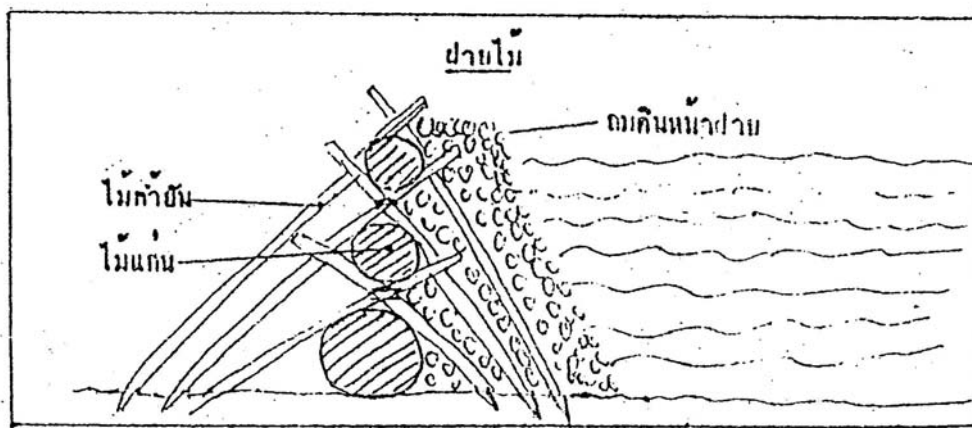

รูป 3.8 ฝายบ้านบัว อ.กุฉินารายณ์ จ.สกลนคร

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2544: 56

แผนที่ 3.10 ฝายและเหมือนบ้านวังสาวบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น

รูป 3.9 ฝายบ้านวังสาวบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น

เมื่อห้วยถูกฝายกั้นระดับน้ำก็ถูกยกขึ้นสูงกว่าระดับนามาก สูงกว่าระดับน้ำหลังฝายประมาณ 1 เมตร ซึ่งสูงพอที่จะส่งไปถึงที่นา

ที่บ้านวังสาวบ ต.วังสาวบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น ชาวบ้านได้ช่วยกันสร้างฝายไว้ถึง 4 ฝาย การสร้างต่างจากบ้านบัว โดยเอาไม้ซุงเนื้อแข็งขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 10 นิ้ว วางทับกันเป็นชั้นๆ มีไม้ค้ำยันอีกหลายอัน แล้วเอาดินถมก็ได้ ฝายสูงจากกันห้วยประมาณ 4 เมตร ช่วยระดับน้ำให้สูงขึ้นจนสามารถปล่อยไปตามลำเหมืองที่ชาวบ้านขุดขึ้น ยาวประมาณ 1 กม. มีพื้นที่นาได้รับน้ำจากระบบเหมืองฝายนี้ (ฝายวัด) ประมาณ 400 ไร่ สมาชิก 4 ฝาย มี 40 ครัวเรือน หรือร้อยละ 61 ของครัวเรือนที่ทำนาทั้งหมดในปี 2533 (ปัจจุบัน (2545) สมาชิก 4 ฝาย เพิ่มขึ้นเป็น 51 ครัวเรือน)

ฝายบ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เป็นฝายเล็กๆ แต่ประสิทธิภาพสูง เมื่อ 50 ปีก่อนมี 4 ฝาย ปี 2533 เพิ่มขึ้นเป็น 25 ฝาย เป็นฝายกั้นห้วยเล็กๆ กว้าง 5-6 เมตร ใช้ไม้แก่นเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 6 นิ้ว ฝังลงไปในห้วยลึก 80-90 ซม. ห่างกัน 1 เมตร ฝังเป็น 2 แถวคู่ สันฝายกว้าง 150-200 ซม. ฐานฝายกว้างราว 250-300 ซม. เอาไม้กระดานวางซ้อนๆ กัน ดังในรูป แล้วถมดิน วางท่อระบายน้ำไว้ตรงกลางซึ่งเปิดปิดได้ ท่อนี้เมื่อก่อนไม่มีท่อซีเมนต์ ใช้ต้นไม้ทะลวงตรงใส่ออก เมื่อถมดินเสร็จก็ปลูกต้นไม้บริเวณฝาย ปรากฏว่าฝายเหล่านี้ทนทานมาก ฝายที่เก่าที่สุดสร้างมา 72 ปี ไม่เคยพังเลย เพราะรากไม้ช่วยยึดฝายไว้ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2533: 18)

อนึ่ง ในเขตอีสานใต้บริเวณแม่น้ำมูลระหว่างท่าช้างกับท่าหว้า ชาวนาแถบนี้ใช้ระหัดวิดน้ำเข้านาขนาดใหญ่แบบที่ใช้ในภาคเหนือ ซึ่งใช้แรงน้ำไหลวิดน้ำเข้านา มีปรากฏหลักฐานอย่างน้อยตั้งแต่ พ.ศ. 2458 ก็มีแล้ว และใช้มาจนถึงปี 2508 ก็ยังใช้กันอยู่ แถบอำเภอสูงเนินยังปรากฏให้เห็น ดังปรากฏในรูป (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ, 2458: 3; วิโรฒ ศรีสุโร, 2543: 90)

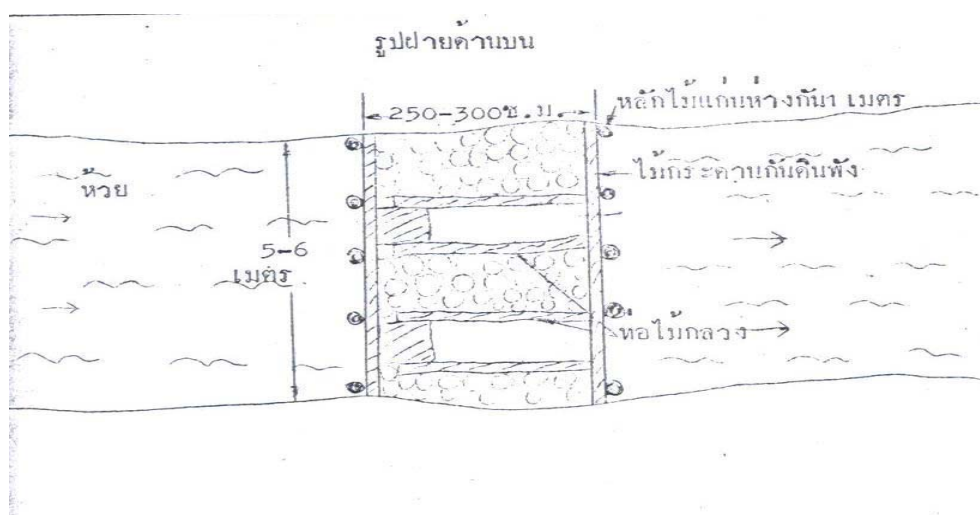
6) การกำจัดศัตรูข้าว

ศัตรูข้าวเมื่อ 30 ปีก่อนขึ้นไปมีน้อยกว่าในปัจจุบัน และชนิดก็แตกต่างจากปัจจุบันมาก กล่าวคือ หมูป่า เป็นศัตรูที่สำคัญของชาวนาสมัยก่อน ในขณะที่หมูป่าปัจจุบันไม่กล้ามารบกวนชาวนา เพราะล่ำพังจะเอาชีวิตรอดจากพรานซึ่งพยายามเข้าไปล่าหมูป่าถึงในป่าสงวนแห่งชาติและอุทยานแห่งชาติ วิธีต่อสู้ของชาวนาสมัยนั้นที่มีปืนก็ใช้ปืนไปซุ่มยิงเวลาเย็นและค่ำ ซึ่งหมูป่ามักเข้ามา เวลาเข้ามาก็เป็นฝูง หากเข้านาใครก็เสียหายเป็นไร่ๆ สมัยนั้นชาวนาส่วนใหญ่ไม่มีปืน จึงใช้ไม้ไผ่สานเป็นรูปพัดขนาดใหญ่ 2 อัน ผูกไว้กับกระบอกลีไผ่แห้งสูงๆ เวลาลมพัด พัดจะแกว่งกระทบกับกระบอกลีไผ่ส่งเสียงดังไกลเป็นกิโลเมตร ไล่หมูป่า รวมทั้งสัตว์อื่นๆ นกแก้ว นกแซก ก็เป็นศัตรูสำคัญ เพราะมาเป็นฝูงๆ ละเป็นร้อยๆ ตัว มาจิกแล้วคาบรวงข้าวไปกินบนต้นไม้ ชาว

รูป 3.10 ระหัดวิดน้ำในลำตะคอง อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา

บ้านก็ใช้พัดที่ว้าง หุ่นไล่กาบ้าง (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2544: 57) บางพื้นที่มีปูมากัดข้าว วิธีแก้ก็ขุดหลุมในนา เอากระบอกละไฟฟุ้งตั้งไว้ มันตกลงไปขึ้นไม่ได้ก็จับมาทำอาหาร บางคนเอาโอ่งเล็กๆ หรือหม้อ หรือปิ่นน้ำมันก๊าด ฟุ้งไว้ในนา เอาลูกตาลสุกล่อไว้ก้นปิ่น ปูก็ตกลงไป **หนูท้องขาว** ก็เป็นศัตรูอีกชนิดหนึ่งที่สร้างปัญหาให้กับชาวนา การกำจัดก็ใช้วิธีเดียวกับการกำจัดงู เขี่ยล่อนอกจากลูกตาลสุก บางคนใช้ข้าวโพด ข้าวเหนียว เผาไฟพอกเกรียม ข้าวสารคั่ว กระดุกเผา ไล่เดือน เปลือกแดง บางคนก็ใช้หน้าไม้ยิง บางคนกำจัดปูโดยการปล่อยน้ำจากแปลงนาให้แห้ง พอเห็นตัวปูก็จับมาฆ่าหรือทำอาหาร การกำจัดหนูนอกจากวิธีที่ว่าก็มีการใช้ฟ้าผ่าห้าง (กับดักหนูแบบชาวบ้าน) วางตามทางเดินของมัน ถ้า**ข้าวตายพราย** คือ แห้งจนสีออกน้ำตาลหรือแดงๆ จากโรคข้าว ชาวนาเชื่อกันว่าเอาไม้ไผ่ตายพราย (ไม้ไผ่ที่ออกรวงแล้วมันจะตาย) เอามาปักในนาที่มีปัญหาดังกล่าว ถ้า**เพลี้ย**และ**บุง** (บั้ง) ลงกินข้าว วิธีแก้ไปขอซื้อเถาจากแม่หม้าย แม่ร้าง เอามาหว่านในแปลงที่มีปัญหา แต่บางคนก็เอาไม้ไผ่หรือตอไม้ที่ถูกไฟไหม้เอาไปปักในนาที่มีปัญหา ส่วนบุงลงบางคนใช้ต้นผักกาดหญ้า (ผักป่าชนิดหนึ่ง กลิ่นแรงมาก) เอาไปปักในแปลงนาที่มีปัญหา (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2528: 96-97; ขอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2529: 110-118) ปัญหาในพื้นที่ติดภูเขาจะมีปัญหาเรื่องหมาป่าและนกมากินข้าว ส่วนปัญหาในนาเขตที่ราบไม่ค่อยมีปัญหาหมูปากับนก แต่เป็นหนู ปู บุง และเพลี้ย แต่ปัญหาที่กล่าวมามีได้เกิดทุกปี นานทีจึงจะมี แต่ครั้งไม่ได้สร้างปัญหาให้กับชาวนามากเหมือนในปัจจุบัน

รูป 3.11 ฝายบ้านฝาง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2533: 19

7) เกี่ยวข้าว

พอข้าวสุกชวานาก็เริ่มเกี่ยวจากแปลงข้าวเบาไปหาข้าวกลางและข้าวปี โดยเริ่มราวเดือน 11 เป็นต้นไป ซึ่งเวลาเกี่ยวในอีสานเหนือจะก่อนอีสานกลางเล็กน้อย อีสานกลางก่อนอีสานใต้เล็กน้อย (ประมาณ 10-15 วัน) ดังเหตุผลที่กล่าวมาแล้วในเรื่องพันธุ์ข้าว ข้าวที่จะใช้ทำพันธุ์บางคนอาจจะแยกกองไว้ต่างหาก เครื่องมือที่ใช้เกี่ยว คือ เกียว (ภาษาเดิมของอีสานเรียกเกียวว่า เกียว) โดยเกี่ยวข้าวตาแรกก่อนเอาเก็บไว้ที่เถียงนา เหมือนเป็นข้าวขวัญเอาไว้เสียบตรงกองข้าว การเกี่ยวมักใช้วิธีลงแขก เกียวแล้ว 5-6 กำก็กองเอาไว้ในนา เพื่อตากแดดไล่ความชื้นจากข้าวราวๆ 3-7 วัน ก็กลับเอาข้าวด้านล่างขึ้นมาอยู่ข้างบน 1 วัน เช้าวันรุ่งขึ้นจึงมัดด้วยตอกที่ทำในตอนเช้า เพราะข้าวถูกน้ำค้างในตอนกลางคืนรวงข้าวจะไม่กรอบไม่หลุดร่วงง่าย มัดแล้วเอาใส่คันหลาว (คานหลาว) ถ้ามีหลายคน คนหนึ่งแบกคันหลาว อีกคนเอาฟ่อนข้าวเสียบคันหลาว ถ้าไม่ค่อยมีคนไม้คันหลาวจะวางบนม้ารองคันหลาว พอได้ข้าวมากพอแรงหาบก็หาบไปกองในลานนวดข้าว คนหนึ่งหาบได้ 10-20 มัด/เที่ยว

8) นวดข้าว

ก่อนนวดต้องสร้างลานนวดข้าวเสียก่อน ถ้านาใกล้บ้านก็ทำลานในพื้นที่ว่างๆ ในหมู่บ้าน ถ้านาไกลบ้านก็ทำลานนวดใกล้นา ส่วนมากเป็นที่ดอน ที่ชาวอีสานเรียกว่า “เดิน” ใช้จอบคายเอาวัชพืชออก ปรับพื้นที่ให้เรียบ เอนน้ำพรม แล้วเอามูลควายสดราดให้ทั่ว เอาไม้เกลี่ยมูลควายให้เรียบเสมอกัน ถ้าแดดดีทิ้งไว้ 1 วัน ก็ใช้ได้ จากนั้นก็ขนฟ่อนข้าวมากองสูงเป็นรูปปิรามิด เพื่อเวลาเกิดฝนตกผิวดูม่านน้ำฝนจะได้ไหลออกไปอย่างรวดเร็ว ไม่เข้าไปข้างในกองข้าว การวางข้าวบางพื้นที่เอาปลายรวงชี้ฟ้า บางพื้นที่เอาปลายรวงข้าวไว้ด้านใน

เวลานวดเอาข้าวจากในกองมาฟาดทีละมัด โดยเอาไม้ตีข้าวหนีบมัดข้าวฟาดกับไม้หรือพื้นลานนวดข้าวก็ได้อย่างแรง 7-10 ครั้ง คະเนาเมล็ดข้าวหลุดออกหมด แล้วโยนซังข้าวกองไว้ด้านหนึ่ง ทำอย่างนี้จนหมดฟ่อนข้าว การนวดข้าวหรือการฟาดข้าวเป็นกิจกรรมที่ใช้วิธีลงแขกเป็นหลัก ทำกันวันเดียวเสร็จ จะไม่ใช่เวลาามาก เพราะอาจจะเสี่ยงถ้าฝนเกิดตกลงมา จึงรีบฟาดให้เสร็จและขนเข้าเล้าเลย

ข้าวที่ฟาดแล้วยังไม่ค่อยสะอาดนัก ชวานาจะใช้ “วี” คือ พัดขนาดใหญ่ โบก ในขณะที่หลายคนเอาฟ่อนไม้ขนาดใหญ่ตักข้าวขึ้นโยน ลมที่เกิดจากการพัดด้วยวีจะเป่าเอาใบข้าวและสิ่งเจือปนที่เบากว่าข้าวหลุดออกไป นอกจากนั้นมัดซังข้าวที่ฟาดแล้วอาจมีเมล็ดข้าวเหลือด้านใน จึงตัดตอกที่มัดออก แล้วเอา “ไม้ตีข้าวสะนู” เป็นไม้กลมขนาดไม้พลองลูกเสือ ฟาดให้เมล็ดข้าวที่

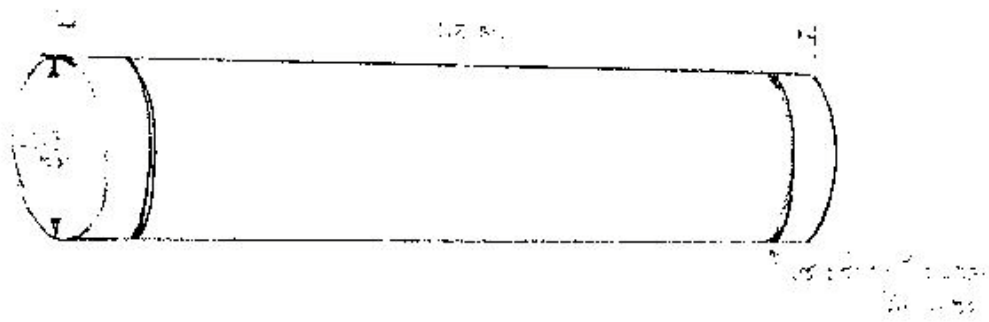
เหลือหลุดออกมา แสดงให้เห็นว่าข้าวเป็นสิ่งที่สำคัญมาก ทำมาด้วยความยากลำบากจึงไม่ควรจะทิ้งไป

9) ขนข้าวขึ้นยุ้ง (เล่า)

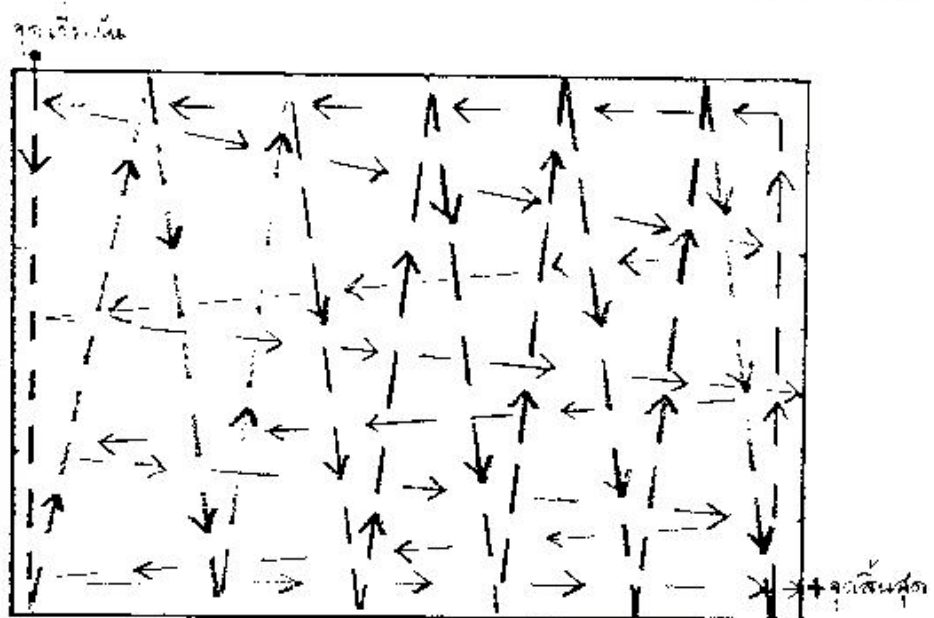
งานขั้นสุดท้ายของการผลิตข้าว คือ การขนข้าวขึ้นยุ้ง ผู้ที่มีนามากก็ใช้เกวียนขน เทียวหนึ่งขนข้าวได้ราว 180-360 กก. เท่ากับแรงงานผู้ชายคน 7-15 เทียว หากคนที่มีนายน้อยก็ใช้วิธีหาบ ผู้ชายเทียวละ 2 หมั่น หรือ 24 กก. ผู้หญิงเทียวละ 16-20 กก. คนที่ไม่มีเกวียนแต่มีข้าวมากและไม่อาจยืมใครได้ เพราะเจ้าของเกวียนต้องใช้ขนข้าวของตน เจ้าของนาก็ต้องลงแขกหาบ เพราะนา 10 ไร่ ได้ข้าวประมาณ 3,000 กก. หรือ 300 ถัง ถ้าหาบคนเดียวต้องหาบถึง 125-188 เทียว ถ้าลงแขกด้วยคน 20 คน จะหาบเพียงคนละ 6-10 เทียว ซึ่งสามารถทำให้เสร็จในวันเดียวได้

สำหรับอาคารเก็บข้าวและภาชนะใส่ข้าวเปลือกของอีสาน ไม่ใช่มีแต่ยุ้งหรือเล่า แต่มีอีกหลายชนิด ได้จากใหญ่ไปหาเล็กได้ดังนี้ ฉาง เป็นเล่าหรือยุ้งขนาดใหญ่ บรรจุข้าวได้มากกว่า 2,000 ถัง ถ้าเล่าบรรจุข้าวได้ประมาณ 500-2,000 ถัง **ซอมข้าว** เป็นเล่าข้าวขนาดเล็กกว่าเล่า บางทีเรียกว่า เล่าน้อย วัสดุที่ใช้สร้างฉาง เล่า และซอมข้าว เหมือนกัน คือ เสาและโครง ใช้ไม้แก่นพื้นกระดาน ฝาทำด้วยไม้ไผ่หรือลำแขง (ต้นหลักชนิดหนึ่ง) สานลายขัดฉาบด้วยดินเหนียว หรือมูลวัวมูลควาย คนมีฐานะดีอาจใช้ฝากระดาน หลังคามุงแฝกหรือหญ้าคา ซอมข้าวบางคนอาจสร้างไว้ใต้ถุนเรือน ซึ่งจะไม่ต้องทำหลังคา เยียเป็นภาชนะใส่ข้าวที่เล็กกว่าซอมข้าว จุข้าวราว 50-100 ถัง ทำด้วยไม้ไผ่สานทรงกลมคล้ายถังดวงข้าวแต่ก้นมน สูงราว 2 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางราว 1 เมตร เสาฉาบผิวด้วยมูลวัวมูลควาย อื่นเป็นภาชนะใส่ข้าวเปลือกที่เล็กที่สุด โตกว่ากระบุง สานด้วยไม้ไผ่ก็มี หวายก็มี อาจจะฉาบด้วยมูลวัวมูลควายหรือไม่ก็ได้ รูปร่างคล้ายเยีย ซอมข้าว เยีย และอีน มักเอาไว้ใส่ข้าวที่เหลือจากการบริโภคของปีเพาะปลูกที่ผ่านมา จะไม่ปนกับข้าวใหม่ เพราะข้าวเก่าถ้าอยู่ด้านล่างพอเอาข้าวใหม่มาใส่ข้างบน ข้าวเก่าก็จะไม่ได้บริโภค ก็จะเสีย จึงต้องเอาออกใส่ไว้ต่างหาก ประกอบกับประเพณีของชาวอีสานที่ห้ามตักข้าวใหม่บริโภคก่อนเดือน 3 ขึ้น 13 ค่ำ ถ้าใครฝ่าฝืนจะชะล่า (เป็นอัปมงคล) จึงต้องบริโภคข้าวเก่าไปก่อน จึงต้องตักเอาออกจากเล่าแยกไว้ต่างหาก (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2528: 88-90)

อนึ่ง ในพื้นที่ราบลุ่มบางแห่ง เช่น บ้านท่าแก ต.ลุ่มน้ำชี อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ มีวิธีการทำนาดำในขั้นตอนเตรียมพื้นที่ต่างจากที่อื่น กล่าวคือ พื้นที่แถบนี้ลุ่มมาก ดินแม่น้ำชี มีป่าแขง ป่าแขม สูงราว 2.5 เมตร ป่าสะโหมงซึ่งกอใหญ่มาก สูงราว 3 เมตร ขึ้นเต็มไปหมด ก่อนทำนาผู้ชายจะช่วยกันตัดฟันป่าเหล่านี้ลงในเดือนมีนาคม-เมษายน ทิ้งไว้ 1 สัปดาห์ก็เผาทิ้ง พอฝนตกน้ำขัง 3-4 ซม. ก็ใช้ "อีทุบ" เป็นลูกกลิ้งไม้ยาวราว 1.5 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางราว 8 นิ้ว ใช้ผู้ชาย 2 คนลาก

รูป 3.12 อีทูป

รูป 3.13 ทิศทางการลากอีทูปในแปลงนา

ถ้าใช้ควยลากขนาดอีทุบจะใหญ่กว่า คือ เส้นผ่าศูนย์กลางราว 12 นิ้ว ลากสลับไปมาจนต่อหน้า 3 ชนิดที่กล่าวข้างต้นล้มวัชพืช จะกลายเป็นปุ๋ย ดินโคลนขึ้นมายุ่งข้างบน แล้วนำต้นกล้ามาปักดำ โดยไม่ต้องไถคราดเลย เพราะอีทุบได้ทำหน้าที่ของมันแล้ว การดำ การเกี่ยว การฟาดหรือนวดข้าว ก็เหมือนกับการทำนาดำที่กล่าวมาแล้ว สำหรับพันธุ์ข้าวที่เอามาดำก็ใช้สายพันธุ์เจ้าลอย ซึ่งน้ำท่วมไม่ตาย แต่ยึดตามน้ำ น้ำขึ้นสูงเท่าใดต้นข้าวก็ขึ้นสูงเท่านั้น พอทำปีต่อไปก็สามารถไถได้ตามปกติ เพราะเหง้าของวัชพืชทั้ง 3 ชนิดผุพังไปหมดจากการใช้อีทุบในปีแรก (ทองแดง มณีรุ่ง, 2544: ทัพ จารุญจิต, 2544)

การทำนาหว่าน

ในบางพื้นที่ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมบ่อยๆ และท่วมมิดต้นข้าว ถ้าใช้ข้าวธรรมดาและใช้วิธีดำ ข้าวจะไม่ทนน้ำท่วม มักจะตาย ชาวนาอีสานจึงต้องใช้วิธีทำนาหว่าน สาเหตุที่ต้นข้าวที่ใช้วิธีดำไม่ทนทานต่อน้ำท่วม ก็เพราะระบบรากของข้าวนาดำไม่ดี เนื่องจากต้องถอนจากแปลงตกกล้า รากขาดและชำ ถ้าถูกน้ำท่วมยอดก็จะตายได้ง่าย แต่นาหว่านข้าวไม่ต้องถูกถอน แต่หว่านและโตขึ้นมาจนเกี่ยว ระบบรากจึงแข็งแรงมาก นอกจากนั้นพันธุ์ข้าวนาหว่านที่นำมาใช้ในลุ่มแม่น้ำชีตอนต้น เช่น อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งนำมาใช้ครั้งแรกใน พ.ศ. 2484 โดยพ่อใหญ่หลง สร้อยสูงเนิน ซึ่งเป็นนายฮ้อยค้าควาย ไปเห็นตัวอย่างและได้พันธุ์ข้าวเจ้าลอยครึ่งตะกร้า (หลวงพ่อเหลือง จิตตโสภณ, 2544) เป็นข้าวเจ้าพันธุ์พิเศษที่ใช้แถบอยุธยา มีคุณสมบัติเฉพาะ คือ โตเร็วมาก ถ้าน้ำขึ้นวันละ 1 ฟุต ก็โตวันละ 1 ฟุต น้ำท่วมสูง 4 เมตร ข้าวก็จะยาว 4 เมตร ข้าวที่ว่ามีรากแตกตามข้อ รากเหล่านี้จะดูดสารอาหารที่ลอยมากับน้ำมาเลี้ยงต้นได้จนออกรวง ข้าวพันธุ์ขึ้นน้ำหรือข้าวพันธุ์ริดนํานี้ เวลาเกี่ยวมักต้องพายเรือเกี่ยวไล่เรือ เพราะระดับน้ำสูงมิดหัวคนเกี่ยว

วิธีการทำนาหว่านที่เป็นนาลุ่มมาก มีขั้นตอนส่วนใหญ่คล้ายนาดำ พอสรุปได้ดังนี้

- (1) ไถตะ ในช่วงเดือนมีนาคม-เมษายน
- (2) ไถแปร หลังจากไถตะ
- (3) หว่าน ประมาณเดือนพฤษภาคม ด้วยข้าวเจ้าลอยซึ่งเป็นข้าวขึ้นน้ำ
- (4) คราดกลบข้าวที่หว่านไปแล้ว
- (5) ดูแลเรื่องน้ำและศัตรูข้าว
- (6)เกี่ยวข้าว ประมาณเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน
- (7) ฟาดข้าว บริเวณท้องนาที่ไม่มีน้ำ
- (8) ขนข้าวมาใส่ยุ้ง (ทัพ จารุญจิต, 2544)

การทำนาหว่านมิใช่มีเฉพาะในที่ซึ่งน้ำท่วมบ่อย แต่ในพื้นที่ซึ่งฝนตกน้อย หรือฝนทิ้งช่วง ก็มีการทำนาหว่าน ซึ่งมีขั้นตอนบางขั้นตอนแตกต่างกันกับการทำนาดำ กล่าวคือ เริ่มต้นด้วยการเอาข้าวปลูกหว่านในแปลงนาตั้งแต่ฝนยังไม่ตก ถ้าฝนตกแล้วจะทำนาหว่านแบบนี้ไม่ได้ เพราะวัชพืชจะขึ้นมาก ข้าวปลูกที่จะนำไปหว่านหว่านเอาไปแช่น้ำ เพราะจะทำให้ข้าวงอก เมื่อหว่านแล้วก็ไถแล้วคราดเพื่อกลบเมล็ดข้าวและทำให้วัชพืชตาย ทิ้งไว้ 15 วัน เมื่อฝนตกมาข้าวก็จะขึ้น ส่วนวัชพืชซึ่งเพิ่งถูกไถคราดตายไปจะฟื้นไม่ทันข้าว แต่ถ้าหว่านไปแล้วฝนเกิดตกมาภายใน 3 วัน วัชพืชจะแตกขึ้นมาใหม่อย่างรวดเร็วจนแย่งอาหารจากต้นข้าว ผลผลิตข้าวจะลดลงเหลือไม่ถึงครึ่งของที่เคยได้ แต่ถ้า 15 วันไปแล้วฝนไม่ตกข้าวที่หว่านไว้ก็ไม่เสีย จะทิ้งช่วงเป็นเดือนก็ไม่เป็นไร การทำนาหว่านจึงเสี่ยงเฉพาะช่วง 3 วันหลังจากหว่าน ถ้าฝนตกความเสียหายจะเกิดขึ้นอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง ผลผลิตของนาหว่านโดยปกติที่น้อยกว่านาดำอยู่แล้ว แต่การทำนาหว่านมีข้อได้เปรียบนาดำตรงที่ใช้แรงงานน้อยกว่านาดำมาก (อรชร ศรีวิเศษ, 2543)

ผลผลิตข้าว

จากตาราง 3.10 จะเห็นว่าผลผลิตข้าวนาดำต่อไร่มีความแตกต่างกันมากในแต่ละชุมชน หรือแม้ในชุมชนเดียวกันช่วงเดียวกัน เช่น บ้านดงชุมข้าว จ.สกลนคร ซึ่งพื้นที่เป็นที่ราบเชิงเขานาดำให้ผลผลิตข้าวตั้งแต่ 240-600 กก.ต่อไร่ (ประมาณปี 2475) ส่วนในที่ราบลุ่มริมแม่น้ำสงครามให้ผลผลิตตั้งแต่ 222-450 กก. ในปี 2475 พอปี 2500 ยิ่งแตกต่างกัน คือ มีตั้งแต่ 158 ถึง 1,000 กก.ต่อไร่ ในลุ่มแม่น้ำชี ปี 2475 ให้ผลผลิต 231-875 กก. ปี 2500 ให้ผลผลิตระหว่าง 198-650 กก. ส่วนในอีสานใต้เห็นได้ชัดเจนว่าต่ำกว่าในอีสานกลาง คือ ให้ผลผลิต 100-400 กก. ในปี 2475 และ 100-180 กก. ในปี 2500 ปี 2500 ผลผลิตโดยเฉลี่ยลดลงจากปี 2475 ทุกชุมชน ในขณะที่ลุ่มแม่น้ำชีปี 2500 ลดลงจากปี 2475 2 ชุมชน เพิ่มขึ้น 1 ชุมชน

ผลผลิตที่แตกต่างกันมาจากการปัจจัยหลายๆ อย่าง ที่สำคัญคือ สภาพฝนและคุณภาพของดิน

3.2.2 เครื่องนุ่งห่ม

เครื่องนุ่งห่มเป็นปัจจัยที่ชาวอีสานผลิตขึ้นเองมาแต่โบราณ และยังผลิตต่อมามากกว่าทุกภาคของประเทศ แม้ว่าจะลดลงจากเดิมมาก กระบวนการทำให้เมล็ดฝ้ายกลายเป็นเสื้อผ้าที่สวมใส่ได้นั้น เป็นกระบวนการที่ยุ่งยาก ต้องใช้เวลา ทักษะ และความอดทนของผู้หญิงเป็นอย่างมาก และกระบวนการดังกล่าวนี้มีขั้นตอนหลักๆ ถึง 21 ขั้นตอน มีทั้งขั้นตอนที่เป็นงานเกษตรกรรม และงานหัตถกรรม ในจำนวนนี้ 16 ขั้นตอนมีผู้หญิงเป็นผู้กระทำเท่านั้น อีก 5 ขั้นตอนผู้หญิงกับ

ตาราง 3.10 เปรียบเทียบผลผลิตข้าวในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์

เขต	พื้นที่	สภาพพื้นที่	ผลผลิต/ไร่ (กก.)	
			พ.ศ. 2475	พ.ศ. 2500
1. อีสานเหนือ	บ.ดงชุมข้าว จ.สกลนคร	ที่ราบเชิงเขา	240-600	n.a.
	4 ชุมชนในกลุ่มแม่น้ำสงคราม (จ.สกลนคร จ.หนองคาย จ.นครพนม)	ที่ราบลุ่ม	222-450	158-1,000
	24 ชุมชนในกลุ่มแม่น้ำชี (จ.ชัยภูมิ จ.ขอนแก่น จ.มหาสารคาม จ.ร้อยเอ็ด จ.ยโสธร)	ที่ราบ-ที่ราบลุ่ม	n.a.	198
2. อีสานกลาง	บ.ท่าลาด จ.ร้อยเอ็ด	ที่ราบลุ่ม	450	380
	บ.โนนแดง จ.กาฬสินธุ์	ที่ราบลุ่ม	231	300
	บ.อาหวาด จ.ศรีสะเกษ	ที่ราบ	100-150	100-130
3. อีสานใต้	บ.ห้วยชะยุ้ง จ.อุบลราชธานี	ที่ราบ	250-400	100-180
	บ.ไพรขลา จ.สุรินทร์	ที่ราบ	110-200	100-160
	บ.ม่วงใต้ จ.บุรีรัมย์	ที่ราบ	200-300	100-150
ภาคอีสาน*			193.2	148.2
				(2491-93)
เฉลี่ย			286.5	245.9

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวดี และ ขอบ ดีสวนโคก, 2536: 66

สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2530: 116

ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 123-124

ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 136

* Ingram 1971 : 50 (ไม่ใช่ค่าเฉลี่ยจากชุมชนข้างบน)

ผู้ชายร่วมกันทำ ซึ่งขอสรุปให้สั้นที่สุดดังนี้ (พอให้เห็นภาพความอุตสาหกรรมของผู้หญิงในภาระที่ต้องรับผิดชอบครอบครัวเรื่องเครื่องนุ่งห่ม)

1) ถางป่าในที่ดอน ซึ่งเมื่อก่อนจะใช้ที่ตรงไหนก็ได้ ขนาดพื้นที่ที่ใช้ปลูกฝ้ายส่วนมาก 1-2 งานต่อครัวเรือน แต่บางครัวเรือนมีสมาชิกมากอาจจะใช้พื้นที่ 1-4 ไร่ เดือนที่ถางป่าส่วนมาก เดือน 4-5 ผู้ชายเป็นหลัก มีผู้หญิงช่วย

2) เาะป่าประมาณเดือน 5 หลังจากทิ้งไว้นานไม่แห้ง

3) หว่านเมล็ดฝ้ายประมาณเดือน 6 (แต่ 3 ใน 24 หมู่บ้าน หว่านเมล็ดฝ้ายเดือน 8) ในสมัยหลังใช้จอบเสียมขุดหลุมหยอดทีละหลุม

4) คายวัชพืช ขึ้นตอนที่ 2-4 ชายหญิงช่วยกันทำ

5) เก็บปุ๋ยฝ้าย ถ้าหว่านเดือน 6 เก็บปุ๋ยฝ้ายเดือน 12 ถ้าหว่านเดือน 8 เก็บปุ๋ยฝ้ายเดือน 3 ตั้งแต่นั้นตอนที่ 5 ไปจนจบกระบวนการเป็นเส้น กางเกง ผ้าถุง ผ้าชะม้า ฯลฯ เป็นงานของผู้หญิงเท่านั้น

6) ตากฝ้ายให้แห้ง

7) เก็บสิ่งเจือปนออกจากปุ๋ยฝ้าย

8) เอาเมล็ดฝ้ายออกจากปุ๋ยฝ้ายด้วยเครื่องอีว

9) คัดฝ้ายเพื่อให้ฝ้ายฟูด้วยเครื่องเฟียค

10) ตีเกลียวเส้นใยฝ้ายให้เป็นเส้นด้าย ชาวอีสานเรียกว่า “เงินฝ้าย”

11) เข้าใจ เอาเส้นด้ายมาม้วนเป็นม้วนเล็กๆ

12) ทำให้ด้ายเหนียวด้วยน้ำแช่ข้าวสุก (ฆ่าฝ้าย)

13) ปั่นด้ายเข้าหลอด เพื่อไม่ให้ด้ายติดกัน ตอนนี้อยู่ที่พร้อมที่จะเอาไปทอ

14) ทอหรือดำหูกเป็นงานที่ต้องใช้ฝีมือและความอดทนมาก ชาวอีสานเมื่อก่อนถ้าทอผ้าฝ้ายไม่เป็นไม่มีหนุ่มไหนมาจีบเอาไปเป็นภรรยา ชาวบ้านเขาจะมองว่าเกียจคร้านมาก หรือไม่ก็โง่มากจนทอผ้าไม่ได้ ดังนั้น แม่ทุกคนจะต้องหัดให้ลูกสาวทอผ้าตั้งแต่อายุ 13-14 ปี พออายุ 15-16 ปี ก็ทอได้ การทอผ้าเป็นสิ่งจำเป็นมาก เพราะสมาชิกทุกคนในครอบครัวต้องใช้ สมัยก่อนไม่มีผ้าขายในหมู่บ้านด้วย

15) ย้อม เมื่อทอเสร็จก็เอาผ้าที่ทอไปย้อมสี ซึ่งสีที่นิยมมากที่สุดคือ สีดำ หรือสีครามเข้ม ซึ่งใช้ต้นครามย้อม ต้นครามเป็นพืชที่ต้องปลูก ปลูกเดือน 3 พอเดือน 6-7 ก็เกี่ยวต้นครามเอามาต้ม (ขั้นตอนการทำไร่ครามไม่ได้รวมอยู่ใน 21 ขั้นตอนที่กำลังอ้างถึง) การย้อมมี 6 ขั้นตอน คือ

- 15.1) แช่ต้นครามในน้ำ 3 คืน
- 15.2) กรองเอาเยื่อออกเหลือแต่น้ำครามขึ้นๆ
- 15.3) เอาเปลือกหอยที่ตายแล้วมาเผา
- 15.4) ตำเปลือกหอยให้ละเอียด
- 15.5) เอาผ้ามาข้อมในน้ำคราม ซึ่งมีหอยป่นเป็นส่วนประกอบ
- 15.6) ซักผ้าที่ข้อมแล้วจนไม่มีสีตก เอาไปตากให้แห้ง

วัสดุที่ใช้ข้อมนอกจากครามแล้วยังมีวัสดุธรรมชาติอื่นๆ อีก 21 ชนิด ที่ใช้กันในภาคอีสาน มีทั้งเหมือนและแตกต่างกัน ดังปรากฏในตาราง 3.11

16) เอาผ้าที่แห้งแล้วไปตัดเย็บ สมัยก่อนผู้หญิงอีสานต้องตัดเย็บเองโดยไม่มีจักรเย็บผ้า ไม่มีกรรไกร ใช้มีดตัด เย็บด้วยมือ ซึ่งก็ไม่ค่อยประณีตเมื่อเปรียบเทียบกับเสื้อผ้าสำเร็จรูปที่มาจากในเมือง ซึ่งตัดเย็บด้วยช่างที่มีเครื่องมือทันสมัยกว่าและชำนาญกว่า เพราะช่างตัดทุกวัน

รวม 21 ขั้นตอน⁽¹⁾ เป็นงานเกษตร 4 ขั้นตอน งานหัตถกรรม 17 ขั้นตอน ในจำนวนนี้ 6 ขั้นตอนเป็นงานข้อมผ้า

อนึ่ง ปริมาณการทอผ้าสมัยก่อนนับเป็นหูก แต่ละครัวเรือนมีสมาชิกและแรงงานทอผ้า หรือผู้หญิงที่ทอผ้าเป็นต่างกัน ปริมาณผ้าที่ทอแต่ละครัวเรือนจึงแตกต่างกันมาก คือ ตั้งแต่ 1-6 หูก ต่อปี 1 หูกยาวประมาณ 6-12 วาแขน 1 วาแขน ราว 1.75 เมตร 1 หูกยาว 10.5-21 เมตร 6 หูกยาว 63-126 เมตร

นอกจากการทอผ้าฝ้ายแล้ว ทุกหมู่บ้านของอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ก็ทอผ้าไหมด้วย แต่มีใช้ผู้หญิงทุกคนจะทอผ้าไหมเป็น เพราะผ้าไหมทอยากและประณีตกว่าผ้าฝ้าย ที่สำคัญผ้าไหมมีใช้ผ้าที่ต้องใช้ในชีวิตประจำวัน เป็นผ้าที่ใช้เวลาว่างมีการ คนในหมู่บ้านใช้แต่ผ้าฝ้ายในชีวิตประจำวัน บางครัวเรือนมีผู้หญิงคนเดียว มีลูก 5-6 คนเป็นผู้ชายหมด ไม่มีลูกสาวมาช่วยทอผ้า ถ้าพึ่งทอผ้าฝ้ายให้สามีและลูก 5-6 คน กับตัวเองก็เหนื่อยสาหัสอยู่แล้ว จึงไม่มีเวลาไปทอผ้าไหม ซึ่งทอได้ช้ากว่าผ้าฝ้ายมาก เพราะเส้นไหมเล็กกว่า แต่ครัวเรือนที่มีผู้หญิงวัยสาวขึ้นไปหลายคน ก็มักจะทอผ้าไหมด้วย ซึ่งก็มีใช้เรื่องง่าย เพราะกว่าจะได้เส้นไหมมาทอยากกว่าการได้มาซึ่งเส้นด้ายฝ้ายมาก กล่าวคือ จะต้องเลี้ยงตัวไหม ซึ่งงานเลี้ยงตัวไหมเป็นงานที่ต้องเอาใจใส่ดูแลยิ่งกว่าเลี้ยงลูกอ่อนเสียอีก เนื่องจากก่อนที่ตัวไหมจะชักใยมันจะกินใบหม่อนมากมหาศาล บางช่วงมันกินทั้ง

⁽¹⁾ รายละเอียดเรื่องกระบวนการทอผ้า โปรดดู สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ณรงค์ อุปัญญา, 2540

ตาราง 3.11 สัทธิรมชาติที่ชาวอีสานนิยมใช้ย้อมผ้ายุคก่อนพืชพาณิชย์

วัสดุย้อม	ให้สี	อีสานเหนือ			อีสานกลาง	อีสานใต้	
		บ.ดงชุม ข้าว	บ.โนน สังข์ศรี	4 ชุมชน	24 ชุมชน	4 ชุมชน	บ.ตระ แสง
1. ต้นคราว	ดำ	✓	✓	✓	✓	✓	✓
2. เปลือกหมากกะโดน	ดำ	✓		✓	✓		
3. มะเฟืองเปรี้ยว	ดำ	✓					
4. ลูกตะโก	ดำ	✓			✓		
5. ลูกมะเดื่อ	ดำ	✓					
6. เปลือกหม้อดแอ่	เขียว	✓					
7. ต้นเข	เหลือง	*	*	*	*	*	*
8. แก่นและเปลือก ขนุน	เหลือง ปน น้ำตาล	✓		✓	✓		*
9. แก่นฝาง	แดง		✓				
10. ลูกและเปลือก มะเกลือ	ดำ		✓	✓	✓	✓	*
11. เม็ดกะบก	ดำ			✓			
12. ลูกหมากแหวน	ดำ			✓			
13. เปลือกกะท้อน	น้ำตาล			✓			
14. เปลือกมะพร้าวแห้ง	กากี้			✓			
15. ครั่ง	แดง ชมพู ม่วง			*	*	*	*
16. เปลือกสมอ	เขียว				✓		
17. หัวขมิ้น	เหลือง				✓	✓	
18. หมากสตี	แดง				✓	✓	
19. ลูกมะพลับ	ดำ				✓		
20. เปลือกหว่า	ดำ				✓		
21. หมากกะยาย	ดำ					✓	
22. ขี้เถ้าบักกล้วย	ขาว						*

* = ย้อมไหม ✓ = ย้อมฝ้าย

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสาศวัต และ ขอบ ดีสวน โลก, 2536: 73; สุวิทย์ ชีรสาศวัต และคณะ, 2528: 118-121; ขอบ

ดีสวน โลก และคณะ, 2532: 159; สุวิทย์ ชีรสาศวัต และ ณรงค์ อุปัญญา, 2540: 121-122; สุวิทย์

ชีรสาศวัต และคณะ, 2530: 151-152; วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ชีรสาศวัต, 2544: 72

กลางวันและกลางคืนไม่ยอมหยุด ผู้เลี้ยงซึ่งมีแต่ผู้หญิงจะต้องไปเก็บใบหม่อนมาให้มันกินทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งในที่นี้ผู้เขียนจะไม่ขอกล่าวถึงการทอผ้าไหม เพราะจะทำให้รายงานนี้ยาวเกินไป และมีผู้อื่นเขียนไว้ละเอียดอยู่แล้ว⁽¹⁾

การทอผ้าไหมมีความเกี่ยวข้องกับงานถึง 3 ประเภท คือ การเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ และการหัตถกรรม การเพาะปลูก คือ การปลูกต้นหม่อน ซึ่งมักจะปลูกติดกับเรือน เพื่อจะได้สะดวกในการเก็บใบหม่อนมาเลี้ยงตัวไหม พื้นที่ปลูกต้นหม่อนแต่ละครัวเรือนจะใช้พื้นที่ปลูกต้นหม่อนประมาณ 2 งาน – 1 ไร่ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 120) นิยมปลูกในเดือน 6 พอถึงเดือน 10 เป็นต้นมาก็เก็บใบหม่อนมาเลี้ยงตัวไหมได้ หม่อนปลูกครั้งเดียวใช้ได้นานหลายสิบปี เพราะเป็นไม้ยืนต้น แต่จะให้ใบมากขึ้นขึ้นกับการดูแลคอยตัดแต่งกิ่ง ให้อายุออก พื้นที่ต้นหม่อน 3 งานสามารถเลี้ยงตัวไหมได้ 15 กระด้ง การทอผ้าไหมเกี่ยวข้องกับงานเลี้ยงสัตว์ ก็หมายถึง การเลี้ยงตัวไหม ซึ่งเป็นงานจุกจิก ต้องการการดูแลมาก จากไข่ไหม 1 งาน กลายเป็นตัวไหม มันจะโตและกินมากขึ้นเรื่อยๆ ตอนตัวไหมเล็กๆ ต้องหั่นใบหม่อนให้กิน เมื่อมันโตระดับหนึ่งให้กินทั้งใบ ตัวไหม 1 รุ่ง จากไข่ 1 งาน จำนวนหลายพันฟอง จนโตเต็มวัยตัวยาวราว 1 นิ้ว เพิ่มจากเดิมถึง 60 เท่า ใช้เวลา 3-4 สัปดาห์ ได้ตัวไหม 16 กระด้ง เมื่อโตเต็มวัยมันจะหยุดกินแล้วชักใยจนหมดใยก็หยุด เอามือบีบรังไหมดูจะแข็งไม่ยุบ ก็เอารังไหมซึ่งมีตัวไหมอยู่ข้างในไปต้มให้ตาย เพื่อมิให้มันกัดรังไหมออกมา รังไหมจะเสีย จากนั้นก็นำไปสาวไหม กรอไหม และอีกหลายขั้นตอน จนทอเสร็จเป็นผ้าไหม การย้อมเส้นไหมจะทำก่อนทอ ซึ่งจะต่างจากทอผ้าฝ้าย โดยปกติเส้นไหม 1 กิโลกรัม จะทอผ้าไหมได้ 4-6 ถุง (1 ถุง ยาว 2 หลา) ในแต่ละครัวเรือนจะทอผ้าไหมประมาณ 5-6 ถุงต่อปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 121)

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการทอผ้ายุคก่อนพีชพาณิชย์พอสรุปได้ดังนี้ ในช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ผ้าเมืองไทยขาดแคลนมาก เพราะส่งจากต่างประเทศเข้ามาไม่ได้ แต่ในภาคอีสานเป็นภาคที่ยังทอผ้าใช้มากที่สุด จึงทอผ้าขายคนภาคกลางจนทอไม่ทัน ในหลายครัวเรือนมีผู้ชายต้องไปช่วยงานทอผ้าเป็นครั้งแรก ซึ่งตามปกติเป็นงานของผู้หญิงโดยเฉพาะ แต่พอสงครามยุติผ่านออกก็เข้ามาอีก การทอผ้าขายของชาวอีสานก็ยุติลง กลับไปทอเพื่อใช้ในครัวเรือนดังเดิม แต่การปลูกฝ้ายค่อยๆ ลดลงเพราะที่ปลูกฝ้ายมีน้อยลง เนื่องจากฝ้ายต้องปลูกเฉพาะที่ดอน หลายพื้นที่ที่มีฝ้ายไม่พอจนต้องเอาของไปหาแลกเปลี่ยนฝ้ายมาทอผ้ามาตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่สองแล้ว

⁽¹⁾รายละเอียดโปรดดู ขอบ ดีสวน โลก และคณะ, 2532: 160-164

เมื่อการคมนาคมดีขึ้น ชาวชนบทเดินทางไปเมืองมากขึ้น ก็เริ่มซื้อผ้าจากตลาดในเมือง ซึ่งสวยงามกว่าผ้าที่ทอเอง ราคาถูกลง เพราะทอด้วยเครื่องจักรจากต่างประเทศ ซึ่งเครื่องจักรทอ 1 เครื่อง ทอได้เร็วกว่าคนทอ 200 คน ประกอบกับดินที่ปลูกฝ้ายใช้มาหลายปีก็จืดลง ผลผลิตก็ต่ำลง และเริ่มเกิดโรคระบาดในฝ้ายต้องใช้ยาฉีด พอฉีดมากๆ คนฉีดก็แพ้ยาจนเป็นลมหรือเข้าโรงพยาบาลก็มี จึงเลิกปลูกฝ้ายไปเป็นส่วนใหญ่ตั้งแต่ก่อนทศวรรษ 2500 ใน 24 หมู่บ้านที่เคยศึกษาในช่วง พ.ศ. 2527-2528 พบว่า 15 หมู่บ้านที่เลิกทอผ้าฝ้าย ส่วนใหญ่เลิกไปช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงทศวรรษ 2510 ส่วนหมู่บ้านที่ยังทอผ้าโหรเอาไว้ใช้ โดยซื้อด้ายโหรจากตลาดมาทอ แต่จำนวนครัวเรือนที่ทอก็มีน้อยกว่าผู้ไม่ทอมาก

สำหรับการทอผ้าไหมซึ่งคู่กับการปลูกหม่อนก็ลดลงเช่นเดียวกัน แต่ลดลงช้ากว่าการเลิกปลูกฝ้าย ซึ่งไปเร็วกว่ามาก (จำนวนครัวเรือนที่ทอด้วยด้ายโหรมีมากกว่าทอด้วยไหม) สาเหตุที่การเลี้ยงไหมและการทอผ้าไหมลดลง เป็นผลจากการขยายตัวของประชากร การเพิ่มขึ้นของครัวเรือน การเพิ่มขึ้นของเรือน ทำให้ที่ปลูกหม่อนลดลง เพราะหม่อนปลูกติดเรือน ตัดต้นหม่อนทิ้งเพื่อปลูกเรือน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 122; ชอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2529: 140-141)

3.2.3 ที่อยู่อาศัย

เรือน ภาษาอีสานเรียกว่า “เฮือน” ภาษากลางเรียกว่า บ้าน เป็นปัจจัยสี่ที่ขาดไม่ได้ นับแต่มนุษย์ออกมาจากถ้ำเมื่อหลายพันปีก่อน เรือนอีสานแต่ก่อนสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่อาศัยหลบนอน ไม่ได้สร้างขึ้นเพื่อแสดงความแตกต่างเรื่องฐานะทางเศรษฐกิจสังคม (ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2544: 85)

วัสดุที่ใช้ทำเรือน เจ้าของเรือนจะเอามาจากป่าที่อยู่ติดหมู่บ้าน และมีอย่างอุดมสมบูรณ์ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ ดังที่กล่าวไว้แต่ต้น (ในหัวข้อ 3.1.1) รายชื่อพันธุ์ไม้ปรากฏในตาราง 6 ในภาคผนวก ไม่มีมากเสียจนเหลือเฟือ ขนาดทำคอกวัวควายยังเอาไม้แก่นขนาดเท่าเสาเรือนมาปักติดกันเป็นพืด เพื่อป้องกันเสือเข้ามาลักวัวควาย (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ชอบ ดีสวน โศก, 2536: 7) การนำวัสดุมาใช้ไม่ได้ขึ้นกับว่ารอบๆ หมู่บ้านมีวัสดุอะไร แต่ขึ้นอยู่กับแรงงานในครัวเรือนว่ามีมากน้อยเพียงใด เพราะการเตรียมวัสดุก่อนสร้างเจ้าของเรือนต้องจัดหาเอง

หลังคา ส่วนใหญ่ใช้แฝก ซึ่งถ้ามุงไม่หนา 5-6 ปีอาจจะต้องเปลี่ยน ถ้ามุงดี 8-10 ปีจึงจะเปลี่ยน ถ้ามุงด้วยหญ้าคาต้องมุงบ่อย 3-4 ปีต้องเปลี่ยน ครัวเรือนที่มีแรงงานมากจะเอาไม้แก่นมาเลื่อยเป็นท่อนยาวประมาณ 1 ศอก แล้วผ่าซอยเป็นแผ่นหนาราว 1.5 ซม. กว้าง 10-15 ซม. เอามา

ใช้มุงหลังคา ไม้ที่ใช้ถ้าเป็นไม้แดง ไม้ประดู่ จะใช้ทนนาน 70-80 ปี แต่ทำยาก เพราะเนื้อแข็งมาก เลื่อยก็ไม่ค่อยมี ส่วนมากจึงใช้ไม้ตะแบก ไม้กะบาก และไม้ยาง ซึ่งเนื้ออ่อนกว่า ทำงานกว่า

โครงหลังคา เสา คานต่างๆ ต้องใช้ไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้แดง ไม้มะค่า ไม้เต็ง และไม้รัง เป็นต้น เมื่อก่อนไม้มีมาก การเลือกเสาจึงพิถีพิถัน ตามความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น พวกกะเลิงในมุกดาหารแต่ก่อนจะออกไปเลือกไม้ทำเสาต้องเป็นวันพุธ ไม้ที่มีสิ่งทำรัง ไม้ที่ฟ้าผ่า ไม้ที่เป็นโพรงหรือมีรู จะไม่เอา เอาแต่ต้นที่ตรง ใบดก เมื่อเลือกได้ต้นใดก็จะเอา “หมากจีบกอกยกาดอกไม้เทียนคู่” ไปไหว้ขอจากทวดเจ้ารักษาต้นไม้และป่า (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ณรงค์ อุบุญญ์, 2540: 101)

ฝาบ้าน เมื่อ 40-50 ปีขึ้นไปส่วนมากใช้ไม้ไผ่ปาเป็นซี่บางๆ แล้วสานเป็นลายสองก็มี ลายซัดก็มี ก่อนจะสานจะนำไปผึ่งแดดให้แห้ง ซึ่งจะใช้ทนทานเพราะมอดจะไม่ชอบกิน ฝาที่สานด้วยลายสองใช้ทนทานถึง 20 ปี และบังฝนได้ดีกว่าลายอื่น

พื้นเรือน เมื่อ 50-60 ปีก่อนขึ้นไปมักทำด้วยฟากไม้ไผ่ เพราะเลื่อยหายาก หากใครจะใช้ฟากกระดานต้องเอาขวานบากเป็นร่องแล้วใช้ลิ่มตอกหลายๆ ตัว จนได้ไม้ประดาน ซึ่งเสียเวลา แรงงานมาก และไม่ค่อยเรียบร้อย

วัสดุดังกล่าวนี้หากครัวเรือนที่มีแรงงานน้อย หรือมีแต่ผู้หญิง ก็จะหาวัสดุง่ายๆ กว้านี้ เช่น ใช้ไม้ไผ่ทั้งหลัง แม้แต่เสา ยกเว้นหลังคาใช้หญ้าคาหรือแฝก

เมื่อได้วัสดุครบก็นัดเพื่อนบ้าน ญาติพี่น้อง 10-20 คน มาช่วยกันสร้างเรือน โดยปกติสร้างวันเดียวก็เสร็จใช้การได้ หากไม่เสร็จสมบูรณ์ ซึ่งส่วนมากเป็นงานที่ไม่ต้องใช้แรงงานมาก เจ้าของเรือนจะทำเอง

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการสร้างเรือนของอีสานแต่ก่อน ไม่ใช่ตะปู เพราะไม่มี จะใช้สลักไม้บางส่วนใช้หวายมัด ซึ่งก็แข็งแรงดี

อนึ่ง องค์ประกอบของเรือนอีสานส่วนมากจะมี 3 ส่วน คือ ส่วนในสุดจะกั้นฝาทุกด้านแล้วยังกั้นเป็น 2 ห้อง คือ ห้องนอนพ่อแม่ กับห้องนอนลูกสาว ส่วนห้องถัดออกมาเป็นห้องเปิดโล่งไม่มีประตู เป็นห้องนอนของลูกชายและที่รับแขก ส่วนที่สามมักต่อไว้ด้านข้างเป็นชานวางโองน้ำ ถัดชานมาเป็นครัว ซึ่งไม่ใช่เป็นแค่ที่ทำอาหาร แต่เป็นที่เก็บเมล็ดพันธุ์พืชต่างๆ เอาไว้ข้างบน แมลงจะไม่มารบกวนเพราะมีกลิ่นควันไฟ ใต้ถุนเรือนเป็นที่ทอผ้า เก็บครกตำข้าว ข้าวเปลือกที่ล้นจากยุ้ง บางครัวเรือนทำคอกวัวควายไว้ใต้ถุนบ้านด้วย (รายละเอียดโปรดดู สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ณรงค์ อุบุญญ์, 2540: 96-110; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ชอบ ดิสนวน โคง, 2536: 74; สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545: 46)

3.2.4 ยารักษาโรค

ยารักษาโรคเป็นปัจจัยสี่ประการสุดท้ายที่แสดงให้เห็นว่า ชาวอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์มีภูมิปัญญาที่บรรพบุรุษสะสมมานานในเรื่องยารักษาโรค เวลาสมาชิกในครัวเรือนหรือในชุมชนเจ็บป่วย ยารักษาโรคเกือบทั้งหมดนำมาจากพืชหรือสมุนไพร ทำให้ชาวบ้านมักเรียกยาเหล่านี้ว่า “ยาหากไม้” ซึ่งเก็บมาจากป่า ผู้เก็บตัวยาก็เป็นโรคง่ายๆ คนในครอบครัวจะรักษาตนเองด้วยสมุนไพรที่เก็บมาจากป่าหรือปลูกไว้ข้างเรือน ถ้าโรคยากขึ้นไปจะมีหมอสมุนไพรของชุมชนเป็นผู้รักษา หมอเหล่านี้มักมีคาถาอาคม มีครู จึงต้องมีค่ายกครูหรือ “ค่าคาย” ซึ่งอัตราตั้งแต่ 1 สลึง ไปจนถึง 4 บาท แล้วแต่โรค บุชาครูของหมอตามอัตราที่ครูกำหนด หมอจะมากำหนดเอาตามใจชอบไม่ได้ จะเกิด “ผิดครู” หมอจะกลายเป็นปอบ เมื่อรักษาหายแล้วญาติผู้ป่วยจะต้องนำดอกไม้ธูปเทียนและค่าคายไปให้หมอ ส่วนค่ารักษาหมอทุกคนในสมัยนั้นไม่ได้เรียกร้อย แล้วแต่ผู้ป่วยหรือญาติผู้ป่วยจะให้ จะให้เป็นข้าวของหรือเงินก็ได้ เงินค่าคายนี้หมอจะเอาไปทำบุญให้ครู ส่วนค่ารักษาหมอบางคนก็เอาไปทำบุญ บางคนก็เอาไปใช้อย่างอื่นก็ได้ไม่ผิดครู หมอยุคนั้นจึงไม่ร่ำรวย แต่เป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านมาก นี่คือสังคมที่เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน

โรคที่หมอพื้นบ้านยุคก่อนพืชพาณิชย์รักษาได้ เช่น โรคอีสุกอีใส โรคหัด โรคหัด โรคปวดหัวตัวร้อน โรคตาแดง โรคปวดฟัน เป็นฝีหนอง โรคคางทูม ไข้ปาก โรคพยาธิ ไข้กาฬ ไข้ป่า หรือไข้มาเลเรีย โรคหัด โรคซาง กามโรค โรคคอหอย ร้อนใน เป็นเหาขึ้นหัว ไข้ น้ำกัดเท้า ถูกไฟไหม้ น้ำร้อนลวก ปลายคางแตก ตกต้นไม้ กลาก เคลื่อน รังแค มีกลิ่นตัว ไข้คันบวม งูพิษกัด ลมพิษ ตะขาบกัด เป็นต้น บางคนรักษาได้แม้กระทั่งโรคมะเร็ง (หมอคลิม จิตเย็น บ้านตระแสง)

ตัวอย่างของสมุนไพรที่ใช้รักษาโรค เช่น โรคปวดฟัน ใช้ใบกระเพราตำให้ละเอียดผสมกับเกลือเอาใส่ฟันที่ปวด โรคบิด ใช้เปลือกประดู่ชูดเฉพาะที่อ่อนๆ มดแดง 1 หยิบมือ เกลือ ผสมกันกินได้เลยไม่ต้องต้ม ไข้ป่า ใช้รากตะโกเดี่ยวผสมกับน้ำข้าวข้าวกิน งูพิษกัดเอาใบสาบเสือตำให้แหลกผสมกับสารส้มปั่น ปิดปากแผลที่ถูกงูกัดจะดูดพิษออกหมด เป็นฝีหนอง ใช้ยอดสับปะรดตำให้ละเอียดคดลูกกับสบู่ นำมาปิดที่ฝี โรคท้องร่วง ตำหรับของ หมอพวง เนตรพระ ใช้ใบตาลอ่อนนำมาลนไฟ แขน้ำสั๊กพัก ให้คนป่วยดื่ม ตำหรับของ หมอเสมียน สุขร่วม ใช้เปลือกต้นฝรั่งต้มน้ำให้เดือดเอามาดื่ม (วิลาส โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2544: 74-76; สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545: 46; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 201) (ผู้เขียนเคยเป็นโรคท้องร่วงอย่างแรง ใช้ใบฝรั่ง 7 ใบ และเกลือ 3 หยิบ ต้มประมาณ 20 นาที ดื่มแก้โรคนี้อันได้ผลชัดเจนมาแล้วหลายครั้ง) คนตกต้นไม้รักษาโดยให้คนป่วยกินเหล้าขาวผสมน้ำตาล 1 แก้ว แล้วนำไปนอนอย่างด้วยไฟบนแคร่ ไฟร้อนพอทน ย่าง 3 วันก็หาย (ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2544: 86)

นอกจากหมอสมุนไพรที่กล่าวมาแล้ว ยังมี “หมอส่อง” เอาไว้ตรวจหาโรค เวลามีคนป่วย ออกๆ แอดๆ รักษาหมอสมุนไพรไม่หาย ญาติจะไปตามหมอส่องมาตรวจดูว่าคนไข้เป็นโรคที่ต้องใช้ยาหรือไม่ ทำอะไรผิดผี ถ้าเป็นประการหลังหมอจะทำพิธีถามผีว่าต้องการให้คนป่วยหรือคนในครอบครัวทำอะไรให้ คนในครอบครัวจะจัดข้าวของต่างๆ ไปเซ่นผีเพื่อขอขมาที่ทำผิดเอาไว้ให้ผียกโทษ

อย่างไรก็ตาม มีโรคระบาดบางโรคหมอพื้นบ้านดังกล่าวไม่อาจรักษาได้ เช่น โรค อหิวาตกโรค โรคฝีดาษหรือไข้ทรพิษ โรคกาฬโรค โดยเฉพาะ 2 โรคแรก ทำให้คนในหมู่บ้าน อีสานตายครั้งละมาก นับเป็นการควบคุมมิให้พลเมืองเพิ่มมากขึ้น เป็นการสร้างสมดุลธรรมชาติอย่างหนึ่ง ตัวอย่างเช่น การระบาดของโรคฝีดาษในปี 2487-2488 กรมกรรมาที่ญี่ปุ่นนำมาสร้างทางรถไฟที่เมืองกาญจนบุรี ได้นำโรคนี้เข้ามาในภาคกลางและระบาดเข้าอีสาน เป็นเกือบทุกหมู่บ้าน ในภาคอีสาน มีคนป่วยและตายมากมาย เช่น บ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น มีคนตายเกือบครึ่งของประชากรทั้งหมด (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ชอบ ศิสวนโคก, 2536: 53) จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ใน 28 หมู่บ้านของกลุ่มแม่น้ำชี พบว่า เกิดโรคฝีดาษนี้เกือบทุกหมู่บ้าน หลายหมู่บ้านเกือบครึ่งหมู่บ้าน ที่บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ผู้เขียนเข้าไปศึกษา มีการระบาดของโรคนี้ประมาณ 3 เดือน จาก น.ส.แก้ว ลาภมาก ซึ่งเป็นหมอลำฝึกหัดไปติดโรคนี้มาจากตำบลลุ่มน้ำชี มีคนตายเฉพาะบ้านโนนเปลือย 86 คน จากครัวเรือนทั้งหมดที่มี 160 ครัวเรือนในขณะนั้น คนตายมีทั้งคนแก่ คนหนุ่มสาว แต่เด็กตายมากที่สุด (เข้าใจว่าภูมิคุ้มกันต่ำกว่าผู้ใหญ่) บ้านกุดไผ่ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านโนนเปลือย 5.5 กม. มีคนตายกว่าครึ่งของประชากรทั้งหมด หลายครัวเรือนที่ตายครัวเรือนละ 3-6 คน คนที่ผ่านเหตุการณ์นั้นเล่าให้ฟังถึงโรคนี้ว่า

“คนที่เป้นมันจะเป็นคุ่มหนาปัด แมงวันตอม หนองเจาะตัว ดูไม่ได้ มีแต่พี่แต่น้องเท่านั้นมาดู ตายก็เอาไปทิ้ง เป็นทุกเฮือน ลูกใครลูกมันเผ่ากัน เอาไปตองกล้วยมาปูนอน อีบุญมี บักหลัด (ลูกของผู้เฒ่า) นี่หนองเจาะแล้วเหม็นหนองเจาะทั้งตัว เอาขี้จี่มาหยอดใส่ พอหนองออกมาก็หนีบทิ้ง”

ลูกของผู้เฒ่าเป็น 2 คนไม่ตาย แต่เป็นแผลเป็นทั้งตัว บางคนในหมู่บ้านที่ผู้เขียนพบเป็นโรคนี้ไม่ตาย แต่ตาบอด หลังจากระบาดจากบ้านโนนเปลือยก็ระบาดขึ้นไปทางต้นแม่น้ำชีแถวบ้านหนองอ้อ บ้านวังกำแพง แลวนั้นคนตายราวร้อยละ 80 ของประชากร ถึงขนาดบางเฮือนตายหมดต้องเผาเรือนทิ้งก็มี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 196-200)

ในยุคนั้นหมอหลวงหรือนายแพทย์มีน้อยมาก เพราะแพทย์ที่ผลิตได้แต่ละปีมีน้อยมาก ดังจะเห็นได้จากบันทึกเล่ม 1 ของพระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ, 2544: 236, 269) ซึ่งเป็นเลขานุการของสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบล ใน พ.ศ. 2453 กล่าวว่า เจ้าคุณเทศาขอให้กระทรวงมหาดไทย (ขณะนั้นยังไม่มีกระทรวงสาธารณสุข) ส่งหมอมาประจำมณฑลและประจำเมือง ทางกระทรวงรับปากจะส่งมาเมืองละคน แต่เอาเข้าจริงก็ไม่พอ เพราะมีหมอซึ่งจบจากศิริราชเพียงแห่งเดียวไม่พอ ส่งมาได้แค่ 2 คน คือ หมอเซ่ง มาประจำที่เมืองร้อยเอ็ด เป็นนายแพทย์คนแรกของร้อยเอ็ด ส่งหมอเปลี่ยนมาอยู่เมืองสุรินทร์ แต่เจ้าคุณเทศาขอยืมตัวหมอเปลี่ยนมาอยู่อุบล และคอยเดินทางไปตรวจราชการกับเจ้าคุณเทศาก่อน ในปี 2487 ที่ขอนแก่นก็มีหมอหลวงคนเดียวประจำอยู่ที่สุขศาลา การขาดบุคลากรทางการแพทย์ ประกอบกับขาดเวชภัณฑ์ เพราะเป็นช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงมีการปลูกฝีป้องกันโรคฝาดน้อยกว่าภาวะปกติ ซึ่งทั้งประเทศปลูกฝีได้ปีละ 2 ล้านคน แต่ปี 2488 ปลูกได้เพียง 4 แสนคนเศษ โดยเฉพาะภาคอีสานการขนส่งลำบาก จึงมีการปลูกฝีน้อย เวลาเกิดโรคระบาดจึงระบาคอย่างกว้างขวาง (สุวิทย์ ชีรสอวดี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 197)

กล่าวโดยสรุป ชาวอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ พึ่งตนเองในด้านการรักษาโรคในภาวะปกติได้ แต่ถ้าเกิดโรคระบาดขึ้นนานๆ จะเกิดขึ้นสักครั้ง ก็มีผู้คนล้มตายนามมาย อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ประชากรเพิ่มขึ้นช้า

3.3 การใช้แรงงาน

3.3.1 วิธีชีวิตการทำงานหรือปฏิทินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชาวอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์เกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต คือ ที่ดิน ทั้งในส่วนที่เป็นที่ทำกินของครัวเรือน และที่ดินที่ทุกคนในชุมชนใช้ร่วมกัน คือ ป่ารอบๆ ชุมชน รวมทั้งแหล่งน้ำต่างๆ ลักษณะเด่นที่สำคัญที่สุดของกิจกรรมทางเศรษฐกิจก็คือ ทุกครัวเรือนผลิตของเกือบทุกอย่างที่เขากินเขาใช้ ดังนั้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหรือการใช้แรงงานจึงมีตลอดทั้งปี ไม่มีคนว่างงาน ทุกคนที่พอทำงานได้เป็นทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภค ในกระบวนการผลิตก็มีการเรียนรู้ในเรื่องทักษะการผลิต โดยการถ่ายทอดทักษะการผลิตและความรู้ที่จำเป็นในการดำรงชีวิตจากพ่อแม่ไปยังลูก พี่ไปยังน้องด้วย เช่น การไถนา ทั้งลูกชายลูกสะใภ้ที่โตพอจะยกคันไถไหว อายุประมาณ 14-15 ปี พ่อแม่พาไปไถนา พ่อแม่จะสอนวิธีไถนาให้ ซึ่งมีวิธีควบคุมคันไถมิให้กดมากเกินไป ควายจะเหนื่อยเร็วโดยไม่จำเป็น พอถึงมูมนานจะยกคันไถอย่างไร เมื่อใดจะไถแบบสลับ

[illegible]

ตาราง 3.12 ปฏิทินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนบพธิ์สำนุยก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

[illegible]

ฟันปลา เมื่อใดจะไถแบบปลายขดหอย ก่อนหน้าที่จะฝึกการไถเด็กเหล่านี้เมื่ออายุ 8-13 ขวบ พ่อแม่ก็ใช้ให้เลี้ยงวัวควาย เขาจะเรียนรู้วิธีต้อนควายเข้าคอก วิธีจับควายสนตะพายโดยไม่ให้ควายตื่นเวลาเม่อออกไปเก็บเห็ดและผักป่าต่างๆ ก็จะชวนลูกๆ ไปด้วย แม่ก็จะสอนลูกว่าเห็ดชนิดใดเรียกว่าอะไร ชนิดใดกินได้ กินอร่อย และอร่อยมาก (เช่น เห็ดปลวก หรือภาคกลางเรียกว่า เห็ดโคน) เห็ดอะไรที่กินไม่ได้ กินแล้วตาย มีวิธีสังเกตอย่างไรว่าเห็ดใดกินได้ กินไม่ได้ ผักป่าอะไรกินได้ กินไม่ได้ เห็ดและผักอะไรชอบขึ้นที่ใด ฤดูใด ความรู้เหล่านี้จะได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นหนึ่งตลอดเวลา โดยผ่านกระบวนการผลิต เป็นการศึกษาในระบบที่ชาวอีสานทำสืบทอดกันมาหลายศตวรรษแล้ว จนถึงเมื่อทศวรรษที่ผ่านมาผู้เขียนก็ยังเห็นชาวอีสานถ่ายทอดความรู้ทักษะที่จำเป็นในชีวิต โดยไม่มีหลักสูตร โดยไม่มีชั้นเรียน แต่ทำโดยผ่านกระบวนการทำงาน (ในปัจจุบันในชุมชนอีสานก็มีอยู่ แม้จะลดลงมาก เพราะเด็กต้องอยู่ในระบบโรงเรียนมากขึ้น)

จากตาราง 3.12 สรุปได้ว่า

(1) ไม่มีเดือนใดที่คนในครัวเรือนว่างงาน แต่ละเดือนมีจำนวนงานหรือกิจกรรมทางเศรษฐกิจใกล้เคียงกัน คือ 8-13 งาน ยกเว้นเดือนธันวาคมมีน้อยที่สุด 6 งาน และเดือนที่มากที่สุดคือ เดือนกรกฎาคม 13 งาน ช่วงที่งานชุก คือ เดือนกุมภาพันธ์ (12 งาน) ซึ่งเริ่มถางป่าทำไร่และข้าวไร่ กับช่วงเดือนเมษายน-กรกฎาคม (มี 11-13 งานในแต่ละเดือน) ซึ่งเป็นช่วงทำนา

(2) งานที่ทำบางอย่างแบ่งเพศ เช่น งานทอผ้า ทอเสื่อ หาเห็ด หาผักป่า ดำข้าว หาน้ำ เป็นงานของผู้หญิงโดยเฉพาะ การถางป่า เผาป่า ซ่อมแซมเครื่องมือทำนา ซ่อมแซมเรือน คอก สัตว์ ยุง ลำสัตว์ เป็นงานของผู้ชาย งานที่เหลือส่วนมากเป็นงานที่ทั้งผู้ชายและผู้หญิงช่วยกัน กล่าวโดยสรุป งานของผู้หญิงมักเป็นงานที่เกี่ยวกับเครื่องนุ่งห่ม การหากับข้าว น้ำ การหุงหาอาหาร ซึ่งเป็นงานที่ต้องทำทุกวันหรือเกือบทุกวัน แต่งานของผู้ชายมักเป็นงานที่ใช้แรงงานมากๆ เช่น การฟันป่า ถางป่า งานที่ออกไปนอกบ้านไกลๆ เช่น การไปล่าสัตว์ (ก้อ สวัสดิภาพนิชย์, 2533: 29-44)

(3) ปริมาณงานของผู้หญิงจะมากกว่าผู้ชาย ไม่ว่าจะเป็นงานทำไร่ ทำนา ซึ่งผู้หญิงก็ทำเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชาย หรือในช่วงหลังฤดูทำนา ผู้ชายก็จะว่างงานหรือมีงานน้อย อาจจะชวนเพื่อนบ้านไปล่าสัตว์ หรือสานกระบุง ตะกร้าบ้าง แต่ผู้หญิงต้องทำงานที่เกี่ยวกับการทอผ้าตลอดทั้งช่วงหลังฤดูทำนาและช่วงทำนา ซึ่งเป็นช่วงเดียวกับที่ใบหม่อนเจริญงอกงาม ต้องเก็บใบหม่อนมาเลี้ยงไหม ซึ่งเป็นงานที่ต้องเอาใจใส่ดูแลเสียยิ่งกว่าลูกอ่อนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ยิ่งกว่านั้นงานที่ต้องทำประจำวัน คือ การหุงหาอาหาร หาน้ำ ดำข้าว ทำความสะอาดเรือน และเลี้ยงลูก เป็นงานที่ผู้หญิงเท่านั้นที่ต้องทำ แต่ทั้งนี้ผู้หญิงทำงานลำบากกว่าผู้ชาย ผู้ชายกลับได้รับการยกย่องว่าเป็น

เพศที่สูงกว่าผู้หญิง เพราะผู้ชายเป็นเพศเดียวที่บวชเป็นพระสงฆ์ได้ เป็นงานที่ผู้ชายเท่านั้นทำได้ และเป็นงานที่สำคัญยิ่งที่จะช่วยให้พ่อแม่ “เกาะชายผ้าเหลือง” ของลูกชายไปสู่สวรรค์

3.3.2 การลงแขก (การหากัน)

ในชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์เกือบจะไม่มีจ้างแรงงานกันเลยในชุมชน งานที่ต้องใช้แรงงานมากๆ ก็ใช้วิธี “หากัน” ซึ่งภาคกลางเรียกว่า “ลงแขก” การหากันหรือการลงแขกไปช่วยงานครัวเรือนอื่น เวลาเรามีงานครัวเรือนอื่นก็มาช่วยเราโดยไม่เกรงครัดว่าเขาจะต้องทำงานในปริมาณชั่วโมงหรือวัน หรือจำนวนคนที่เท่ากัน เช่น การฟาดข้าวหรือการนวดข้าว พ่อใหญ่ภูมินา 15 ไร่ มีข้าวที่ต้องตี 450 ถัง พ่อใหญ่ภูไปบอกพ่อใหญ่กองแพงและเพื่อนบ้านคนอื่นรวม 20 คน มาช่วยฟาดข้าว ทำงานตั้งแต่ 8.30 น. ฟาดข้าวและขนข้าวขึ้นยุ้งเสร็จภายใน 17.30 น. รวมเวลาทำงาน (หลังจากหักเวลาพักเที่ยงออกแล้ว) 8 ชั่วโมง อีก 3 วันต่อมาถึงคิวฟาดข้าวของพ่อใหญ่กองแพง ซึ่งมีนา 7 ไร่ มีข้าวที่จะต้องฟาด 210 ถัง พ่อใหญ่กองแพงไปบอกพ่อใหญ่ภูและคนอื่นชุดเดิม 20 คน มาช่วย แต่เนื่องจากข้าวมีน้อยกว่า เพียงเวลา 14.30 น. ก็ฟาดเสร็จและขนขึ้นยุ้ง รวมเวลาทำงาน (หลังพักช่วงพักเที่ยง) 5 ชั่วโมง จะเห็นว่าพ่อใหญ่กองแพงทำงานให้พ่อใหญ่ภู 8 ชั่วโมง พ่อใหญ่ภูทำงานให้พ่อใหญ่กองแพง 5 ชั่วโมง แต่ในสังคมอีสานไม่ได้คิดเล็กคิดน้อยในเรื่องเหล่านี้ ถือว่าเป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก (อาจจะมีเหลือเอาไว้แลกสินค้าหรือขายบ้าง) จึงช่วยกันจนงานเสร็จ ไม่ว่างานมากหรือน้อย เจ้าของงานมีหน้าที่เลี้ยงอาหารและเหล้าดื่มเองแก่แขกทุกคน

งานที่ต้องใช้แรงงานมากและมักจะใช้วิธีลงแขก ได้แก่ การฟนไร่ เลื่อยไม้ การเกี่ยวข้าว การขนข้าวมาที่ลานฟาดข้าว การขนข้าวขึ้นยุ้ง การสร้างเรือน รวมทั้งงานที่เป็นผลประโยชน์ของกลุ่ม เช่น การสร้างและซ่อมฝาย การขุดและซ่อมเหมือง (คลอง) ส่งน้ำ การทำงานที่เป็นของชุมชน เช่น การสร้างศาลา กุฏิ วิหาร บ่อน้ำ สระน้ำ สะพาน ถนน เป็นต้น ซึ่งระบบการใช้แรงงานที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นทั้งในอีสานเหนือ อีสานกลาง อีสานใต้ ไม่ว่าจะเป็นชนกลุ่มใหญ่อย่าง กลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาว ไทยเขมร หรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นชนกลุ่มน้อย เช่น ไทยกูย ผู้ไทย ไทยกะเลิง เป็นต้น (สุวิทย์ ชีรสาคัด และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 182-185; สุวิทย์ ชีรสาคัด และ ณรงค์ อุปัญญา, 2540: 259; สุวิทย์ ชีรสาคัด และ ณรงค์ อุปัญญา, 2538: 159; วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ชีรสาคัด, 2533: 23, 73; บุญยงค์ เกศเทพ และ สุวิทย์ ชีรสาคัด, 2545: 53; สุวิทย์ ชีรสาคัด, 2545: 43-44; สุวิทย์ ชีรสาคัด, 2544: 57-58, 68; ไพฑูรย์ มีกุศล และ สุวิทย์ ชีรสาคัด, 2533: 50-51; ขอบ คีสวนโคก และคณะ, 2529: 125-130)

3.4 สรุป

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เป็นเศรษฐกิจที่เกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต และเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติรอบๆ ชุมชน ทุกคนที่ทำงานได้จะทำงานตามวัยของตนเกือบตลอดทั้งปี เพราะหน่วยการผลิต คือ ครัวเรือนผลิตเกือบทุกอย่างที่ครัวเรือนกินและใช้ เศรษฐกิจมีลักษณะพอเพียง และมีความสุข ที่เป็นเช่นนี้เพราะ

- (1) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ
- (2) ประชากรมีน้อย อัตราการเพิ่มก็น้อย เพราะอัตราการเกิดและอัตราการตายไม่แตกต่างกันมาก เมื่อประชากรน้อยก็บริโภคทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตน้อย การบริโภคกับการผลิตทั้งโดยคนและธรรมชาติใกล้เคียงกัน
- (3) คนในชุมชนบริโภคในสิ่งที่ชุมชนผลิตได้ หรือหาได้จากธรรมชาติเกือบทั้งหมด ไม่ได้พึ่งสินค้า ทรัพยากร เงิน หรือแรงงาน จากภายนอก
- (4) มีการพึ่งพาและความเอื้ออาทรระหว่างคนในชุมชนสูง และมีบางครั้งคนในชุมชนก็ต้องพึ่งพาสິงเหนือธรรมชาติบ้าง

บทที่ 4

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง)

ตอนที่ 2 : ความสัมพันธ์ในการผลิต

4.1 เป้าหมายการผลิต การใช้ผลผลิต และการแบ่งปัน

การผลิตหลักของชุมชนหมู่บ้านในชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ คือ การผลิตอาหาร และการทอผ้า กิจกรรมทั้งสองนี้กินเวลาส่วนใหญ่ของแรงงานในครัวเรือนทั้งหมด เป้าหมายหลักของการผลิตดังกล่าวคือ การผลิตเพื่อยังชีพหรือการผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือน ซึ่งแน่นอนต้องผลิตให้เหลือบริโภคเอาไว้เผื่อปีที่เกิดฝนแล้งหรือน้ำท่วมบ้าง ซึ่งสอดคล้องกับขนาดพื้นที่ทำกินที่ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าให้ฟังว่า ไร่ที่ดินทำกินประมาณครัวเรือนละ 2-3 ไร่ สำหรับครัวเรือนดั้งเดิม หรือครัวเรือนเล็ก และ 10-15 ไร่ สำหรับครัวเรือนขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นพื้นที่ทำกินที่ผลิตเพื่อการบริโภคเท่านั้น ไม่ได้มุ่งผลิตเพื่อขาย (บุญชู แก้วส่อง และสุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2533: 38; ขอบ ดีสวนโคก และ สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2533: 62-63) นอกจากนั้นยังมีผลผลิตส่วนเกินเอาไว้เพื่อทำบุญ งานบุญต่างๆ และส่ง “ส่วย” ซึ่งในระยะหลังพัฒนามาเป็นเงินรัชชูปการ หรือ “เงินค่าหัว” เงินศึกษาพลี ให้กับรัฐ ถ้าตัวคนเป็นผลผลิตอย่างหนึ่งของชุมชน แรงงานชายฉกรรจ์ที่จับ “ใบแดง” ได้จะถูกเกณฑ์ไปเป็นทหาร 2 ปีด้วย (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2528: 62, 244-251; สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2530: 110, 216; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 22; สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2539: 262)

ในประเด็นของการแบ่งปันผลผลิต สังคมอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์เป็นสังคมที่น่าอยู่มาก เพราะคนมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่เพื่อนบ้าน ญาติพี่น้อง ตลอดจนไปถึงคนต่างถิ่นที่เข้าไปในหมู่บ้าน เช่น มีคนกลุ่มหนึ่งหรือบางคนออกไปหาอาหารจากธรรมชาติ พอได้มาก็แบ่งให้คนที่ไม่ได้ไปด้วย ตัวอย่างเช่น บ้านท่าควาย ต.ท่าก้อน อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร ผู้เฒ่าเล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า

“บ้าน (หมายถึง หมู่บ้าน) ผมนี้ที่แรกมันมีแหเพียง 2-3 ปาก สมัยหลังสงคราม (สงครามมหาเอเชียบูรพา พ.ศ. 2484-2488) หว่านแห 4-5 ครั้งเท่านั้น เอากะต๋า (ตะกร้า) ออกมา (ใส่ปลา) เลย บ้านเรือนที่อยู่ในละแวกเดียวกัน 4-5 เรือน ใครไปหากินแล้วก็แล้ว คนนั้นไปหว่านแหเราไม่ต้องไปก็ได้คอยกัน เวลามามันได้ (ปลา) เป็นกะต๋า เป็นหาบ มาแล้วก็เรียกกันมาเอาปลาไปกิน แบ่งกันไปเลย โดยมากเป็นปลานาง ปลาเป ปลาจืด ปลาซ้อ (ปลาช่อน) ปลาดุก ไม่ต้องซื้อขายกัน แบ่งกันไปกิน ตรงหมู่บ้านนี้มันอุดมสมบูรณ์ คนก็น้อย ปลา也很多 อุดมสมบูรณ์....” (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2530: 60)

ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มิใช่แค่อาหาร แต่รวมไปถึงเรื่องอื่น รวมไปถึงการยกที่หัวไร่ปลายนา ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิต (ปกติเอาไ่ว้ปลูกพืชไร่ พืชผักสวนครัว) เช่น ที่บ้านตาล ต.ไชยบุรี อ.ท่าอุเทน จ.นครพนม ผู้เฒ่าได้เล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า “... พื้นที่เป็นป่า มาทางที่ไร่ก็ไปเป็นหมู หัวไร่ หัวนาขอแบ่งกันได้ ที่ปลูกบ้านนี้แบ่งกันอยู่ ที่ทำมาหากินใครอยากได้เท่าไรตรงเอา ไปหาเอาเอง...” (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 72)

ความเอื้อเฟื้อดังกล่าวในยุคก่อนพืชพาณิชย์มิใช่มีแต่ในอีสานเหนือ ในพื้นที่อื่นของภาคก็มีเช่นเดียวกัน เช่น บ้านหนองบัว ต.ชุมเงิน อ.เมือง จ.ยโสธร ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า “พวกปลาบ่ออดจนบ่อมีผู้ซื้อ เอือน (เรือน, ครอบครัว) เอา (แรง) ไปหา เอือนโน้น เอือนนี้ก็มาขอกิน หาเอือนหนึ่งกินกันหลายเอือน....” (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 112) ที่บ้านท่าลาด ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด “... แต่ก่อนมีแห มีลอบ ไปไล่ตามลำน้ำ ปลาหลาย (มาก) ครัว มีปลาซื้อ ปลาบู่ ปลาตุก ปลาจก ปลาเซียม (ปลาเนื้ออ่อน) ปลาแยง (ปลาแขยง) หากินไป บ่อได้ขาย ได้มาพี่น้องเอาไปกิน บ่อว่ายังกัน...” (ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 136) ที่บ้านวังสาวบ ต.วังสาวบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เมื่อไปป่าไปหาเห็ด ได้เห็ดมา 1 ตะกร้า ก็จะแบ่งเป็นกองๆ เอาไว้กินในครัวเรือนกองหนึ่ง ที่เหลืออีก 4-5 กอง ก็นำไปให้ญาติหรือเพื่อนบ้าน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545: 47)

ความเอื้อเฟื้อดังกล่าวนอกจากจะทำให้คนในชุมชนเกิดความอบอุ่น เกิดความมั่นคงว่าคนในชุมชนจะช่วยเหลือกันจะไม่ทิ้งกัน แล้วนับเป็นความฉลาดในเรื่องการถนอมอาหาร ซึ่งเป็นสิ่งที่คนในชุมชนให้ซึ่งกันและกันมากที่สุด สมัยนั้นไม่มีตู้เย็น อาหารธรรมชาติที่ได้มามาก หากคนในครัวเรือนบริโภคไม่หมดก็เสียไปเปล่าๆ จึงเอาไปให้ญาติ เพื่อนบ้าน ช่วยบริโภค เหมือนกับการเอาอาหารไปฝากญาติ เพื่อนบ้าน เอาไว้ เวลาเพื่อนบ้านไปได้อาหารป่าอะไรมาากเกินกว่าที่ครัวเรือนเขาจะบริโภคหมด เขาก็เอามาแบ่งให้เรา วิธีการที่กล่าวมานี้ทำให้แต่ละครัวเรือนไม่ต้องออกไปหาอาหารธรรมชาติทุกวัน เพราะในเดือนหนึ่งๆ จะมีญาติและเพื่อนบ้านเอามาให้เสมอ ยิ่งในฤดูฝนอาหารจากธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นผักป่า เห็ด แมลง สัตว์น้ำ และสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ มีอุดมสมบูรณ์มากดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ครัวเรือนหนึ่งไปไล่เบ็ด 1 วันได้ปลามาโดยเฉลี่ย 30 กก. (ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 150) เก็บไว้กินในครัวเรือน 3 กก. เหลืออีก 27 กก. แบ่งเอาไปให้เพื่อนบ้าน 9 ครัวเรือนๆ ละ 3 กก. ปลา 3 กก. เป็นกับข้าวสำหรับ 1 ครัวเรือน ได้ประมาณ 3 วัน ดังนั้น ถ้าปริมาณปลาที่ทำได้แบบนี้ทุกครั้ง และผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันออกไปหา หาได้แล้วแบ่งให้เพื่อนบ้านอีก 9 ครัวเรือน เดือนหนึ่งแต่ละครัวเรือนจะไปหาปลาเพียง 1-2 ครั้ง ก็จะมีปลากินไปได้ทั้งเดือน เพราะวันอื่นๆ ครัวเรือนอื่นหาได้แล้วเอามาแบ่งให้

4.2 การแลกเปลี่ยนผลผลิต (barter system)

แม้ว่าชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์จะอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ แต่ก็มี การแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชุมชน สาเหตุสรุปได้ 3 ประการ

1) เพราะทรัพยากรธรรมชาติบางอย่างมิได้มีทุกชุมชน เช่น เกลือ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของการทำอาหารหรือถนอมอาหารที่จำเป็นยิ่ง หลายชุมชนไม่มีเกลือผิวดินซึ่งเป็นวัตถุดิบในการทำเกลือ

2) เพราะหลายชุมชนขาดช่างเหล็ก ซึ่งเป็นอาชีพที่ต้องใช้ทักษะมากในการผลิตเครื่องมือเหล็ก ไม่ว่าจะเป็นมีด ขวาน จอบ เสียม ซึ่งเป็นเครื่องมือที่จำเป็นในการเพาะปลูก และใช้ในชีวิตประจำวัน ช่างเครื่องปั้นดินเผา หมู่บ้านส่วนใหญ่ไม่มีช่างที่ว่านี้ ซึ่งต้องใช้ดินที่มีคุณสมบัติเฉพาะ และมีช่างที่จะเปลี่ยนดินให้เป็นหม้อไห

3) เพราะเกิดภาวะฝนแล้งในบางปี ทำให้ข้าวที่เคยพอกินไม่พอ เช่น บ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เกิดฝนแล้งถึง 7 ปี ในช่วง พ.ศ. 2507-2522 คือ ปี 2507-2508, 2515-2517, 2520, 2522 บางหมู่บ้านตั้งอยู่ในที่ราบลุ่ม เกิดน้ำท่วมบ่อยๆ เช่น บ้านคอนบม ต.เมืองเก่า อ.เมือง จ.ขอนแก่น ผู้เฒ่าเล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า “ราว พ.ศ. 2470-80 น้ำท่วมแทบทุกปี ท่วมติดต่อกัน 2-3 ปีก็มีอดข้าวต้องไปหาแลกหาซื้อจากบ้านอื่น เอาปลาไปแลก.... ส่วนฝนแล้งนั้นบางทีก็ 3 ปี 4 ปี ติดต่อกัน อดอยากไม่มีข้าวกิน” บ้านหนองแก่ง ต.ธวัชบุรี อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด ผู้เฒ่าของหมู่บ้านเล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า “ก่อนปี พ.ศ. 2508 น้ำท่วมทุกปี พอหลัง พ.ศ. 2508 มาท่วมเพียง 2 ปี คือ ปี 2521 และ 2523 ได้หาปลาแลกข้าวกิน” (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2533: 25; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 91)

จากสาเหตุดังกล่าว การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนจึงเกิดขึ้นมานานแล้วในภาคอีสาน

สิ่งของที่แลกเปลี่ยนกัน : สิ่งของที่เป็นที่ต้องการมากที่สุดคือ ข้าว เพราะข้าวเป็นอาหารที่ชาวอีสานต้องบริโภคทุกวันเหมือนคนไทยภาคอื่นๆ จากตาราง 4.1 จะเห็นว่าสิ่งของที่แลกเปลี่ยนกัน จากกลุ่มตัวอย่างในอีสานเหนือ 1 หมู่บ้าน อีสานกลาง 25 หมู่บ้าน อีสานใต้ 4 หมู่บ้าน พบว่ามีสิ่งของที่ใช้แลกเปลี่ยนกัน 30 ชนิด จับคู่แลกกันจริงได้ 35 คู่ ในจำนวนนั้นมีข้าวไปเกี่ยวข้องถึง 19 คู่ หรือร้อยละ 54.3 รองลงมาคือ ปลา ทั้งในรูปปลาสด ปลาร้า (ปลาแดก) ปลาย่าง รวม 9 คู่ หรือร้อยละ 25.7 เกลือเข้าไปเกี่ยวข้อง 7 คู่ หรือร้อยละ 20.0 ฝ้าย 4 คู่ หรือร้อยละ 11.4 ที่เหลือก็กระจายกันไปมาก มีทั้งพวกพืชผักสวนครัวและพืชไร่ที่ปลูกไว้ เช่น แดง พริกแห้ง น้ำอ้อย ถั่วลิสง ยาสูบ เป็นต้น พวกอาหารจากผักป่าหรือสัตว์ป่า ของป่าก็มีเช่น แขนง หน่อไจด หน่อควาง เอา มาทำส้มควาง ได้หรือกะบอง เป็นต้น ของที่จะเอาไปแลกเปลี่ยนสิ่งที่ตนมีหรือหาได้ในปริมาณของชุมชน

ตาราง 4.1 ชนิดสิ่งของที่ชาวอีสานเอามาแลกเปลี่ยนกัน และปริมาณที่ใช้แลกเปลี่ยนยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยน	อีสานเหนือ	อีสานกลาง	อีสานใต้
1. ใต้ (กะบอง) : ข้าวเปลือก	แล้วแต่เจ้าของข้าวจะให้	10 เล่ม : 12 กก.	
2. เกลือ : ข้าวเปลือก	1 กก. : 1 กก.	1 กก. : 1-2 กก.	
3. พริกแห้ง : ข้าวเปลือก	แล้วแต่เจ้าของพริกจะให้	1 กะต๋า : 1 กะต๋า	
4. แยม : ข้าวเปลือก		30-40 ตัว : 12 กก.	
5. หน่อไค : ข้าวเปลือก		1 มัด : 10 กก.	
6. ส้มกวาง : ข้าวเปลือก		3-4 ห่อ : 12 กก.	
7. หม้อดินเผา : ข้าวเปลือก	1 หม้อ : 1 หม้อ	1 หม้อ : 1 หม้อ	1 หม้อ : 1 หม้อ
8. เกลือ : แฝก		5 กก. : 10 ตัว	
9. ปลาสด : ข้าวเปลือก	แล้วแต่เจ้าของปลาจะให้	1 : 2 ถึง 1 : 4 กก.	แล้วแต่เจ้าของข้าวจะให้
10. ปลาร้า : ข้าวเปลือก	1 ไห : 10 กก.	1 : 9 กก. 1 ไห : 6-20 ถัง	1 กก. : 6-12 กก.
11. ปลาอย่าง : ข้าวเปลือก		2-3 กก. : 1-2 ถัง	2 ตัวใหญ่ : 8 กก.
12. ถั่วลิสง : ข้าวเปลือก		1 กก. : 2.5-3.5 กก.	
13. ไก่ : ข้าวเปลือก		2 ตัว : 1 หาบ	
14. ปลาสด : เกลือ		4-5 กก. : 1 กะทอ (5 กก.)	1 คุ : 2-3 คุ
15. ปลาร้า : เกลือ		1 ไห : 6-7 กะทอ (30-35 กก.)	3 ถ้วย : 7-8 ถ้วย
16. ไก่ : เกลือ		1 ตัว : 1 ปีก	
17. ปลาร้า : ฝ้าย		4 ถ้วย : กะเปาะ	2 ถ้วย : 1 กก.- 1 : 2 กก.
18. ปลาร้า : ใต้		10 ถ้วย : 12 อัน	
19-21. มัน หมาก พลุ : ฝ้าย		แล้วแต่จะตกลงกัน	
22-26. หมาก ผัก มะพร้าว พลุ พริก : ข้าว		แล้วแต่เจ้าของข้าวจะให้	
27. ปลาร้า : มะม่วง		แล้วแต่จะตกลงกัน	
28. แดง : หม้อดิน		แล้วแต่จะตกลงกัน	
29. น้ำอ้อย : เศษเหล็ก		แล้วแต่จะตกลงกัน	
30. ยาสูบ : ข้าวเปลือก			1 กก. : 20 กก.

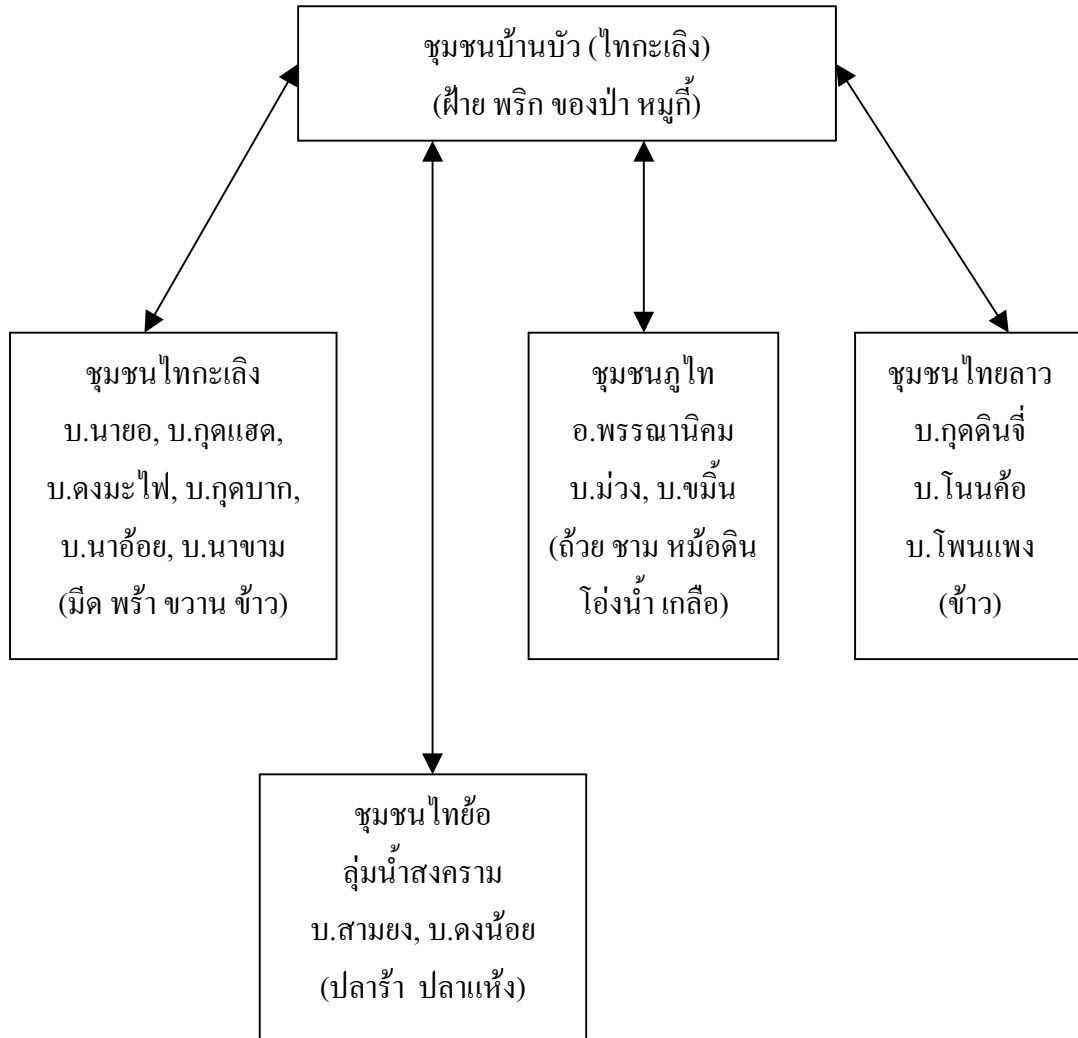
ตาราง 4.1 ชนิดสิ่งของที่ชาวอีสานเอามาแลกเปลี่ยนกัน และปริมาณที่ใช้แลกเปลี่ยนยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยน	อีสานเหนือ	อีสานกลาง	อีสานใต้
31. ยาสูบ : ข้าวสาร			1 กก. : 10 กก.
32. หน่อไม้ : ปลาร้า	1 มัด : 1 หมิ้น		
33. หน่อไม้ : โอง	แล้วแต่เจ้าของโองจะให้		
34. หน่อไม้ : เกลือ	แล้วแต่เจ้าของเกลือจะให้		
35. นกเขา : เกลือ	3-4 ตัว : 12 กก.		
รวม 35 คู่, 30 ชนิด			
ที่มา :	สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ชอบ ดีสวน โศก, 2536: 44	สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 179, 181, 183	ชอบ ดีสวน โศก และ คณะ, 2532: 177, 184, 194

การแลกเปลี่ยนดูเหมือนจะมีเพียงอย่างเดียวที่มีอัตราการแลกที่แน่นอน คือ เอาหม้อไปแลกข้าว จะได้ข้าวเปลือกปริมาณเท่ากับความสุขของหม้อที่เอาไปแลก ไม่ว่าจะเป็นอีสานเหนือ อีสานกลาง หรืออีสานใต้ นอกนั้นสิ่งของอีก 29 ชนิด ไม่มีอัตราแลกเปลี่ยนที่ตายตัว แล้วแต่เจ้าของสิ่งของที่เป็นฝ่ายอยู่กับที่จะให้ ซึ่งเขาจะให้ด้วยความเอื้อเฟื้อ อยากจะช่วยเหลือคนที่เข้ามาแลก ซึ่งเป็นคนที่เดือดร้อน ชาวอีสานเป็นคนที่เมตตากรุณาต่อคนอื่น เขาจึงไม่ตีสิ่งของที่แลกกันเป็นเงิน หรือคิดเรื่องได้เปรียบเสียเปรียบอะไร ปัจจัยอีกตัวหนึ่งที่จะทำให้ฝ่ายที่นำของไปแลกได้ของกลับมา มากก็คือ ไปแลกหมู่บ้านที่เป็นเสี้ยว (เพื่อนสนิท) หรือเป็นญาติ เขาจะให้ของมา มากเป็นพิเศษ ตัวเลขที่ปรากฏในตาราง 4.1 เป็นปริมาณสิ่งของที่แลกกันตามปกติ ไม่ได้เป็นเสี้ยว หรือเป็นญาติกัน

ตัวอย่างการแลกเปลี่ยนในอีสานเหนือ คือ ชาวกะเลิง บ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร ซึ่งเป็นชุมชนเชิงเขา มีที่นาน้อย มักผลิตข้าวได้ไม่ค่อยพอกิน โดยเฉพาะในปีที่ฝนน้อย บ้านบัวอยู่เชิงเขาภูพาน มีพื้นที่ปลูกพืชไร่ค่อนข้างมาก จึงปลูกฝ้าย พริก เอาไว้กินและเพื่อแลกข้าวด้วย นอกจากนั้นยังมีของป่าอุดมสมบูรณ์ เช่น ใต้หรือกะบอง หน่อหวาย หน่อโจด หน่อไม้ พวกเขาจะเอาสิ่งของเหล่านี้ไปแลกข้าวกับชุมชนไทยลาว เช่น บ้านกุดดินจี่ บ้านโนนค้อ บ้านโนนแพง ซึ่งมีข้าวอุดมสมบูรณ์ ถ้าต้องการปลา ร้า ปลาแห้ง ก็เอาของป่าไปแลกกับชุมชนไทย ลุ่มแม่น้ำสงคราม เช่น บ้านสามผง บ้านดงน้อย ซึ่งมีปลาอุดมสมบูรณ์ ถ้าต้องการเครื่องปั้นดินเผาและเกลือ ก็ไปแลกกับชุมชนภูไทแถบอำเภอพรรณานิคม ถ้าต้องการเครื่องมือเหล็ก เช่น มีด ขวาน ก็ไปแลกกับชุมชนไทกะเลิง บ้านนาหอ บ้านกุดเสด บ้านดงมะไฟ บ้านกุดบาก เป็นต้น (ดังปรากฏในแผนภูมิ 4.1)

การเดินทางถ้าไปแลกหมู่บ้านใกล้ๆ ก็หาบไป แต่ถ้าไปแลกไกลๆ ก็มักเอาเกวียนใส่ของไป ช่วงที่ไปมักจะเป็นหลังฤดูเก็บเกี่ยวแล้ว คือ เดือน 3-4 การเดินทางสะดวก แต่ถ้าเป็นช่วงข้าวจะขาดก็ต้องไปแม้จะเป็นฤดูฝน คราวเรือนที่มีที่นาน้อย พอเดือน 8-9 ข้าวหมด ข้าวไรก็ยังไม่ได้เกี่ยว ก็ต้องเอาได้ ผักป่า เช่น ผักชะ ผักหนาม หน่อหวาย ไปแลกข้าว อัตราการแลกก็ไม่แน่นอน แล้วแต่เจ้าของข้าวเขาจะให้ ซึ่งก็ขึ้นกับว่าเขามีข้าวเหลือมากน้อยเพียงใด กับขึ้นกับว่ารู้จักกัน เป็นญาติ หรือญาติของญาติ หรือเป็นเพื่อน เพื่อนของเพื่อน หรือไม่ ถ้าเป็นก็ได้ข้าวมากเป็นพิเศษ

แผนภูมิ 4.1 ชุมชนที่มีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรกับบ้านบัว

ที่มา : วัชชัย กุณวงศ์ และ สุรัตน์ วราภรณ์ 2532: 18, 21; ยงยุทธ ตรีนุชกร, 2542: 20

อนึ่ง ชาวกะเลิง ชาวโซ่ และชาวผู้ไท เป็นพี่น้องกัน ตามตำนานของชาวกะเลิงที่เล่าสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน คือ เกิดมาจากน้ำเต้าใบเดียวกัน โดยชาวโซ่ออกมาจากน้ำเต้าก่อน ชาวกะเลิงนับถือเป็นผู้ตามด้วยกะเลิง และผู้ไท (หรือภูไท) ตามลำดับ เวลาชาวผู้ไทไปแลกเปลี่ยนพริก ฝ้ายจากชาวกะเลิงบ้านบัว จะขึ้นไปกินข้าวเรือนไหนก็ได้ แม้จะรู้จักกันมาก่อนก็ตาม ทำนองเดียวกันชาวกะเลิงเอาของไปแลกบ้านโซ่ จะขึ้นไปกินข้าวเรือนไหนก็ได้ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2544: 77)

ในเขตอีสานกลางการแลกเปลี่ยนก็คล้ายกับอีสานเหนือ ตัวอย่างบ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น ผู้รู้ประวัติของหมู่บ้านนี้เล่าว่า ตั้งแต่ตั้งหมู่บ้านเกิดภัยแล้ง 5 ครั้ง คือ ปี 2444 (ร.5) 2469/70 (ร.7) 2498 2515-2517 และ 2531 เมื่อเกิดภัยแล้งข้าวไม่พอกินก็ออกไปหาแลกข้าว บางทีไปถึงอุดรธานี เอาเกลือซึ่งต้มกินเองใส่เกวียนไปแลกข้าว เกลือ 1 กะตำ (หนักราว 15 กก.) ได้ข้าว 1 กะตำ (12 กก.) ภัยแล้งครั้งหนึ่งเอาพริกแห้ง ปลาจืด ไปแลกข้าว หากไปแลกแถบที่เป็นญาติกัน เช่น บ้านกุดขอนแก่น อ.ภูเวียง จะได้ข้าวมาก เอาพริกไปให้เขา 1 หมื่น (12 กก.) ญาติให้ข้าวมา 7-8 กระสอบ ต้องใช้เกวียนบรรทุกมา 2 เล่ม บางครั้งบ้านอื่นแล้ง บ้านสาวะถีข้าวดี เขาก็เอามาแลก เช่น บ้านคอนบม ซึ่งมีคนปั่นหม้อหลายครัวเรือน เอาหม้อดินเผามาแลกข้าวบ้านสาวะถี หม้อ 1 ใบ ก็ให้ข้าวเปลือกเขาไป 1 หม้อ บางบ้านเอาแฮมมาแลก เขาให้ไข่ 3-4 พวง (30-40 ตัว) ก็ให้ข้าวเปลือกเขาไป 1 กะตำ (12 กก.) ส้มกวาง 3-4 บ่อ ก็ให้ข้าวเปลือกไป 1 กะตำ เป็นต้น (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ขอบ ดีสวน โลก, 2536: 44-45)

ในเขตอีสานใต้ก็มีการแลกเปลี่ยนเช่นเดียวกัน ในปีที่ภาวะฟ้าฝนผิดปกติ ตัวอย่าง บ้านห้วยชะยุ้ง ต.ท่าศาลา อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี

“เกิดฝนแล้งมาก ปี 2479 (นาเสียทั้งหมู่บ้าน) 2481-2482 (นาได้ครึ่งเสียครึ่ง) ปี 2489 (นาเสียทั้งหมู่บ้าน) ปีที่น้ำท่วมมาก ปี 2485 (นาได้ครึ่งเสียครึ่ง) ปี 2488 (นาเสียทั้งหมู่บ้าน) ปี 2492 (นาได้ครึ่งเสียครึ่ง) ในปีเหล่านี้ชาวห้วยชะยุ้งจะนำปลาซึ่งมีอยู่มากในห้วยชะยุ้งและแม่น้ำมูล ทำเป็นปลาเค็ม ปลาจืด ปลาต้ม หรือปลาสด บางทีก็มีพริก หมาก พลุ อ้อย เอาใส่เกวียนไปแลกข้าว บางทีก็ไปกัน 5-6 เล่ม ต้องรอนแรมอยู่ 3-6 คืน จึงกลับหมู่บ้าน อัตราการแลกไม่แน่นอน ถ้าเป็นญาติกันหรือคนรู้จักกันก็ได้ข้าวมาก ในบางครั้งถ้าขาดแคลนมากๆ ถึงกับเอาผ้าฝ้ายไปแลกข้าวก็มี บางครั้งหมู่บ้านอื่นขาดแคลนปลา ก็เอาข้าวมาแลกปลากับชาวห้วยชะยุ้งก็มี แต่ในปีที่ฝนฟ้าปกติ การแลกเปลี่ยนดังกล่าวไม่ค่อยมี (ขอบ ดีสวน โลก และคณะ, 2532: 194-195)

กล่าวโดยสรุป การแลกเปลี่ยนของชาวอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในปีที่ฝนฟ้าไม่ปกติ ซึ่งก็ได้เกิดขึ้นพร้อมกันทุกหมู่บ้าน บ้านที่ยังมีข้าวเหลือก็เอามาให้บ้านที่ขาดแคลนข้าว ส่วนบ้านที่ขาดข้าวก็มีไร่จะขาดทุกอย่าง แต่มีของอย่างอื่นที่มีติดมือไปแลก ซึ่งไม่มี

การกำหนดอัตราการค้าแลกที่แน่นอน บ้านที่เป็นฝ่ายให้แลกมักจะให้มากกว่ามูลค่าของสิ่งที่ตนเองได้รับ ยิ่งเป็นคนรู้จัก เป็นญาติ เป็นเพื่อน หรือญาติของญาติ หรือเพื่อนของเพื่อน ก็ยิ่งได้มาก บ้านที่เคยให้บ้านอื่นบางครั้งก็เกิดฝนแล้ง ก็เป็นฝ่ายออกไปหาแลกบ้าง ระบบการแลกเปลี่ยนจึงเป็นสภาวะทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งที่ทำให้การกระจายทรัพยากร ทำให้เกิดสมดุลทางทรัพยากร คือกระจายทรัพยากรจากบ้านที่มีเหลือไปยังบ้านที่ขาดแคลน

4.3 การค้าขาย

การค้าขายในยุคก่อนพืชพาณิชย์เกิดขึ้นในภาคอีสาน เพราะสาเหตุ 3 ประการ คือ

ประการแรก เพราะชาวบ้านที่เป็นชายฉกรรจ์ต้องเสียเงินรัชูปการ 4 บาท และเงินศึกษาพลี 2 บาทต่อปี ให้กับรัฐบาล จึงต้องหาเงินมาให้กับการที่ว่าการอำเภอ (สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2528: 166-167, 188) แต่เดิมทางการเก็บภาษีเป็นส่วน คือ ชาวบ้านเสียภาษีเป็นผลผลิต เช่น ผลเร็ว ผ้าขาว ควาย⁽¹⁾ เป็นต้น ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2448 ทางกรมเปลี่ยนจากการให้เสียเป็นส่วน มาเสียเป็นเงินแทน ชาวอีสานจึงต้องหาสินค้าไปขายเพื่อเปลี่ยนสินค้าเป็นเงิน จึงจะเสียเงินรัชูปการได้

ประการที่สอง ชาวบ้านต้องการหาเงินไปจัดงานบวชพระให้ลูกชาย ซึ่งเป็นงานที่สำคัญมาก เป็นงานที่ได้กุศลยิ่ง ต้องใช้เงินมาก อย่างมากก็ต้องเข้ามาซื้อเครื่องบวช (ไตรจีวร) หรือกองบวชจากในเมือง (ก่อ สวัสดิพิพาณิชย์, 2533: 154)

ประการที่สาม อิทธิพลของระบบทุนนิยมที่เข้ามาพร้อมกับทางรถไฟสายแรกของประเทศไทย คือ สายกรุงเทพฯ – นครราชสีมา ซึ่งเปิดเมื่อ พ.ศ. 2443 แล้วต่อมาก็ขยายไปถึงบุรีรัมย์ พ.ศ. 2468 สุรินทร์ พ.ศ. 2469 ศรีสะเกษ พ.ศ. 2471 และอุบลราชธานี คือ ถึงสถานีปลายทางที่วารินชำราบ พ.ศ. 2473 ส่วนสายนครราชสีมา-หนองคายสร้างทางรถไฟเสร็จที่หลังสายอีสานใต้ กล่าวคือ เปิดเดินรถไฟถึงสถานีขอนแก่น พ.ศ. 2476 อุตรธานี พ.ศ. 2484 และถึงสถานีปลายทางที่หนองคาย พ.ศ. 2499 (สงวน อ้นคง (2): 2529: 171, 176, 183-184) ก่อนทางรถไฟมาถึงภาคอีสานมีสินค้าจากภาคอีสานส่งเข้ากรุงเทพฯ ปีละประมาณ 2,400 ตัน ปรากฏว่าเมื่อมีทางรถไฟมาถึงนครราชสีมา ปริมาณสินค้าได้เพิ่มขึ้นประมาณ 8 เท่าในปี 2444 และ 30 เท่าในปี 2461 ดังรายละเอียดในตาราง 4.2

⁽¹⁾ รายละเอียดโปรดดู สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2543: 71-96 หรือ บุญรอด แก้วกันหา, 2518: 19-154 และ ชีรัช บุญมาธรรม, 2528: 91, 92, 104

ตาราง 4.2 น้ำหนักสินค้าที่ได้รับและส่งออกจากบริเวณลุ่มน้ำมูลโดยขบวนรถไฟ ช่วง พ.ศ. 2444-2461 (ตัน)

รายการ	ก่อนมี ทางรถไฟ	2444	2445	2446	2448	2461
ส่งออก	2,400	18,872	28,983	27,994	28,580	73,937
รับ	n.a.	3,692	4,275	5,548	9,075	17,372
ดัชนีการส่งออกจากภาค	100	786	1,208	1,166	1,191	3,080

ที่มา : ชุมพล แนวจำปา, 2528: 131, 161

นอกจากรถไฟ-ทางรถไฟจะเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการค้าแล้ว คนจีนก็เป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญ เพราะคนจีนส่วนใหญ่เข้ามาทำการค้า มีน้อยมากที่ทำการเกษตรกรรม ซึ่งจะมีก็ในช่วงแรกๆ ที่เข้ามา ในปี 2427 มีคนจีนในเมืองนครราชสีมาประมาณ 1,000 คน แต่พอมีทางรถไฟคนจีนก็เดินทางเข้ามาในภาคอีสานมากมาย ใน พ.ศ. 2462 ในมณฑลนครราชสีมามีคนจีน 4,175 คน มณฑลอุบลราชธานี 882 คน มณฑลอุดรธานี 654 คน และมณฑลร้อยเอ็ด 515 คน รวมทั้งภาคอีสานมีคนจีน 6,226 คน (ชุมพล แนวจำปา, 2528: 164) จะเห็นว่าการกระจายตัวอยู่ในมณฑลนครราชสีมาถึงร้อยละ 67 ที่เป็นเช่นนี้เพราะทางรถไฟมาถึงนครราชสีมาในปี 2443 แล้วก็หยุดสร้างไปประมาณ 20 ปีจึงสร้างต่อ เมืองที่ไม่มีทางรถไฟการขนส่งสินค้าทำได้ยาก ทางรถไฟจึงมีผลอย่างมากในพื้นที่ที่ไม่มีทางรถไฟ⁽¹⁾ ทั้งด้านการผลิตเพื่อขายและการค้า ส่วนที่ไกลออกไปยิ่งมากเท่าไรยิ่งมีผลกระทบน้อย เพราะต้องเสียค่าใช้จ่ายมากในการขนส่งมาถึงสถานีรถไฟ เช่น บ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น มีทางรถไฟมาถึงขอนแก่นในปี 2476 มีคนเอาเกวียนบรรทุกข้าวมาขายที่โรงสีใกล้สถานีรถไฟ เกวียนเที่ยวหนึ่งบรรทุกข้าวได้ 24-36 ถัง ขายได้เงินประมาณ 3 บาท ถ้าไม่มีเกวียนต้องจ้างบรรทุกมา ค่าจ้างบรรทุก 1 บาท จากบ้านสาวะถีมาถึงโรงสีขอนแก่นระยะทางประมาณ 18 กม. หรือประมาณ 1 ใน 3 ของราคาข้าว ซึ่งถือว่าสูงมาก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ชอบ คีสวนโคก, 2536: 45)

⁽¹⁾ รายละเอียดเกี่ยวกับอิทธิพลของทางรถไฟต่อเศรษฐกิจอีสาน โปรดดู ชุมพล แนวจำปา, 2518 และ วิลาศ โภธิสาร, 2536

อย่างไรก็ตาม ทั้งทางรถไฟและคนจีนเป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญที่ทำให้เกิดการค้า มีสินค้าใหม่ๆ เข้ามาขาย ดังปรากฏในบัญชีแสดงจำนวนสินค้าต่างๆ ที่ได้บรรทุกรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2446 เข้ามา มีผ้าจากโรงงาน เหล็กกล้าและเครื่องเหล็ก น้ำมันก๊าด ผลไม้ กระเทียมดอง เครื่องกระเบื้อง ด้ายป่านจากโรงงาน น้ำตาล ปลาเค็ม ไม้ขีดไฟ เครื่องศาสตราวุธ เป็นต้น (ชุมพล แนวจำปา, 2528: 279-281)

เมื่อคนจีนนำสินค้าเหล่านี้มาขาย คนไทยก็อยากลองใช้ เพราะเป็นของใหม่ ที่จริงสินค้าบางอย่างชาวอีสานก็ผลิตใช้เองอยู่แล้ว เช่น ผ้า แต่ผ้าจากโรงงานที่ส่งมามีสีสรรคัลลวดลายหลากหลายสวยงามกว่าผ้าฝ้ายที่ทำเองและย่อมครม ราคาถูกลง จึงลองซื้อมาใช้ ส่วนผลไม้ เช่น ส้มโอ กระเทียมดอง เป็นของแปลก ไม่มีในอีสานมาก่อน ก็ลองซื้อมาบริโภค เครื่องมือเหล็ก เช่น จอบ มีด ของอังกฤษและเยอรมัน ที่ส่งเข้ามาคุณภาพดีมาก ของที่ชาวบ้านทำเองสู้ไม่ได้ ผู้เขียนเคยได้ใช้สินค้าเหล่านี้ แม้ราคาจะสูงกว่าที่ชาวบ้านทำ แต่ความทนทานและความคมมากกว่าที่ชาวบ้านทำ จึงมีชาวบ้านหันมาใช้ของเหล่านี้มาก ความต้องการสินค้าเหล่านี้เป็นแรงกระตุ้นให้ชาวบ้านเริ่มหันมาผลิตมากขึ้น เพื่อเอาผลผลิตส่วนเกินมาขาย เพื่อนำเงินมาซื้อสินค้าเหล่านี้ มีทั้งข้าว ฝ้าย รังไหม เส้นไหม ผ้าไหม หมู หนังสัตว์ โดยเฉพาะหนังวัวควาย วัว ควาย ของป่า เช่น ชัน น้ำมัน ยาง ผลเร็ว ฝรั่ง ไม้ต่างๆ เป็นต้น (ชุมพล แนวจำปา, 2528: 197, 204-212)

เนื่องจากสภาพพื้นที่ของอีสานเขตต่างๆ แตกต่างกัน ทรัพยากรและระยะทางห่างจาก นครราชสีมา (ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าและคมนาคมก่อนยุคพืชพาณิชย์) แตกต่างกัน จึงแยกบรรยายการค้าช่วงดังกล่าวเป็น 3 เขต

1) การค้าในเขตอีสานเหนือ หรือลุ่มแม่น้ำสงคราม

เนื่องจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงครามห่างไกลจากนครราชสีมา มาก ก่อนปี 2501 จึงไม่พบว่ามี ชาวจีนเข้ามาตั้งร้านค้าใน 4 ชุมชนที่ผู้เขียนเคยเข้าไปศึกษา พ่อค้ามีแต่ชาวบ้านที่เป็นคนไทยลาว พาหนะที่ใช้สำหรับค้าขายใช้เรือกะแซง (ใช้ถ่อ, พาย) มากที่สุด รองลงมาใช้เกวียนและหาบ เงินตราที่ใช้มีทั้งเงินไทย เงินลาว เงินฝรั่งเศส และการแลกเปลี่ยนที่กล่าวไปแล้ว

กรณีบ้านท่าสะอาดได้ ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.หนองคาย สินค้าที่สำคัญที่สุดของชุมชนนี้ คือ เกลือจากบ่อห้วยแฮดที่กล่าวมาแล้ว เกลือจากบ่อนี้ถูกนำไปขาย ไปแลกเปลี่ยนทั้งลุ่มแม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขง ไปไกลสุดถึงหลวงพระบางและจำปาศักดิ์ ผู้ค้ามี 2 ประเภท ประเภทแรก ค้าเกลือและอย่างอื่นด้วย สินค้าอย่างอื่นก็มี ไม้ตะเคียน ไม้ยาง สีเสียด แก่นคูณ หวาย เข และชัน ประเภทที่สอง ค้าเฉพาะเกลือ ทั้งสองประเภทไม่มีคนจีน มีแต่คนไทยอีสาน ส่วนใหญ่มาจากนอกหมู่บ้าน เช่น ศรีสงคราม ไชยบุรี นครพนม มุกดาหาร ท่าอุเทน พาหนะใช้เรือกะแซงขนาดกว้าง

3-4 เมตร ยาว 20-40 เมตร ใช้แรงคนต่อข้างละ 3 คนขึ้นไป 2 ข้างก็ 6 คนขึ้นไป ต่อมาในปี 2495 จึงมีการจ้างเรือกลไฟจากเรือกะแซงขึ้นมาทีละ 4-5 ลำ จึงไม่ต้องจ้างคนถ่อ ส่วนชาล่องไม่ต้องจ้างเรือกลไฟ อาศัยแรงน้ำไหลและเจ้าของถ่อไปเอง เรือเหล่านี้ขึ้นมาซื้อเกลือปลายฤดูน้ำหลาก และต้องจอดรอจนน้ำลดจนถึงระดับที่ต่ำกว่าปากบ่อเกลือจึงจะเริ่มผลิตเกลือ (ประมาณเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน) ใครไม่มีบ่อเกลือของตัวเองก็เช่าเป็นเกลือ 400 ถุง (1 ถุง ราว 6 กก.) ต่อ 1 ฤดูผลิต พอเดือนหกฝนตก รอจนระดับน้ำในแม่น้ำสงครามความสูงพอที่จะเดินเรือได้ จึงเริ่มล่องเรือออกไปขายเกลือ ในทศวรรษ 2490 มีผู้ผลิตเกลือ 150-200 ครวเรือน มีเรือกะแซงมาซื้อเกลือประมาณ 20 ลำ ลำขนาดปานกลางบรรทุกได้ 300 หมั้น (3,600 กก.) ราคาเกลือ (ราคาขาย) เมื่อก่อน 60 ปีก่อน 100 หมั้น 6-8 บาท (กก.ละ 0.5-0.7 สต.) พ.ศ. 2495 ขึ้นเป็นกะทอ (12 กก.) ละ 30-50 สต. (กก.ละ 2.5-4.2 สต.)

อนึ่ง พ่อค้าเกลือที่เอาไปขายในพื้นที่ 2 ฟากแม่น้ำโขง⁽¹⁾ จะเสี่ยงอันตรายมาก หากเอาเกลือไปขายในฤดูน้ำหลาก เพราะน้ำเชี่ยวมาก พ่อค้าเกลือจึงต้องรอจนฤดูน้ำลด น้ำในแม่น้ำโขงไม่เชี่ยวจึงจะเอาเกลือออกขายหรือแลกได้ อัตราการแลกเกลือครั้งหมั้น (ราว 6 กก.) แลกปลาร้า 1 ถ้วย

สำหรับการค้าไม้ตะเคียนซึ่งมีมากมายในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงคราม ชาวบ้านไม่ได้ขออนุญาตใคร ไม่ต้องติดสินบนใคร เจ้าหน้าที่ไม่ได้ว่าอะไร ใครอยากตัดตรงไหนก็ได้ ชาวบ้านจะเลือกตัดเฉพาะต้นที่มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 60 ซม.ขึ้นไป ตัดลงมาแล้วทอนให้เหลือท่อนละประมาณ 9-10 เมตร แล้วต่อแพไม้ไผ่เอาไม้ตะเคียนผูกกับแพเพื่อมิให้ไม้จม เทียวหนึ่งไม่เกิน 2 แพ แพละ 4-5 ต้น มากกว่านี้จะล่องแพลำบาก เพราะลำน้ำคดเคี้ยวมาก ราคาไม้ตะเคียนที่เอาไปขายโรงเลื่อยแถวท่าอุเทน นครพนม ท่อนละ 50-60 บาท ถ้ายาวถึง 12 เมตร ท่อนละ 100 บาท (ทศวรรษ 2490) ล่องแพเทียวหนึ่งใช้คน 5-6 คน ใช้เวลา 15 วัน จากบ้านท่าสะอาดได้ถึงท่าอุเทน ปีหนึ่งล่องเทียวเดียว พ่อค้าไม้เหล่านี้ทำนาเป็นอาชีพหลัก ตัดไม้ขาย เก็บชัน (กก.ละ 3 บาท) สีสียัด แก่นคูณ หวาย (มัดละ 5-8 บาท 1 มัด มี 10 เส้น ยาว 4 เมตร) เอาไปขายที่ปากน้ำไชยบุรี ท่าอุเทน นครพนม เป็นอาชีพเสริม (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 164-179)

⁽¹⁾ สมัยนั้น ไม่ว่าช่วงที่ฝรั่งเศสปกครองหรือหลังลาวได้รับเอกราชจากฝรั่งเศสแล้ว การค้าของพ่อค้าไทยในฝั่งลาวไม่เคยมีปัญหา ไม่ต้องขออนุญาตหรือเสียภาษี

กรณีบ้านปากอูน ต.ศรีสงคราม อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม ต่างจากบ้านอื่น บ้านนี้มีที่นา น้อยมาก แต่อยู่ได้เพราะมีปลาอุดมสมบูรณ์ที่สุด มีทั้งปลาในแม่น้ำสงครามและแม่น้ำอูน ชาวบ้าน เล่าว่าใช้แหยาว 11-12 สอก ทอดแหทีเดียวได้ปลา 3-4 หมื่น (36-48 กก.) พอกินไปหลายวัน ชาว บ้านที่นี้ผลิตข้าวไม่พอกิน แต่ทำปลาร้าเอาไปขาย เอาไว้แลกข้าว แต่ละครั้วเรือนทำปลาร้าไว้ ประมาณ 5-6 ร้อยหมื่น (6-7.2 ตัน) จนไม่มีโอ่งจะใส่ ต้องเอาไม้ค่อเป็นกะบะสี่เหลี่ยมใส่ปลาร้า เอาไว้ได้ลุนเรือน ชาวบ้านปากอูนจะนำปลาร้า ปลาสด ปลาแห้ง ไปแลกข้าวเป็นหลัก และยังมีพอ ค้าจากกลุ่มแม่น้ำชี เช่น พวกร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ หรือบ้านอื่นจากสกลนคร มาซื้อปลาร้า ปลาแห้ง เอา ไปขายแถบกลุ่มแม่น้ำชี แสดงให้เห็นว่ากลุ่มแม่น้ำสงครามมีปลาอุดมสมบูรณ์กว่าแม่น้ำชี ในช่วง สงครามโลกครั้งที่สองราคาปลาร้าที่บ้านปากอูนที่ขายให้พวกกลุ่มแม่น้ำชีหมื่น (12 กก.) ละ 12-15 สต. (กก.ละประมาณ 1 สต.) บางคนซื้อปลาอ่อนไปย่าง ปลาอ่อนหมื่นละ 25-30 สต. (กก.ละ 2-2.5 สต.) พอได้ปลาเต็มเกวียนก็เดินทางข้ามภูพานกลับบ้านเพื่อเอาปลาร้า ปลาแห้ง ไปขาย ไปแลก (สุวิทย์ วีระศาสตร์ และคณะ, 2528: 164-179)

2) การค้าในเขตอีสานกลางหรือลุ่มแม่น้ำชี

บริเวณลุ่มแม่น้ำชีได้รับอิทธิพลของทุนนิยมเร็วกว่าและมากกว่าลุ่มแม่น้ำสงคราม เพราะ ว่า (1) อยู่ใกล้นครราชสีมา ศูนย์กลางการค้าและคมนาคม (2) ทางรถไฟมาถึงก่อนลุ่มแม่น้ำ สงคราม โดยมาถึงขอนแก่นตั้งแต่ พ.ศ. 2476 แต่มาถึงอุดรธานี พ.ศ. 2484

ผู้ประกอบการมี 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ พ่อค้าจีน พวกนี้ค้าข้าว ของป่า และของชำ เป็นหลัก บางคนออกเงินกู้ควบคุมไปกับการค้าด้วย ส่วนพ่อค้าไทยอีสานค้าวัว ควาย หมู บางส่วนค้าข้าวและ ของป่าด้วย แต่เกือบทุกคนทำนาด้วย ในขณะที่พ่อค้าจีนค้าอย่างเดียว พ่อค้าจีนมีน้อยมากที่ทำนา (มีบ้าง กรณีที่แต่งงานกับคนไทยอีสาน แล้วทำนาควบคู่กันไปกับค้าขาย)

กรณีค้าข้าว หากเป็นคนไทยอีสานที่ไม่ได้เป็นพ่อค้า หลังฤดูเก็บเกี่ยวก็จะเอาข้าวของตน ใส่เกวียนเอาไปขายโรงสีใกล้สถานีรถไฟ เช่น ที่บัวใหญ่ เมืองพล บ้านไผ่ ทำพระ ขอนแก่น ไป เทียวหนึ่ง 8-10 เล่ม ที่ต้องไปพร้อมๆ กันหลายเล่มจะได้ช่วยเหลือกันเวลาเอาเกวียนข้ามแม่น้ำ ห้วย พอขายเสร็จก็ซื้อพวกเสื้อผ้าสวยๆ มาฝากภรรยา ซื้อสมุด ดินสอ มาฝากลูกๆ ซื้อมิด จอบ เสียม ฆาล เอามาใช้ ไม่ได้เอามาขาย ปีหนึ่งเอาข้าวไปขาย 1-2 เทียว พวกนี้ไม่ใช่พ่อค้า ส่วนพ่อค้า จีนและพ่อค้าไทยอีสานจะซื้อเอาของจีปาดะจากตลาดในเมืองเอามาใส่ร้านของตนในหมู่บ้าน แล้วซื้อข้าว หนังกวาย ของป่า เอาไปขายในเมือง แต่พ่อค้าจีนในหมู่บ้านหลายคนซื้อเอาของ จีปาดะจากในเมืองไปแลกข้าวกับชาวนา เพราะชาวนาไม่ค่อยมีเงิน อนึ่ง ก่อนที่ทางรถไฟจะมาถึง ขอนแก่นในปี 2476 พ่อค้าข้าวแถบลุ่มแม่น้ำชีได้ค้าข้าวมาก่อนตั้งแต่มีทางรถไฟมาถึง

นครราชสีมาได้ไม่นาน ศูนย์รับซื้อข้าวอยู่ที่บ้านโนนแดง กิ่ง อ.เมืองชัย จ.กาฬสินธุ์ ที่นี้มีนางข้าว 6 นาง มีพ่อค้าไทยอีสานและพ่อค้าจีนฝ่ายละ 7 คน กว้านซื้อข้าวจากชาวนาแถบแม่น้ำชีเอามาใส่ นาง พาหนะที่ใช้บรรทุกข้าวเดิมใช้เรือขนบรรทุกได้ 1-2 พันบุง (12-24 ตัน) ต่อมาก็ใช้เรือฉลอม และเรือกะแซงบรรทุกได้ 4-5 พันบุง (48-60 ตัน) ล่องไปตามแม่น้ำชี ไปเข้าแม่น้ำมูลที่ อุบลราชธานี แล้วเล่นทวนน้ำไปจนถึงท่าช้าง (อ.เฉลิมพระเกียรติ จ.นครราชสีมา) ซึ่งเป็นท่าขน ถ้ายสินค้าที่สำคัญของแม่น้ำมูล แล้วขนด้วยเกวียนไปส่งที่นางใกล้สถานีรถไฟนครราชสีมา ราคา ข้าวในทศวรรษ 2470 บุงละ 20-22 สต. (1.7-1.8 สต./กก.) พ่อค้าข้าวที่โนนแดงซื้อข้าวโดยใช้ เครดิตกับชาวนา ขายข้าวแล้วก็เอาเงินมาชำระ ไม่ปรากฏว่ามีพ่อค้าคนใดโกงชาวนา แต่การค้า ข้าวที่นั่นได้เลิกไปเมื่อทางรถไฟมาถึงขอนแก่น ไม่มีใครใช้เรือขนข้าว

พ่อค้าข้าวรายใหญ่ที่สุดในลุ่มแม่น้ำชีมี 2 คน คือ เจ้าแก้วไค้ยูฮะ ใช้เกวียนตระเวนรับซื้อ ข้าวแถบภูเขียว แก้งคร้อ คอนสวรรค์ เอามาใส่ นางเก็บไว้ที่เมืองพล แล้วส่งไปทางรถไฟไปขายที่ กรุงเทพฯ อีกคนคือ เจ้าแก่นกเทศ เป็นคนไทยอีสาน เป็นคนแรกที่สร้างโรงสีขนาดใหญ่ที่ท่าพระ จ.ขอนแก่น ประมาณปี 2487 และยังสามารถสร้างนางอีกหลายแห่งรับซื้อข้าวเก็บไว้ การมีพ่อค้าใหญ่ 2 คนมารับซื้อข้าวจากชาวนา ทำให้ราคาข้าวแถบนี้สูงขึ้นจากถึงละ 10 สต. เป็น 37.50 และ 50 สต. ตามลำดับ แต่ตอนหลังนางข้าวของเจ้าแก่นกเทศริมแม่น้ำชีตรงที่มีบ้านหนองป่าป้องถูกวางเพลิง ต่อมาเจ้าแก้วไค้ยูฮะและลูกชายได้ขยายกิจการนางข้าวและโรงสีไปอีกหลายแห่ง ขยายกิจการไป ค้ำพิชไร้อะหลักรถยนต์ รถยนต์หลายยี่ห้อ และอสังหาริมทรัพย์ ว่ากันว่าตระกูลนี้เป็นตระกูลที่ รวยที่สุดของขอนแก่น (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 167-177)

กรณีนายฮ้อยคำควาย

นายฮ้อยคำควายของอีสาน เป็นผลกระทบโดยตรงมาจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวอย่าง มากของภาคกลาง อันเป็นผลมาจากการเซ็นสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 พื้นที่ปลูกข้าว ของไทยเพิ่มจาก 5.8 ล้านไร่ ในปี 2393 เป็น 9.2 ล้านไร่ ในปี 2448-52 (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527: 53-54) เมื่อภาคกลางปลูกข้าวมาก พื้นที่เลี้ยงควายจึงไม่ค่อยมี ควายไม่พอใช้ จึงหันมาซื้อควายจาก ภาคอีสานซึ่งมีเหลือใช้ จึงเกิดอาชีพนายฮ้อยขึ้น คนที่เป็นนายฮ้อยไม่จำเป็นต้องมีเงินมาก แต่มี เครดิต เป็นผู้นำที่กล้าหาญ มีวิชาป้องกันตัวจากโจรและภูติผีปีศาจ รู้จักเส้นทาง นายฮ้อยและเครือ ข่ายของนายฮ้อยซึ่งเป็นเพื่อนๆ หรือเด็กรุ่นน้อง จะออกเที่ยวซื้อควายจากหมู่บ้านของตนและใกล้ เคียง เอามารวมกันเวลาเดินทาง ตัวนายฮ้อยก็จะมีควายจำนวนหนึ่ง ลูกน้องก็มีควายคนละ ประมาณ 10 ตัว ทุกคนซื้อควายด้วยเงินเชื่อ พอถึงวันเดินทางทุกคนก็ด้อนควายมาที่หมู่บ้านของ นายฮ้อย แล้วออกเดินทาง เนื่องจากควายมีจำนวนหลายร้อยตัว มีนายฮ้อยคนเดียว ไม่อาจควบคุม

ขบวนได้ทั่วถึง จึงแบ่งควายและคนเป็นกลุ่ม เรียกว่า “พาข้าว” พาข้าวหนึ่งจะมีคน 9-12 คน มีหัวหน้าพาข้าว 1 คน คุ่มควาย 80-100 ตัว มีวัว 1 ตัว บรรทุกเสบียง หนึ่งขบวนจะประกอบด้วยพาข้าวประมาณ 7 พาข้าว มีหัวหน้าพาข้าว 7 คน มีควายประมาณ 700 ตัว มีนายฮ้อยดูแลและกำหนดเส้นทางเดิน แต่ละพาข้าวจะกินข้าวพร้อมกัน และคอยดูแลไม่ให้ควายแตกฝูงไปปนกับพาข้าวอื่น ทุกคนจะมีอาวุธ เช่น ปืนแก๊ป หน้าไม้ คาน เอาไว้ป้องกันโจร ทุกคนจะมีตะกรุดหรือพระเอาไว้คุ้มครองตลาดควายที่พวกเขาเอาไปขายที่ใหญ่ที่สุดอยู่ที่สระบุรีและลพบุรี (สนามแจง) รองลงไปก็มีอยุธยา สุพรรณบุรี อ่างทอง ชัยนาท สิงห์บุรี ถ้าขายไม่หมดก็ไปขายถึงนครสวรรค์ พิจิตร สมุทรสาคร สมุทรสงคราม สมุทรปราการ ราชบุรี ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี เมื่อขายหมดก็นั่งรถไฟกลับ รวมเวลาเดินทางไปกลับและค้าควาย 1-2 เดือน เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วจ่ายค่าควายคืนเจ้าของไปแล้วเหลือเป็นค่าเหนื่อยคนละ 10-50 บาท (ก่อน พ.ศ. 2490) หนึ่ง ราคาควายหากซื้อตัวละ 10 บาท ก็ไปขาย 15 บาท ถ้าซื้อตัวละ 12 บาท ก็ขายราว 20 บาท แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ราคาควายสูงขึ้น ซื้อมาตัวละ 300 บาท ก็ขาย 400 บาท ซื้อ 700-800 บาท ก็ขาย 1,400-1,500 บาท (พ.ศ. 2492-2495) (สุวิทย์ ชีรสาคัด และคณะ, 2528: 186-194)

อนึ่ง การค้าควายของนายฮ้อยอีสานกับภาคกลางมิใช่มีแต่ในเขตอีสานกลาง แต่มีทั้งในเขตอีสานใต้และอีสานเหนือ แม้จุดที่อยู่ไกลถึงชายขอบรัฐไทย คิดแม่น้ำโขง อย่างหมู่บ้านในจังหวัดมุกดาหาร หนองคาย ก็มียนายฮ้อยซื้อควายจากบริเวณนี้เอามาขายภาคกลางในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เพราะสมัยนั้นมีควายมาก เช่น บ้านนาแก ต.นาแก อ.ปากคาด จ.หนองคาย มีควายครัวเรือนละ 20-200 ตัว ชาวบ้านเลี้ยงควายโดยปล่อยไว้ในป่าในฤดูฝน หลังเกี่ยวข้าวก็เอามาเลี้ยงในนา ในหมู่บ้านมีนายฮ้อย 3-4 คน หลังเกี่ยวข้าวก็ด้อนควายฝูงละ 20-30 ตัว เอามาขายภาคกลางโดยผ่านทางอำเภอปากช่อง (พิมพ์ นาคำ, 2540)

สำหรับช่องทางที่นายฮ้อยนิยมด้อนควายผ่านจากภาคอีสานมายังภาคกลางมี 7 ช่องทางคือ (1) ปากช่อง (2) ด่านขุนทด (2 ช่องนี้อยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา) (3) ช่องตะโก (อ.ตาพระยา จ.สระแก้ว) (4) ช่องเสม็ด (อ.บ้านกรวด จ.บุรีรัมย์) (5) ช่องตาเมื่อน (อ.พนมดงรัก จ.สุรินทร์) (6) ช่องจอม (อ.กาบเชิง จ.สุรินทร์) (7) ช่องกบินทร์ (อ.นาดี จ.ปราจีนบุรี – ถึง อ.วังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา) นอกจากนี้ยังมีนายฮ้อยอีสานด้อนควายผ่านช่องน้ำหนาวน้ำตกทางอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ผ่านไปทางเพชรบูรณ์ ระแหง ตาก ไปขายที่มะละหมั่ง ประเทศพม่า ส่วนควายที่ผ่านช่องจอม จ.สุรินทร์ นายฮ้อยบางคนก็เอาไปขายที่ศรีโสภณ ประเทศกัมพูชา (ประนุช ทรัพย์สาร, 2525: 60-61; สุวิทย์ ชีรสาคัด และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 77-79; สุวิทย์ ชีรสาคัด และคณะ, 2528: 190-192; ประสิทธิ์ คุญรัตน์, 2530: 55-56)

กรณีค้าหมู

เมื่อมีทางรถไฟมาถึงนครราชสีมา และมีคนจีนเข้ามามากขึ้น ความต้องการหมูก็เพิ่มขึ้น ทั้งจากเมืองนครราชสีมาและกรุงเทพฯ จึงมีพ่อค้าหมูซึ่งส่วนมากเป็นคนไทยอีสานกว้านซื้อหมู แถบลุ่มแม่น้ำชีเอาไปส่งที่นครราชสีมา วิธีนำหมูไปส่งส่วนมากใช้วิธีด้อนเป็นฝูง ฝูงหนึ่งประมาณ 50 ตัว ซึ่งวิธีนี้มีอุปสรรคอยู่สองประการ ประการแรกหมูเป็นสัตว์ที่ร้อน พอถูกแดดมากๆ ก็เหนื่อย เดินไม่ไหว ต้องพัก ระยะทางจากขอนแก่นไปนครราชสีมาประมาณ 190 กม. แต่ใช้เวลาถึง 16-20 วัน ประการที่สอง ต้องคอยระวังนักเลงคิบริเวนบ้านม่วงได้ ต.มะเฟือง อ.พุทไธสง จ.บุรีรัมย์ คอยดักทางเอาน้ำมันเชื้อเพลิงราดคักทางที่หมูจะผ่าน พอหมูได้กลิ่นเชื้อเพลิงก็แตกหนีเข้าป่า ตามพบบ้างไม่พบบ้าง ก็ต้องจ้างคนแถวนั้นตามหมูตัวละ 1 บาท (ราคาหมูที่ซื้อมาตัวละ 5 บาท) อีกที่ซึ่งมักเจอนักเลงคิเสมอ คือ ตำบลจอหอ (ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมาทางเหนือราว 8 กม.) นักเลงที่นั่นจะแอบเอาแมวโยนเข้าไปในฝูงหมู หมูจะแตกหนีเข้าป่า พวกนักเลงก็แอบจับหมูที่หลงป่าเอาไปฆ่ากิน การขนส่งหมูวิธีที่สอง คือ ใส่เกวียน เกวียน 1 เล่ม บรรทุกหมูขนาด 90-100 กก. ได้ 2 ตัว ถ้าหมูขนาด 140 กก. ก็บรรทุกได้ตัวเดียว

เมื่อทางรถไฟขยายมาถึงลำปลายมาศ บุรีรัมย์ บัวใหญ่ เมืองพล บ้านไผ่ ขอนแก่น พ่อค้าหมูก็เลิกเอาไปส่งที่นครราชสีมา แต่เอาไปขายส่งให้พ่อค้าคนจีนตามสถานีเหล่านี้แทน พ่อค้าหมูที่เป็นคนไทยอีสานซื้อหมูมาตัวละ 4-6 บาท น้ำหนัก 50-60 กก. (กก.ละ 6.7-10 สต.) เวลาเอาไปขายให้คนจีนที่เมืองพลขายเป็นกิโลกรัมละ 16-17 สต. (พ.ศ. 2488-2493) (ชอบ ดีสวน โลก และคณะ, 2532: 178-179; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 176)

นอกจากหมูและข้าวแล้ว ยังมีสินค้าอื่นอีกหลายชนิดที่ชาวบ้านผลิตและมีการซื้อขายกัน ในช่วงทางรถไฟเข้ามายังพื้นที่ เช่น ไก่ เป็ด พ่อค้าซึ่งเป็นคนไทยอีสานจะหาบไก่ซึ่งใส่มาในเข่งหาบละ 20-30 ตัว ออกจากบ้านตั้งแต่ตี 4 เพื่อเอามาขายที่ตลาดเมืองพลในตอนเช้า ไก่เหล่านี้บางทีไปซื้อถึง อ.พยัคฆภูมิพิสัย จ.มหาสารคาม ซื้อมาตัวละ 6-7 สต. ขายตัวละ 15-17 สต. คนที่มาซื้อไก่ไม่ใช่คนจีน แต่เป็นคนไทยอีสาน นิยมเอาไปทำลาบ (ชอบ ดีสวน โลก และคณะ, 2532: 179)

3) การค้าในเขตอีสานใต้หรือลุ่มแม่น้ำมูล

กรณีบ้านห้วยชะยุ้ง ต.ท่าลาด อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี เป็นกรณีที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการคมนาคมต่อการค้า ชุมชนนี้ตั้งอยู่ตรงห้วยชะยุ้งไหลลงแม่น้ำมูล และทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-อุบลฯ มาหยุดชะงักตรงห้วยชะยุ้งเพื่อสร้างสะพาน สินค้าข้าวจากหมู่บ้านต่างๆ ริมห้วยชะยุ้ง แม่น้ำมูล และแม่น้ำชี ต้องมาขึ้นรถไฟที่นี่ เมื่อสร้างสะพานข้ามห้วยชะยุ้งเสร็จ ชุมชนห้วยชะยุ้งก็กลายเป็นศูนย์กลางการค้าข้าว มีสถานีรถไฟ ฉางข้าว โรงสี และร้านค้า

เกิดขึ้นมากมาย มีเกวียนนำข้าวมาที่นี่ประมาณวันละ 200-500 เล่ม พอเข้าฤดูฝนเกวียนก็หมด แต่มีเรือบรรทุกข้าวมาขาย มีโรงสีใหญ่ที่สีข้าวได้วันละ 200 กระสอบ (ประมาณ 16,000 กก.) 2 โรง สีข้าวสารแล้วส่งขึ้นรถไฟไปขายกรุงเทพฯ มีกลุ่มพ่อค้าข้าวแย่งกันซื้อข้าวจากชาวนา ถึงขนาดเลี้ยงเหล้ากับผู้ที่เกี่ยวข้าวมาขายให้ ผลจากการค้าข้าวทำให้เกิดร้านค้าประมาณ 30 ร้าน ขายของชำ ตั้งแต่น้ำตาล เกลือ ไม้ขีดไฟ น้ำมันก๊าด ได้ เสื้อโหล และเครื่องเหล็ก เป็นต้น เจ้าของร้านค้าเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นคนจีน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 51-52)

กรณีบ้านม่วงใต้ ต.มะเฟือง อ.พุทไธสง จ.บุรีรัมย์ ต้มเหล้าเถื่อนขายแข่งกับเหล้าโรงของรัฐบาล เนื่องจากเกิดฝนแล้งในทศวรรษ 2480 ไม่สามารถเอาปลาไปแลกข้าวได้ เพราะแถบนี้แล้งโดยทั่วหน้า ข้าวจึงแพงมาก มีขายตามร้านเจ๊ก ชาวนาจึงไปซื้อข้าวสารมา 1 กระสอบ ราคาแพงถึงกระสอบละ 120-150 บาท เอามาหมักทำเหล้าสาโทครั้งหนึ่งๆ 30-40 ไห หมัก 5 วัน เอามากลั่นทำเหล้า 40 ดีกรี 1 ไห กลั่นได้ 10 กว่าขวด ตอนแรกขายขวดละ 10 สต. บางหมู่บ้านซื้อเอาไปขายต่อขวดละ 15 สต. ต่อมาเมื่อขายดีก็เพิ่มราคาจนถึงขวดละ 1 บาท ในขณะที่เหล้ารัฐบาลขายขวดละ 5 บาท รสชาติสู้ของชาวนาไม่ได้ ชาวนาบอกว่าของรัฐบาลเหม็นแอลกอฮอล์ การต้มเหล้าเถื่อนขายทำเกือบทุกครัวเรือน ทำให้มีเงินหมุนเวียนเอาไปซื้อข้าวสารทีละ 2 กระสอบ เก็บไว้กิน 1 กระสอบ เอามาต้มเหล้าขาย 1 กระสอบ เนื่องจากมีเจ้าหน้าที่สรรพสามิตคอยมาสืบจับเหล้าเถื่อน ชาวนาจึงไปต้มเหล้านอกหมู่บ้าน ซึ่งปลอดภัยและพินิจง่าย ต่อมาราคาเหล้าเถื่อนเขยิบเป็นขวดละ 4 บาท ตามราคาเหล้าโรงของรัฐบาลที่ขึ้นเป็นขวดละ 9 บาท ข้าวสาร 1 กระสอบ ราคา 120 บาท ต้มเหล้าเถื่อนได้ 360 ขวด ขายขวดละ 4 บาท เป็นเงิน 1,440 บาท ได้กำไรงามมาก ถึงกระสอบละประมาณ 1 พันบาท การต้มเหล้าเถื่อนทำกันประมาณ 4 ทศวรรษ มาเลิกในราว พ.ศ. 2520 (ชอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2532: 179-180)

กล่าวโดยสรุป อีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของกันมานานแล้ว เมื่อขาดทรัพยากรบางอย่างที่จำเป็น การแลกเปลี่ยนมีมากขึ้นในปีที่ฝนฟ้าผิดปกติ การแลกเปลี่ยนดังกล่าวมิได้ตั้งบนพื้นฐานของการแสวงหากำไร ส่วนการค้ามี 2 ระดับ ระดับชาวนาเอาสินค้าของตนทั้งที่ผลิตได้หรือเก็บมาจากธรรมชาติ เอามาขายเปลี่ยนเป็นเงิน เอาเงินไปเสียรัชชูปการและศึกษาพลีให้รัฐ โดยขายฉกรรจ์เสียคนละ 4 บาท และ 2 บาท กับหาเงินเอาไว้วางซื้อ และซื้อของบางอย่างที่เป็นของในเมืองหรือต่างประเทศ ซึ่งแปลกใหม่หรือมีคุณภาพดีกว่าที่ชุมชนผลิตได้ โดยมีคนจีนเป็นพ่อค้าหลัก ทั้งในชุมชนใหญ่ๆ และตามตลาดสถานีรถไฟ คนจีนเป็นเจ้าของร้านค้าทั่วไป เจ้าของโรงสี เจ้าของฉาง หลายคนเป็นทั้งพ่อค้าและนายทุนปล่อยเงินกู้ชุดรีดดอกเบี้ยยจากชาวอีสาน

ถึงร้อยละ 20 ต่อเดือน หรือ 240 ต่อปี (พรพิไล เลิศวิชา, 2532: 75-76) ทำให้ชาวอีสานที่ใกล้ชิดตลาดบางส่วนเริ่มเป็นหนี้เรื้อรังตั้งแต่นั้นมา (ปลายทศวรรษ 2490)

4.4 การได้มาซึ่งที่ดินและระบบกรรมสิทธิ์

การได้มาซึ่งที่ดินของเกษตรกรอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์มี 3 วิธีใหญ่ๆ คือ การจับจอง การยกให้กัน การซื้อขายแลกเปลี่ยน

1) การจับจอง : เป็นวิธีเก่าแก่ที่สุด เกิดขึ้นตั้งแต่ตั้งชุมชน ในช่วงแรกๆ ของการก่อตั้งชุมชน การจับจองเป็นวิธีที่ใช้กันโดยทั่วไป วิธีการจับจองก็คล้ายคลึงกันทั้งในเขตอีสานเหนือ อีสานกลาง และอีสานใต้ กล่าวคือ ในยุคนั้นที่ดินมีมากมาย แต่มีสภาพเป็นป่าดง ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ใครต้องการตรงไหนก็ทำเครื่องหมายเอาไว้ วิธีทำเครื่องหมายก็คล้ายกันทุกเขต คือ ขมวดแฝก หรือหญ้าคา หรือหญ้าอื่น ให้เป็นปม เพื่อบอกให้คนอื่นรู้ว่าตรงนี้มีเจ้าของแล้ว นอกจากนั้นยังใช้วิธีเอาหญ้าผูกมัดห้อยตามกิ่งไม้ให้เป็นแนว หรือใช้มีดบากต้นไม้ให้เป็นแนวแล้วเอาแฝกหรือหญ้าคา หรือหญ้าอื่น สักกำมือ เสียบไว้ตรงรอยบากให้เป็นแนวเขตที่ดิน บางคนก็ใช้ต้นไม้เป็นแนวเขต แล้ววางป่าที่ตามแนวต้นไม้ตามรูปที่ดินที่ต้องการจับจอง บางคนตัดต้นไม้ให้ล้มไปในแนวเดียวกัน (โดยต้นไม้ไม่ขาดจากกัน) เพื่อใช้แนวต้นไม้เป็นเขตที่ดินของตน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2535: 20) บางคนปักหลักแล้วเอาหญ้าผูกปลายหลักเพื่อเป็นแนวที่ดิน (บาง เด่นพันธุ์, 2544) บางคนก็ใช้แนวห้วยเป็นเขตที่ดิน การยกกันนาแล้วใช้กันนาเป็นแนวเขตที่ดินก็เป็นวิธีที่แพร่หลาย ในระยะต่อมามีการฝังหลักไม้แก่นตามแนวที่ดินของตน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 63-69; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 106-107; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 92-96; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 124-125) วิธีการดังกล่าวเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน ไม่มีการรุกที่ โกงที่กัน ถ้าใครขึ้นไปทำกินในที่ดินคนอื่นก็อยู่ไม่ได้ ดังปรากฏหลักฐานที่หลวงพ่อกี มหาวิโร จ.สกลนคร เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า

“จับจองที่ดิน บ่อได้เกี่ยวกับเจ้านาย อยากได้ที่ใดก็ไปจับ ดินบ่อมีโหนด บ่อมีใบจับจอง ใช้ปากต้นไม้ แล้วกะคนหนึ่ง เห็นแล้วก็โอที่ดินลุง ก. ลุง ข. เคารพกัน ที่ดินอื่นก็บ่อด สมมุติ หลวงตา (ผู้เล่า) ไปตาก ไปดางไวนี่ ทำสวนแล้ว จะทำนา ถ้ามีผู้อื่นจะไปเอา ผู้ใหญ่บ้านก็เตือนแล้ว อย่าไปแย่งกันดื้อ ถ้าไปแย่งบ้านนี้ก็บ่ต้องอยู่... มันก็กลัวจะไม่ได้อยู่ มันก็ไม่แย่ง เอาที่ไหนผู้ใหญ่หาให้ผมด้วย ผู้ใหญ่บ้านก็พาไปหาละ เออเด้อที่นี้ เอามั้ยที่นี้ ก็เอาเลยละ ไม่เชื่อก็ต้องไปอยู่ที่อื่น” (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ขอบ ดีสวนโคก, 2536: 65)

จะเห็นว่าชุมชนในสมัยนั้นเข้มแข็ง มีกฎของชุมชนที่ใครละเมิดไม่ได้ จึงไม่พบว่าในยุค
นั้นมีปัญหาพิพาทเรื่องที่ดิน

ปริมาณที่ดินที่จับจอง ในบางพื้นที่ เช่น บ้านดงชุมข้าว ต.พังขว้าง อ.เมือง จ.สกลนคร มี
คนรุ่นแรกๆ บางส่วนจับที่ดินไว้มาก “แม่ใหญ่เปลี่ยนจับจองฝั่งหลักเขตที่ดินไว้ถึง 200 ไร่ พ่อ
ใหญ่อุ่นจับจองไว้ 150 ไร่ แต่แม่จะจับจองไว้มากก็ไม่มีใครว่า คือ แม่จะใช้ที่ดินไม่หมด” บ้าน
สาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น คราวเรือนหนึ่งสมัยบุกเบิกจับจองไว้ประมาณ 20-40 ไร่ แต่
บุกเบิกทำนาจริงๆ ประมาณ 10-15 ไร่เท่านั้น ที่เหลือยังมีสภาพเป็นป่าอยู่จนถึงสงครามโลกครั้งที่
สอง แต่พื้นที่นาจะค่อยๆ เพิ่มขึ้น โดยบุกเบิกพื้นที่ป่าที่ตัวเองหรือพ่อแม่จับจองไว้ บ้านโสมน
ต.ป่าโคก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ คนรุ่นแรกๆ จับจองครัวเรือนละ 30-50 ไร่ แต่ใช้ทำข้าวไร่จริงๆ เพียง
3 ไร่ ต่อมาปรับปรุงเป็นที่นาเพียง 5-10 ไร่ บ้านวังตะเข้ ต.วังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ จับ
จองครัวเรือนละ 20-100 ไร่ แต่ใช้ทำข้าวไร่เพียง 1-2 ไร่ เมื่อเปลี่ยนข้าวไร่เป็นนาก็ทำเพียง 1-5 ไร่
เท่านั้น ปัญหาการรุกที่หรือกรณีพิพาทเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดินไม่มีในช่วงนั้น ทั้งๆ ที่ไม่มีเอกสาร
สิทธิ์ใดๆ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ชอบ ศิสวน โศก, 2536: 38-39, 65-66)

แต่หลายพื้นที่ในกลุ่มแม่น้ำสงครามมักจะจับจองที่ตามจำนวนแรงงานในครัวเรือนขณะ
นั้น ถ้ามีแรงงานมากก็จับจองที่มาก ถ้ามีแรงงานน้อยก็จับจองที่น้อย ส่วนมากจะจับจองที่ใกล้ๆ
กัน เพื่อความอุ่นใจ และเพื่อจะได้ช่วยเหลือกันเวลาอันตรายจากสัตว์ป่า โดยเฉพาะเสือ (สุวิทย์
ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 107) นอกจากนั้นในบางพื้นที่ของกลุ่มแม่น้ำสงคราม เช่น บ้านท่าสะอาดใต้
ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.หนองคาย บ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร กรรมสิทธิ์ในที่ดินสมัย
แรกๆ มี 2 แบบ แบบแรก เป็นกรรมสิทธิ์ถาวร ได้แก่ ที่ปลูกเรือน ที่นา ซึ่งต้องใช้ตลอด แบบที่
สอง เป็นกรรมสิทธิ์ชั่วคราว ได้แก่ ที่ทำข้าวไร่ ทำไร่ ที่ดินแบบนี้แต่ก่อนใครทำก็เป็นของผู้นั้น แต่
ถ้าทิ้งไปคนอื่นก็สามารถเข้าไปทำกินในที่ดินนั้นได้ ลักษณะกรรมสิทธิ์แบบชั่วคราวของบ้านบัว
หมดไปราวๆ พ.ศ. 2509 ไม่มีใครไปใช้ที่ดินของคนอื่น แม้ว่าเจ้าของจะไม่ใช้ หากจะเข้าไปใช้
ต้องได้รับความยินยอมจากเจ้าของเดิมก่อน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2544: 41; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ,
2530: 107)

2) การยกให้กัน : เนื่องจากยุคนั้นที่ดินมีมาก ถ้าถูกใจกัน รักใคร่ชอบพอก็ยกให้ฟรี เช่น
บ้านห้วยชะยุ้ง ต.ท่าลาด อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี แบ่งที่ดินให้เพื่อน เพราะอยากให้มาอยู่
ด้วยกัน (ชอบ ศิสวน โศก และคณะ, 2532: 124) บ้านวังสาวบ ต.วังสาวบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น ก่อน
พ.ศ. 2492 มีแต่วิธีจับจองและยกให้กัน ไม่มีการซื้อขายกันเลย แม้กระนั้นคนก็ไม่ค่อยอยากมาอยู่
เพราะบ้านวังสาวบมีไข้ป่าชุกชุม (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545: 31) บ้านหนองโพธิ์ ต.สำนักตะคร้อ

อ.ด้านขุนทด จ.นครราชสีมา ที่ดินในยุคบุกเบิก (ทศวรรษ 2450-2470) ไม่ได้ซื้อขายกัน ให้นักฟรีๆ เพราะคนที่มาอยู่ก่อนซึ่งมีจำนวนน้อย ต้องการเพื่อน อีกทั้งที่ดินก็มีมากมาย (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2535: 25) อนึ่งการยกที่ดินให้เป็นมรดกแก่ลูกหลานก็อยู่ในวิธีการที่ 2 เช่นเดียวกัน เป็นประเพณีของอีสานสมัยก่อนที่ดินจะเป็นของลูกสาว ส่วนลูกชายแต่งงานแล้วจะไปอยู่กับครอบครัวของพ่อตาแม่ยาย ต่อมาเมื่อแยกครัวออกมา พ่อตาแม่ยายแบ่งที่ดินให้ลูกสาว ซึ่งเป็นประเพณีที่ดี เพราะผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอ แข็งแรงน้อยกว่าผู้ชาย เขาจึงให้ไปบุกเบิกเอาใหม่ หากที่ดินที่ได้รับจากพ่อตาแม่ยาย (ซึ่งเป็นของลูกสาว) ไม่พอทำกิน เมื่อมีลูกหลายๆ คน และถ้าหากผู้ชายหย่ากับผู้หญิง ผู้หญิงก็ยังมีที่ดินทำกิน ซึ่งได้มาจากพ่อแม่ของตนอยู่ ประเพณีดังกล่าวเริ่มเปลี่ยนไปในราวปลายทศวรรษ 2470 ผู้ชายเริ่มมารับมรดกที่ดินจากพ่อแม่ของตน (แต่ก็มีผู้ชายจำนวนน้อยที่มารับมรดกที่ดินจากพ่อแม่) (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2528: 34, 65-66)

3) การซื้อขายแลกเปลี่ยน : วิธีนี้มีไม่มากในยุคแรกๆ ของการตั้งชุมชน แต่ค่อยๆ เพิ่มขึ้น เพราะที่ดินเริ่มน้อยลง เช่น บ้านวังสาวบ จ.ขอนแก่น ประมาณปี 2492 เริ่มมีการซื้อขายที่ดิน คนขายจะไปชี้แนวที่ป่าที่ตัวเองอ้างสิทธิเป็นเจ้าของ โดยไม่มีการวัดที่ ทั้งคนซื้อและคนขายไม่รู้ว่าจะจริง มีที่ดินกี่ไร่ รู้แต่เขตทิศไหนจะอะไร ราคาที่ขายกัน แปลงหนึ่ง 20-30 ไร่ ราคา 2-4 บาท ต่อมาก็ค่อยๆ เพิ่มขึ้นแปลงละ 100-200 บาท (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2545: 31) บ้านดงชุมข้าว จ.สกลนคร ราคาที่นาในปี 2475 ไร่ละ 1.70 บาท ปี 2500 ไร่ละ 100 บาท แต่บ้านสาวะถี จ.ขอนแก่น ที่นาขายกันไร่ละ 300 บาท ในปี 2475 ปี 2500 ไร่ละ 1,200 บาท (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ขอบ ดีสวนโคก, 2536: 99) บ้านเสม็ด ต.ประชัน อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์ เริ่มขายที่ดินประมาณปี 2517/18 6 ไร่ 3,000 บาท อีกรายหนึ่งขาย 5 ไร่ 4,000 บาท บางคนเอาหมูพันธุ์ลาร์จไวท์ 1 ตัว แลกที่ดิน 2 ไร่ (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2535: 25) บ้านท่าสะอาดใต้ จ.หนองคาย ราคาที่ดินที่ซื้อขายกันในปี 2507 ไร่ละ 21.43-37.14 บาท ตอนนั้นมี 300 ครัวเรือน พอปี 2529 มี 551 ครัวเรือน ราคาที่ดินไร่ละ 700-5,000 บาท บ้านท่าควาย ต.ท่าก้อน อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร ราคาที่ดินไร่ละ 50 บาท ในปี 2501/2 ปี 2518/19 ไร่ละ 5,000-6,000 บาท (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2530: 108) บ้านทุ่งใหญ่ ต.เมือง อ.กันทรลักษ์ จ.ศรีสะเกษ สมัยแรกๆ ตั้งชุมชนมีการเอาควาย 1 ตัว แลกกับที่ดิน 6 ไร่ (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2533: 65)

เอกสารสิทธิ

แต่เดิมชาวอีสานมิได้สนใจเอกสารสิทธิ เพราะมิได้มีปัญหาเรื่องการพิพาทที่ดินแบบภาคกลาง ซึ่งมีปัญหามากมายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เพราะมีโฉนดหลายแบบเกินไป (มีทั้งโฉนดตราสารสำหรับบ้านเรือน โฉนดใหญ่สำหรับที่ดินสวน ตราแดงนาคูโค ตราจองสำหรับนาฟางลอยและที่ไร่) ต่อมา พ.ศ. 2429-2432 เมื่อกระทรวงเกษตรฯ ถูกยุบไปรวมกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้ออก “ใบเหยียบย่ำ” ให้มีอายุคราวละ 1 ปี มีปัญหามากในเรื่องที่ทับซ้อนกัน และเจ้าของที่ต้องเสียเวลา เสียค่าใช้จ่ายในการดำเนินการให้เจ้าหน้าที่ออกเอกสารสิทธิ ตั้งแต่ปี 2444 รัฐบาลจึงได้ตรา พรบ. ออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. 120 เป็นโฉนดที่เลียนแบบออสเตรเลีย มีแผนที่ และเริ่มออกโฉนดในมณฑลกรุงเก่าเป็นครั้งแรก และขยายไปยังมณฑลอื่น (ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, 2417: 67, 67, 71) จนขณะนี้เวลาผ่านไป 101 ปีแล้วยังออกได้ไม่ทั่วถึง

ในภาคอีสานเอกสารสิทธิที่รัฐบาลเข้ามาออกให้ครั้งแรก คือ ใบเหยียบย่ำ หลังจากทีออกในภาคกลางประมาณ 3-4 ทศวรรษ แต่ประชาชนก็ไม่นิยมไปให้ทางการออก เพราะต้องเสียค่าธรรมเนียมและเสียเวลา ต่อมาเมื่อรัฐบาลประกาศใช้ประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. 2497 ก็เริ่มออกสค.1 ในภาคอีสานก็เริ่มมีชาวบ้านไปให้นายอำเภอออกให้ในระยะเวลาใกล้เคียงกับในภาคกลาง ถึงตอนนี้ที่นาต่อครัวเรือนเริ่มมีน้อยลงและหายากกว่าแต่ก่อน ชาวอีสานจึงนิยมออก สค.1 มากขึ้น ประกอบกับเริ่มมีการกู้เงินจากนายทุน สค.1 กลายเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันการกู้เงินกับนายทุน สค.1 จึงมีประโยชน์ช่วยแก้สภาพคล่องของครัวเรือนมากกว่าประโยชน์ในเรื่องปกป้องในสิทธิถือครองที่ดิน ซึ่งไม่มีปัญหาในเวลานั้น ส่วนโฉนดยังไม่มีการออกให้กับชาวชนบทอีสานในขณะนั้น เพิ่งมาออกให้ในบางพื้นที่ในทศวรรษ 2520 เช่นเดียวกับ นส.3 และ นส.3 ก. เพิ่งเริ่มมาออกให้ชาวอีสานใน พ.ศ. 2518

4.5 การใช้ที่ดินและขนาดถือครอง

การใช้ที่ดินในยุคก่อนพืชพาณิชย์จะกล่าวโดยสรุปเป็น 2 ภาพ ภาพแรก เป็นภาพรวมของชุมชน พื้นที่ที่มีจำนวนมากที่สุดของชุมชนในยุคนั้น คือ พื้นที่ป่า มีตั้งแต่ร้อยละ 64.18 ถึง 94.57 ของพื้นที่ทั้งหมดของชุมชน ดังปรากฏในตาราง 4.4 (ไม่น่าเชื่อว่าในปัจจุบันชุมชนทั้ง 3 จะไม่เหลือป่าอยู่เลย เพราะเป็นชุมชนที่อยู่ชนเมือง โดยบ้านกอกห่างจากศาลากลางจังหวัดขอนแก่น 3 กม. บ้านโนนขมิ้นห่างจากศาลากลางจังหวัดอุดรธานี 6 กม. และบ้านคอนแค้นห่างจากศาลากลางจังหวัดนครราชสีมา 18 กม.) ในยุคนั้นเป็นพื้นที่นาร้อยละ 4.66-17.62 เป็นพื้นที่ไร่ไม่ถึงร้อยละ 1 เป็นที่อยู่อาศัยพอๆ กับพื้นที่ไร่

ตาราง 4.3 เปรียบเทียบการออกเอกสารสิทธิ์ในภาคกลางและภาคอีสาน ยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของเอกสารสิทธิ์	ปีที่เริ่มออกใน ภาคกลาง	ปีที่เริ่มออกในชนบทอีสาน*		
		อีสานเหนือ	อีสานกลาง	อีสานใต้
1. ใบเหยียบย่ำ	2439/2442	2469-2485	n.a.	2475-2479
2. โฉนด (แบบมีแผนที่)	2444	2529	***	2522**
3. สค.1	2497	2498-2506	2497-2500	2499-2500
ที่มา : ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, 2517: 62, 67, 69; ศักดิ์ ไทยวัฒน์, 2511: 34; สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2530: 108; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 125; สุวิทย์ ชีรสอวดี และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 38				
* สํารวจเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ในกลุ่มตัวอย่างในอีสานเหนือ 4 หมู่บ้าน, อีสานกลาง หมู่บ้านอีสานใต้ 4 หมู่บ้าน				
** ไม่พบว่ามีกรออกโฉนดทั้ง 4 หมู่บ้าน ในปีที่สำรวจ (2531) แต่พบที่บ้านตะแบก ต.สลักไค้ อ.เมือง จ.สุรินทร์				
*** หมู่บ้านโนนตะแบก ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เป็นหมู่บ้านที่สำรวจในปี 2528 ไม่มีโฉนด มีแค่ นส.3 ก. ซึ่งรัฐเพิ่งออกให้ในปี 2518 (สุวิทย์ ชีรสอวดี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 240-241)				

ตาราง 4.4 สัดส่วนของการใช้ที่ดินของชุมชนยุคก่อนพืชพาณิชย์

ประเภทของการใช้ที่ดิน	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
	บ.โนนขมิ้น จ.อุดรธานี		บ.กอก จ.ขอนแก่น		บ.ดอนแก้ว จ.นครราชสีมา	
	(2495/4 ครัวเรือน)		(2465/25 ครัวเรือน)		(2463/8 ครัวเรือน)	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
1. พื้นที่ป่า	756.20	81.73	1,193.25	64.18	1,462.52	94.57
2. พื้นที่สาธารณะ	-	-	322.25	17.33	-	-
3. พื้นที่นา	163.00	17.62	312.50	16.81	72.00	4.66
4. พื้นที่ไร่	3.00	0.32	12.50	0.67	6.00	0.39
5. พื้นที่อาศัย	3.00	0.32	18.75	1.00	6.00	0.39
รวมทั้งหมู่บ้าน	925.20	100.00	1,859.25	100.00	1,546.52	100.0

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2535 (ก) : 16, 23

ในตาราง 4.5 จะแสดงเฉพาะพื้นที่ทำกิน (คือ นา ไร่ สวน) มีร้อยละ 11.40 (3 ชุมชนในอีสานใต้) อีสานกลางร้อยละ 20.02-57.75 อีสานเหนือร้อยละ 17.79-23.17 ของพื้นที่ทั้งหมดของชุมชนในปัจจุบัน ที่เหลือส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าและพื้นที่สาธารณะ และเฉลี่ยทั้ง 11 ชุมชน ใช้พื้นที่ของชุมชนเพื่อทำกินร้อยละ 21.87 หรือเกินกว่า 1 ใน 5 เพียงเล็กน้อย จึงถือว่าต่ำมาก เพราะฉะนั้นประชากรน้อย คือ บ้านโนนขมิ้นมี 4 ครัวเรือน บ้านกอกมี 25 ครัวเรือน และบ้านดอนแด้มี 8 ครัวเรือนเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในยุคนี้จึงมีน้อย พื้นที่นาเพิ่มขึ้นจากเพิ่มขึ้นของประชากรซึ่งเพิ่มขึ้นน้อย กับเพิ่มขึ้นจากการเข้ามาของทางรถไฟมาถึงบ้านดอนแด้ในปี 2442 มีการทำนาและปลูกอ้อยทำน้ำตาลเพื่อขายด้วย บ้านกอกทางรถไฟมาถึงปี 2476 ก็มีผลทำให้การทำนาเพื่อขายเพิ่มขึ้น แต่บ้านโนนขมิ้นตั้งในปี 2495 หลังทางรถไฟมาถึงอุดรธานีในปี 2484 11 ปี

ตาราง 4.5 เปรียบเทียบการใช้ที่ดินทำกินในยุคก่อนพืชพาณิชย์ กับที่ดินทั้งหมดของชุมชน

เขต	พื้นที่ทำกินยุคก่อนพืชพาณิชย์		พื้นที่ทั้งหมด	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
อีสานเหนือ 3 ชุมชน	1,443	17.79	7,303.7	100
1 ชุมชน (บ.คงชุมข้าว ปี 2478)	668	23.17	2,883	100
อีสานกลาง 3 ชุมชน	1,200	20.02	5,995	100
1 ชุมชน (บ.สาวะถี ปี 2482)	3,472	57.75	6,012	100
อีสานใต้ 3 ชุมชน	2,057	11.40	18,032	100
รวม 9 ชุมชน	4,700	15.00	31,530.7	100
รวม 11 ชุมชน	8,840	21.87	40,425.7	100

ที่มา : คัดแปลงจาก สุวิทย์ ชีรสอว์ดี และคณะ, 2535: 59; สุวิทย์ ชีรสอว์ดี และ ชอบ คีสวนโคก, 2536: 91.

ตามตาราง 4.6 จะเห็นได้ว่า ขนาดของที่ดินถือครองต่อครัวเรือนในยุคก่อนพืชมานิชย์ 2 ชุมชนในเขตอีสานเหนือมีขนาดใกล้เคียงกันมาก คือ 15.53-16.70 ไร่ แต่ใช้ที่ดินแตกต่างกันมาก บ้านดงชุมข้าวมีที่นามาก แม้จะใกล้ชุมชนแต่เป็นที่ราบขนาดใหญ่มาก ในขณะที่บ้านบัวอยู่บนเชิงเขาภูพาน มีที่ซึ่งเป็นป่าเขาใช้ทำข้าวไร่ได้มาก ในขณะที่พื้นที่นามีน้อย จึงเป็นที่น่าสนใจร้อยละ 36.3 ในขณะที่บ้านดงชุมข้าวเป็นพื้นที่นาถึงร้อยละ 89.8 เป็นที่ไร่ สวน สวนครัว เพียงร้อยละ 10.2

ในเขตอีสานกลางขนาดที่ดินถือครองต่อครัวเรือนละ 15.5-32 ไร่ ส่วนใหญ่เป็นนา คือ มีถึงร้อยละ 20 ถึง 97.6 ที่เหลือใช้ทำไร่ สวน สวนครัว ขนาดตั้งแต่ครึ่งไร่ถึง 6.2 ไร่

ในเขตอีสานใต้มี 1 ชุมชน แต่ขนาดถือครองต่อครัวเรือนในยุคนี้แตกต่างกันมาก ตั้งแต่ 7-23 ไร่/ครัวเรือน ส่วนใหญ่คือ ร้อยละ 71.4-87.0 เป็นนา

โดยภาพรวมของขนาดที่ดินที่ถือครอง/ครัวเรือนของภาคอีสานเฉลี่ย 19.5 ไร่ โดยใช้ทำนา 15.9 ไร่ หรือร้อยละ 81.5 ใช้ทำไร่ สวน และสวนครัว 3.6 ไร่ หรือร้อยละ 18.5

ตาราง 4.6 ขนาดที่ดินถือครองในยุคก่อนพืชมานิชย์/ครัวเรือน/ปี

เขต	พื้นที่	ลักษณะพื้นที่	หน่วย	ขนาดที่ดิน จำแนกตามการใช้/ครัวเรือน		
				รวม	นา	ไร่/สวน/ สวนครัว
อีสานเหนือ	บ.ดงชุมข้าว จ.สกลนคร	ราบเชิงเขา	ไร่	16.7	15.0	1.7
			ร้อยละ	100	89.8	10.2
	บ.บัว จ.สกลนคร	เชิงเขา	ไร่	15.53	5.63	9.9
			ร้อยละ	100	36.3	63.7
อีสานกลาง	บ.สาวะถี จ.ขอนแก่น	ราบ	ไร่	15.5	12.5	3
			ร้อยละ	100	80.6	19.4
	บ.บ่อใหญ่ จ.ขอนแก่น	ราบ	ไร่	20.5-25	20	0.5-5
			ร้อยละ	100	80-97.6	2.4-20
	บ.วังตะเฆ่ จ.ชัยภูมิ	เชิงเขา	ไร่	31-32	30	1-2
			ร้อยละ	100	93.8-96.8	3.2-6.2
อีสานใต้	บ.ทุ่งใหญ่ จ.ศรีสะเกษ	ราบ	ไร่	7-23	5-20	2-3
			ร้อยละ	100	71.4-67.0	28.6-13
		เฉลี่ย	ไร่	19.5	15.9	3.6
			ร้อยละ	100	81.5	18.5

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ขอบ ดีสวนโคก, 2536: 91-92; สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2533: 65;

สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2544: 47

4.6 กระบวนการเกิดชนชั้นในบางชุมชน

ในช่วงแรกของชุมชนทุกครัวเรือนมีฐานะทางเศรษฐกิจ สังคม ใกล้เคียงกันมาก ทุกครัวเรือนมีปัจจัยการผลิต คือ ที่ดินทำกินตามขนาดของแรงงานในครัวเรือน ทุกครัวเรือนเป็นทั้งผู้ผลิตเกือบทุกอย่างที่จำเป็นแก่การบริโภคอุปโภค แต่ในระยะต่อมาคนจนเริ่มปรากฏ แต่คนรวยยังไม่มีกลุ่มคนจนกลุ่มแรกๆ ของชุมชน คือ กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาทีหลัง ดังนั้นจึงไม่มีที่ดินให้เหลือจับจองอีกต่อไป ต้องซื้อที่ดินหรือที่ป่าจากคนที่มาอยู่ก่อนและมีที่ดินมาก บางส่วนเป็นที่ป่าที่ยังบุกเบิกไม่หมด ก็ขายให้พวกที่อพยพมาอยู่ที่หลัง ซึ่งก็ซื้อได้ไม่มาก เพราะเงินสมัยนั้นหายาก กลุ่มคนเหล่านี้จึงมีที่ดินน้อย ไม่ค่อยพอกิน ต้องรับจ้างครัวเรือนที่มีที่ดินมาก บางคนเป็นลูกของคนที่มีที่ดินน้อย เมื่อเวลาหาคู่สมรสก็มักจะได้นคนที่ฐานะยากจนด้วยกัน ลูกคนที่มีที่ดินมากเขาไม่สนใจพ่อแม่ของเขาก็คิดกันด้วย คนจนจึงมักแต่งงานกับคนจนด้วยกัน ลูกของคนที่มีที่ดินมากก็มักแต่งงานกับลูกคนที่มีที่ดินมาก ลูกคนจนเมื่อแต่งงานกันพ่อแม่ก็ไม่สามารถจะแบ่งที่ดินที่ตนมีอยู่น้อยนิดให้ลูกแยกไปทำกินได้ ลูกๆ ที่แต่งงานไปแล้วจึงมักยังทำนาทำไร่ร่วมกับพ่อแม่ของตน คู่สมรสเหล่านี้ถือว่าไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตัวเอง ต้องเช่าเขาทำ เป็นกลุ่มที่เป็นแรงงานรับจ้างที่สำคัญในหมู่บ้าน ความแตกต่างทางชนชั้นจึงเริ่มเกิดขึ้นจากการครอบครองปัจจัยการผลิต คือ ที่ดิน ในชุมชนจึงเริ่มมีครัวเรือนที่มีที่ดินมาก ครัวเรือนที่มีที่ดินปานกลาง ครัวเรือนที่มีที่ดินน้อย และครัวเรือนที่ไม่มีที่ดิน 2 กลุ่มแรกเป็นครัวเรือนที่มาจากตระกูลที่มาตั้งรกรากเป็นกลุ่มแรกๆ กลุ่มที่ 3 เป็นพวกที่อพยพมาตั้งรกรากทีหลัง กลุ่มที่ 4 เป็นลูกของกลุ่มที่ 3 แต่โอกาสที่คนกลุ่มที่ 3 จะเขียนฐานะขึ้นมาอยู่ในกลุ่มที่ 2 ก็มีหากขยันทำมาหากินและประหยัด ในทำนองเดียวกันคนกลุ่มที่ 1 และ 2 ที่บริหารจัดการเงินไม่ดี หากไปเป็นหนี้เป็นสิน เอาที่ดินไปจำนอง โอกาสที่ที่ดินจะหลุดกลายเป็นชานาไร่ที่ดินก็มีเช่นเดียวกัน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 127-141, 163-180; ธวัช สุติมารส, 2532)

ต่อมาคนรวยก็เกิดขึ้น คนรวยในที่นี้ไม่เพียงแต่มีที่ดินมาก แต่มีเงินมากด้วย การเกิดขึ้นของคนรวยของชุมชนทุกชุมชนที่ศึกษา พบว่าเกือบทุกคนได้ทำการค้า และทุกคนได้ออกเงินกู้ด้วย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กรณีนายฮ้อยบุญศรี (สวัสดิ์) ดวงพลจันทร์ เป็นคนรวยที่สุดในบ้านโพนงาม ต.โพนงาม อ.โกสัมพีสัย จ.มหาสารคาม ปู่ของท่านอพยพมาจากร้อยเอ็ด มาตั้งรกรากและก่อตั้งบ้านโพนงาม จึงมีที่ดินมากและเป็นที่ดินที่ดี พ่อของท่านเป็นนายฮ้อยค้าขายระหว่างนครราชสีมา บ้านโพนงาม และบริเวณลุ่มแม่น้ำก่ำ แม่น้ำสงคราม ต่อมาในราวปี 2468 ท่านได้ไปค้าขายกับพ่อของท่าน ได้เรียนรู้ระบบการค้าขายต่างๆ จนสามารถดำเนินการค้าได้เอง พาหนะในการบรรทุกสินค้าของ

ท่านใช้เกวียน สิ้นค้าจากบ้านโพนงามและบริเวณใกล้เคียง คือ หมู ซื้อมื้อละ 100 กก. บรรทุกเกวียนเดินทางประมาณครึ่งเดือน เอาไปขายที่นครราชสีมาตัวละ 8-12 บาท เทียวหนึ่งมีเกวียน 30 เล่ม ขากลับก็ซื้อสินค้าอุตสาหกรรมจำพวกสังกะสี ปูนซีเมนต์ น้ำมันก๊าด สีเขียว เอามาขายแถบบ้านโพนงามและลุ่มแม่น้ำกำ แม่ น้ำสงคราม สิ้นค้าเต็มเกวียนใช้เงิน 30-35 บาท สังกะสีซื้อหาละ 7.50 บาท มาขาย 15 บาท ปูนซีเมนต์กระสอบละ 1 สลึง ขาย 50 สต. น้ำมันก๊าดปีบละ 1 สลึง มาขาย 50 สต. ได้กำไรดีมาก เมื่อขายสินค้าหมดจากลุ่มน้ำก็ซื้อปลาอย่าง (ปลาช่อน ปลาดุก) ซึ่งมีอุดมสมบูรณ์ จากหนองหานและลุ่มแม่น้ำสงครามดังที่กล่าวมาแล้ว ซื้อกิโกรัมละ 10 สต. เอามาขายที่โพนงาม 25-30 สต. ท่านมีลูกจ้าง 20-30 คน ที่ไปกับขบวนเกวียนสิ้นค้า คนหนึ่งได้ค่าจ้าง 1.50 บาทต่อ 1 เทียว 1 เทียวใช้เวลาประมาณครึ่งเดือน ปีหนึ่งจะไปค้าขายที่นครราชสีมาและลุ่มแม่น้ำกำ แม่ น้ำสงคราม ปีละ 2-3 เทียว

ท่านยังค้าข้าวเปลือก ตอนนั้นทางรถไฟยังไม่ถึงขอนแก่น ท่านซื้อข้าวเปลือกจากขอนแก่น มหาสารคาม ใส่เรือบรรทุกข้าว แล้วจ้างเรือกลไฟลากไปขายให้โรงสีที่ศรีสะเกษทีละ 150-200 บาท ซื้อข้าวถึงละไม่ถึงบาท ขาย 3.50 บาท ขากลับก็ตีเรือเปล่ากลับ เพราะแถบนั้นไม่มีสินค้าที่น่าสนใจ ต่อมาเมื่อทางรถไฟมาถึงขอนแก่นก็เลิกค้ากับศรีสะเกษและนครราชสีมา หันมาซื้อสินค้าจากขอนแก่นมาขายในหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อทางรถไฟไปถึงอุดรธานีก็เลิกค้ากับพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงคราม เพราะคนแถบนั้นหันไปซื้อสินค้าจากนายฮ้อยจากอุดรธานีแทน การค้าของท่านลดลงเพราะเส้นทางรถไฟ ท่านเคยสมัครผู้แทนราษฎร ทำให้เงินที่สะสมไว้จากการค้าลดลงไปมาก ประกอบกับมีพ่อค้าตั้งร้านค้าในหมู่บ้านประมาณ 10 ร้าน มาเป็นคู่แข่ง การค้าจึงไม่ได้กำไรอย่างแต่ก่อน ท่านจึงเลิกค้าขายทางไกล ค้าขายเฉพาะในหมู่บ้าน กับอาศัยเงินที่เก็บไว้กับค่าเช่านาและดอกเบี้ยเงินกู้ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 171-173)

กรณีพ่อใหญ่บุญช่วย สุติมารส แห่งบ้านตระแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์ ท่านเป็นคนที่มีที่ดินมากที่สุดในหมู่บ้าน โดยเป็นที่ดินมรดกที่ท่านได้รับจากแม่ของท่าน 30 ไร่ มรดกข้างภรรยา 77 ไร่ และซื้อเพิ่มอีกประมาณ 160 ไร่ รวม 267 ไร่ ตระกูลท่านเคยเป็นผู้ปกครองของเมืองสุรินทร์ คือ พระพิชัย เป็นยกกระบัตรเมืองสุรินทร์ เป็นพี่ชายของคุณตาของท่าน มาจับจองที่ดินแถวนี้ไว้มากมาย สืบมาถึงรุ่นของท่านจึงยังมีที่ดินมรดกมาก

ทุนที่ท่านนำไปซื้อที่ดินเพิ่มขึ้นอีก 160 ไร่นั้นมาจากการทำนา ท่านจ้างลูกจ้างมาทำนาเป็นปี (ลูกจ้างไม่ได้กินอยู่กับเจ้าของนา) โดยจ่ายค่าจ้างให้คนละ 3 เกวียนเขมรสำหรับลูกจ้างชาย (216 ถัง, 1 ถัง = 10 กก.) ถ้าเป็นลูกจ้างหญิงจ่ายค่าจ้าง 2 เกวียนเขมร (144 ถัง) ลูกจ้างต้องทำทุก

อย่างตั้งแต่ไถเพื่อตกกล้า จนฟาดข้าวเสร็จ ก็แบ่งข้าวให้ ที่เหลือเป็นของเจ้าของนา ผู้เขียนได้ลองคำนวณสัดส่วนของลูกจ้างกับเจ้าของนาแล้ว ปรากฏดังตาราง 4.7

ตาราง 4.7 เปรียบเทียบค่าจ้างทำนา กับผลผลิตข้าวจากนา 267 ไร่

หน่วย	ผลผลิตข้าว ทั้งหมด	ส่วนที่ลูกจ้างทำนาได้			ส่วนที่เป็นของ เจ้าของนา
		ชายคนละ	หญิงคนละ	15 คน	
กิโลกรัม	88,911	2,160	1,440	27,360	61,551
ร้อยละ	100			30.77	69.23

คำนวณจากลูกจ้างชาย 8 คน หญิง 7 คน ผลผลิตไร่ละ 333 กก.

ที่มา : บุญช่วย สุติมารศ, 2532: วิเชียร วงศ์บุญ

จะเห็นว่าส่วนที่ลูกจ้างได้รับเป็นสัดส่วนที่น้อยมาก เพียงร้อยละ 30.77 เท่านั้น แต่ส่วนที่เจ้าของนาได้รับมีถึงร้อยละ 69.23 ยิ่งกว่านั้นลูกจ้างส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ไม่มีนาหรือมีน้อย ข้าวไม่พอกิน หรือไม่มี จึงต้องยืมข้าวจากเจ้าของนาก่อน ถ้ายืม 2 ถัง เวลาคืนต้องคืน 3 ถัง เป็นดอกเบี้ยเสีย 1 ถัง หรือร้อยละ 50 ต่อระยะเวลาไม่ถึงปี ถ้าไม่มีเงินใช้ก็มายืมเจ้าของนา คิดดอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อเดือน หรือร้อยละ 36 ต่อปี เมื่อได้ข้าวเปลือกจากการทำนา พอใหญ่บุญช่วยก็ใส่เกวียนนำไปขายที่ตลาดสถานีรถไฟสุรินทร์ ซึ่งห่างจากหมู่บ้าน 9 กิโลเมตร ชาวบ้านหลายคนเล่าให้ผู้เขียนฟังว่า พอใหญ่บุญช่วยรวยมาก ท่านเก็บเงินไว้ในถังไม้ (สมัยนั้นไม่มีธนาคาร) เก็บไว้หลายปี วันหนึ่งไปเอามาดูปรากฏว่าปลวกกินไปเกือบหมด

ความร่ำรวยของพอใหญ่บุญช่วยมาจากการขูดรีดแรงงานลูกจ้างทำนา มาจากดอกเบี้ยข้าวที่นำไปกินก่อน และดอกเบี้ยเงินกู้มหาโหด

ในหมู่บ้านสระแบกมีครัวเรือนที่มีที่ดินมากอีกหลายครัวเรือน เช่น พ่อมหาอยู่ สุนทรทัย มี 96 ไร่ แม่ใหญ่คมคาย สุติมารศ 121 ไร่ ครูเกื้อ วงศ์บุญ 89 ไร่ ผู้ใหญ่บ้านธวัช สุติมารศ 75 ไร่ เป็นต้น ในขณะที่มีคนอีก 24 ครัวเรือน จาก 77 ครัวเรือน (ร้อยละ 31.2) ไม่มีที่ดินทำกินเลย คนเหล่านี้ส่วนมากต้องมาเป็นลูกจ้างทำนาให้กับคนรวย และรับจ้างทั่วไป (ธวัช สุติมารศ, 2532; เกื้อ วงศ์บุญ, 2532; อยู่ สุนทรทัย, 2532)

กรณีอดีตกำนันทาน กongsu แห่งบ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ เป็นกรณีที่คล้ายกับกรณีพ่อใหญ่บุญช่วย เป็นคนไทยเขมรและเป็นตระกูลที่มาก่อตั้งหมู่บ้านเหมือนกัน จึงเป็นตระกูลที่มีที่ดินมาก มีฐานะดีมาตั้งแต่แรก มีญาติพี่น้องมาก ท่านเป็นคนดีจึงได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านตั้งแต่ พ.ศ. 2493 จนถึง พ.ศ. 2518 ท่านเป็นคนหาที่สร้างวัดและสร้างโรงเรียน ปู่เป็นคนรุ่นแรกของหมู่บ้าน พ่อของท่านเป็นชาวนา ช่างทอง และเป็นผู้ใหญ่บ้าน ตัวท่านเองได้รับเลือกเป็นกำนันในปี 2516 ด้วย

นอกจากท่านจะมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจ สังคม ดีมาก่อนแล้ว ท่านยังเป็นคนขยันและมีหัวทางค้าขาย ท่านได้ตั้งร้านค้าขึ้นในหมู่บ้าน ภรรยาของท่านเป็นคนจีน และป่าของท่านมีสามีเป็นคนจีน จึงได้มีส่วนทำให้การค้าของท่านสะดวกขึ้น สมัยหนุ่มๆ ท่านเคยเป็นนายฮ้อยค้าควาย ท่านร่ำรวยจากการขายข้าว ข้าวหมู และค้าขายของชำ จนมีเงินไปซื้อที่ดินได้เพิ่มอีก 100 ไร่ ตอนหลังเมื่อท่านอายุมาก ประกอบกับภรรยาถึงแก่กรรม ท่านจึงเลิกค้าขาย แต่ยังมีรายได้จากการให้เช่านา ซึ่งทำมานานแล้ว การคิดค่าเช่านาของท่านก็เหมือนธรรมเนียมของพื้นที่ที่ใช้กันมานาน คือ เจ้าของนาได้ 1 ส่วน ผู้เช่าได้ 2 ส่วน ผู้เช่าต้องลงทุนทุกอย่าง รวมทั้งหาควายมาไถ และพันธุ์ข้าวมาด้วย ค่าเช่าวันนี้หากปีใดแล้งทำไม่ได้ผลก็แล้วกันไป ไม่ต้องจ่ายค่าเช่า นอกจากนี้ท่านยังได้ออกเงินกู้และให้กู้ข้าวเปลือก ซึ่งก็ทำมานานแล้วเช่นกัน ถ้ากู้ไป 8 บาท เอาข้าวมาส่งคืน 1 เกวียนเขมร (72 ถัง) ท่านเอาข้าวบรรทุกเกวียนไปขายที่เมืองสุรินทร์ ห่างไป 12 กม. หรือตลาดสถานีรถไฟน้ำชี ห่างไป 6 กม. โดยขายไปเกวียนละ 18 บาท ได้กำไร ค่าแรง ค่าดอกเบี้ย เกวียนละ 10 บาท ถ้ากู้เป็นเงินและส่งเป็นเงินคิดดอกเบี้ยเท่าๆ คนอื่น คือ ร้อยละ 5-10 ต่อเดือน (วิลาศ โภธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2544: 111; 'ทาน กongsu, 2544; หิม สายซอ, 2544)

คนจนในหมู่บ้านซึ่งส่วนมากเป็นลูกหลานของกลุ่มคนที่อพยพมาตั้งรกรากที่หลัง พวกนี้จึงมีที่ดินน้อย ส่วนมากเช่านาหรือรับจ้างทั้งภายในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน ส่วนมากเป็นงานนอกภาคเกษตร ลูกของคนรวยส่วนมากได้เรียนหนังสือสูง และไปทำงานนอกภาคเกษตร และแต่งงานกับคนที่เรียนสูง และทำงานนอกภาคเกษตรเช่นเดียวกัน ซึ่งจะกล่าวในบทข้างหน้า

กล่าวโดยสรุป ความแตกต่างระหว่างชนชั้นมีรากฐานมาจากการถือครองที่ดินที่ต่างกันมาก ระหว่างตระกูลที่มาตั้งรกรากก่อน กับตระกูลที่มาตั้งรกรากภายหลัง ต่อมาเมื่อมีการค้าคนที่มีนามากมักจะไปทำการค้า ออกเงินกู้ หรือให้กู้ข้าว ทำให้ยังมีการสะสมทุนมากยิ่งขึ้น มากกว่าในยุคก่อนที่คนมีนามากสะสมเงินจากค่าเช่านา หรือผลผลิตส่วนเกินที่รีดจากลูกจ้างทำนา แต่เพียงอย่างสองอย่าง

4.7 รัฐบาลกับการดึงผลประโยชน์จากชุมชนอีสาน : (เงินรัฐอุปการ เงินศึกษาพลี การ

เกณฑ์แรงงาน การเกณฑ์ทหาร และกบฏโศก)

เมื่อรัฐไทยยึดอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ได้ใน พ.ศ. 2322 ในสมัยกรุงธนบุรี นับแต่นั้นมาอำนาจของรัฐไทยก็ขยายเข้ามาทั่วอีสาน และข้ามแม่น้ำโขงไปจนถึงอาณาจักรเวียงจันทน์ อำนาจของรัฐไทยไม่เพียงแต่มีอำนาจแต่งตั้งถอดถอนเจ้าเมืองในภาคอีสานเท่านั้น แต่ยังเข้ามาเก็บภาษีที่เรียกว่า “ส่วย” อีกด้วย โดยส่วนกลางให้เจ้าเมืองเป็นผู้เก็บส่วยจากราษฎรที่เป็นชาวนาหรือคนไร่ ทางส่วนกลางแบ่งส่วยให้กับเจ้าเมืองประมาณ 1 ใน 3 ถึง 2 ใน 3 ส่วยเป็นสิ่งของที่รัฐบาลกำหนดทั้งชนิดและปริมาณให้ไพร่ต้องส่ง เช่น ผลเร็ว ครั้ง คนละ 12 กก. ผ้าขาวคนละ 4-6 ผืน ป่านคนละ 30 กก. หากไม่มีสิ่งของที่กำหนดก็ส่งจี๊ผึ้ง เส้นไหม งาช้าง ไม้สัก มาแทน หรือส่งเงินคนละ 2.40-8 บาท มาแทนแล้วแต่ชนิดของส่วย⁽¹⁾ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดให้ยกเลิกการเก็บส่วยดังกล่าว แต่ให้จ่ายเป็นเงินแทนคนละ 4 บาท ตั้งแต่ พ.ศ. 2448 เป็นต้นมา ในสมัยรัชกาลที่ 6 เรียกว่า เงินรัฐอุปการ แต่ชาวอีสานมักเรียกว่า เงินค่าหัว ต่อมาใน พ.ศ. 2475 หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองรัฐบาลได้ลดเงินรัฐอุปการจาก 4 บาท เหลือ 2 บาท จนถึงวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2482 จึงได้ยกเลิกเงินรัฐอุปการ แล้วให้เก็บภาษีที่ดินเป็นภาษีบำรุงท้องที่แทน⁽²⁾

นอกจากเงินรัฐอุปการแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 มีการเก็บภาษีการศึกษาที่เรียกว่า “เงินศึกษาพลี” คนละ 2 บาท/ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2465 แต่ในสมัยรัชกาลที่ 7 รัฐบาลเห็นว่าการเก็บเงินศึกษาพลีคนละ 2 บาท ไม่ว่าคนจนคนรวยไม่เป็นธรรม ประกอบกับเศรษฐกิจของประเทศช่วงนั้นตกต่ำมาก รัฐบาลจึงตรา พรบ. ยกเลิกเงินศึกษาพลี เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2473 (สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2528: 239-241)

ดังนั้น ในช่วง พ.ศ. 2465-2473 ชาวอีสานต้องเสียภาษีเป็นตัวเงินให้รัฐคนละ 6 บาท ก่อนหน้านั้นและช่วง พ.ศ. 2473-2475 เสียคนละ 4 บาท เฉพาะเงินรัฐอุปการ และตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2482 เสียเฉพาะรัฐอุปการคนละ 2 บาท

⁽¹⁾ รายละเอียดโปรดดูใน สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2543: 71-95

⁽²⁾ ระหว่างปี 2486-2488 รัฐบาลประกาศเก็บเงินช่วยชาติในยามคับขัน และเงินช่วยการประณมศึกษา คนละ 2 บาท เงินช่วยการประณมศึกษายกเลิก พ.ศ. 2494

คนประเภทใดที่ต้องเสียและไม่เสียเงินรัชูปการ เงินศึกษาพลี : คนที่ต้องเสียเงินรัชูปการเป็นชายอายุ 20 ปีขึ้นไป จนอายุ 60 ปี ยกเว้นมีลูก 3 คนมาเสียเงินรัชูปการแทนแล้ว คนที่ได้รับยกเว้นมี พระภิกษุ ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ส่วนคนที่ต้องเสียเงินศึกษาพลีเป็นชายอายุ 18-60 ปี ส่วนคนที่ได้รับยกเว้นเงินศึกษาพลีมี พระภิกษุ สามเณร นักบวชของคริสต์ศาสนา และผู้สอนศาสนาอิสลาม ไม่เกิน 3 คน/1 สุหร่า ทหาร ดำรงจ ผู้ที่หาเลี้ยงชีพไม่ได้ และผู้บริจาคเงินให้โรงเรียนไม่น้อยกว่าเงินศึกษาพลี/คน/ปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 240-241)

การเก็บเงินรัชูปการและเงินศึกษาพลีเก็บได้ทั่วถึงเพียงใด พบว่า เงินทั้งสองนี้เก็บได้ทั่วถึงทุกหมู่บ้าน แม้หมู่บ้านที่เป็นชนกลุ่มน้อย เช่น เผ่ากะเลิงเชิงเขาภูพาน ก็ต้องเสียเงินดังกล่าว โดยฝากผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันไปเสียที่อำเภอ เช่น บ้านโนนสังข์ศรี ต.คำชะอี อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ณรงค์ อุบุญ, 2540: 26-27) หรือชาวญ้อซึ่งยากจนที่สุดในภาคอีสาน อย่างบ้านอาหวด ต.ดินแดง อ.เมือง จ.ศรีสะเกษ ก็ต้องเสียเงินรัชูปการคนละ 4 บาท เช่นเดียวกับคนไทยลาวและไทยเขมร (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 237-243; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 82-83; 92, 106, 119; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 63-64, 75-76, 88-89, 99-100)

ชาวอีสานมีความทุกข์ความเดือดร้อนอย่างไรกับการต้องเสียเงินรัชูปการและเงินศึกษาพลี : อาจพิจารณาเป็น 3 ประเด็น ประเด็นแรก การหาเงิน 4-6 บาทมาเสียยากเย็นเพียงใด ประเด็นนี้ชัดเจนมากกว่าเงิน 4-6 บาทสมัยนั้นหายากมาก เพราะสังคมอีสานในยุคนั้นเป็นสังคมที่เกือบไม่ต้องใช้เงิน เศรษฐกิจแบบพอเพียงหรือยังชีพดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงไม่มีความจำเป็นต้องหาเงินมาใช้ในชีวิตประจำวัน พอรัฐต้องการเงิน 4-6 บาท จึงต้องเดือดร้อนหาเงิน จะไปยืมใครก็ไม่ค่อยจะมีใครมีเงิน จึงต้องถูกบังคับโดยปริยายให้เอาของมาขาย เช่น พ่อใหญ่บุญ สอนนำ อายุ 88 ปี (เมื่อ พ.ศ. 2527) ไม่มีเงิน ต้องหาบไก่อ่ 16 ตัว จากบ้านมูลนาค ต.โพธิ์ชัย อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น เอาไปขายถึงตลาดเมืองนครราชสีมา ซึ่งห่างจากหมู่บ้านไปถึง 140 กม. ขายตัวละ 1 สลึง ได้เงินมา 4 บาท ระหว่างทางไป-กลับก็อาศัยพักแรมและกินข้าวตามหมู่บ้าน ชาวอีสานเป็นคนมีใจเอื้ออารี ไม่ว่าจะเป็นคนบ้านเดียวกันหรือคนต่างถิ่น ที่บ้านตาอุด ต.หนองไผ่ อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด มี 4-5 รายที่ไม่มีเงินเสีย ถึงขนาดต้องขายนาเพื่อเอาเงินไปเสีย (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 243)

ประเด็นที่สอง เงิน 4-6 บาท ในสมัยนั้นมีค่าเพียงใด : คำตอบคือ มาก โดยเปรียบเทียบกับทองคำ ข้าว ไก่ ดังปรากฏในตาราง 4.8

ตาราง 4.8 ค่าของเงิน 4 บาท และ 6 บาท ที่รัฐเก็บจากประชาชน เปรียบเทียบกับสิ่งของอื่นๆ อย่างใดอย่างหนึ่งในช่วงประมาณ 2470-2482

ราคาสิ่งของ	เงิน 4 บาท ซื้อได้	เงิน 6 บาท ซื้อได้
1. ไก่ (ราคาที่ตลาดนครราชสีมา 1 สลึง/ตัว)	16 ตัว	24 ตัว
2. ทองคำ (หนัก 1 บาท = เงิน 18 บาท) (ตลาดขอนแก่น)	ทองหนัก .22 บาท	ทองหนัก 1/3 บาท
3. ข้าวเปลือก (เกี่ยวละ 9.20-20.80 บาท) (ราคาที่โรงสีขอนแก่น)	192-435 กก.	288-652 กก.
4. ราคาอาหาร 1 อิ่ม 5 สด./คน (ตลาดขอนแก่น)	80 คน	120 คน
5. แม่วัว (1 ตัว 3-4 บาท) (บ.สาวะถี จ.ขอนแก่น)	0.75-1 ตัว	1.5-2 ตัว
6. เสื่อ (15-20 สด./ตัว) (ตลาดขอนแก่น)	20-27 ตัว	30-40 ตัว

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวดี และ ขอบ คีสวนโคก, 2536: 46; สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2528: 243

เมื่อเปรียบเทียบกับผลผลิตของชาวนาอีสานในขณะนั้น เงินรัฐอุปการ 4 บาท คิดเป็นร้อยละ 8.7-19.7 ของผลผลิตข้าวทั้งหมด เงินรัฐอุปการรวมกับเงินศึกษาพลีเป็น 6 บาท คิดเป็นร้อยละ 13-29.6 ของผลผลิตข้าวทั้งหมดของครัวเรือน ซึ่งเป็นจำนวนไม่น้อยเลย ยังไม่รวมถึงความเหน้อยยากจากการขนข้าวไปขายโรงสี ถ้าไม่มีเกี่ยวต้องจ้างคนมีเกวียนไปเทียวละ 1 บาท จากหมู่บ้านซึ่งห่างจากโรงสีราว 18 กม. เงิน 1 บาท ค่าขนส่งมีมูลค่าเท่ากับ 1 ใน 3 ของข้าวที่บรรทุกไปที่เดียว (สุวิทย์ ชีรสอวดี และ ขอบ คีสวนโคก, 2536: 47)

* ข้าวเหนียวกินจนอิ่ม กับลาบ 1 จาน

ตาราง 4.9 เปรียบเทียบมูลค่าของเงินรัฐอุปการ เงินศึกษาพลี กับผลผลิตข้าว/ครัวเรือน

รายการ	จำนวน
ผลผลิต/ไร่ (อินแกรม)	193.2 กก.
พื้นที่นา/ครัวเรือน (ซิมเมอร์แมน)	7 ไร่
(สุวิทย์)	15.9 ไร่
ผลผลิต/ครัวเรือน (อินแกรม)	1,352.4 กก.
(สุวิทย์)	3,071.8 กก.
ราคาข้าวเปลือก/1,000 กก. (1 เกวียน)	15 บาท
เงิน 4 บาท ซื้อข้าวได้ (กก.)	267 กก.
= ร้อยละของผลผลิต (อินแกรม)	19.7
(สุวิทย์)	8.7
เงิน 6 บาท ซื้อข้าวได้	400 กก.
= ร้อยละของผลผลิต (อินแกรม)	29.6
(สุวิทย์)	13.0

ที่มา : จำนวนจากตาราง 4.6, 4.8 และ Ingram, 1971: 50; ซิมเมอร์แมน, 2477: 32

ประเด็นที่สาม หากไม่มีเงินหรือไม่ยอมเสียค่ารัฐอุปการและค่าศึกษาพลี ชาวบ้านจะถูก
ลงโทษอย่างไร ตามกฎหมายคนที่ไม่เสียเงินรัฐอุปการจะถูกนำตัวไปทำงานโยธา 15 วัน ส่วนเงิน
ศึกษาพลีหากไม่เสียจะถูกนายอำเภอยึดทรัพย์ขายทอดตลาด (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 241)

ในความเป็นจริงแต่ละท้องที่ถูกลงโทษแตกต่างกันก็มี คล้ายกันก็มี งานเหล่านี้ชาวบ้าน
เรียก “งานอนาถา” มีตั้งแต่เอาตัวไปทำถนน ตั้งแต่ 7 วันไปจนถึง 1 เดือน คายหญ้า ขุดต่อ ทำ
ความสะอาดบริเวณศาล เลื่อยไม้สร้างศาลใหม่ ตลอดจนปิดกวาดบ้านให้เจ้านายก็มี ในระหว่าง
ทำงานอนาถาคนเหล่านั้นต้องเตรียมอาหารมาเอง ดังปรากฏในตาราง 4.10

ตาราง 4.10 การลงโทษคนที่ไม่เสียเงินรัฐูปการ

การลงโทษคนที่ไม่เสียเงินรัฐูปการ	อีสานเหนือ	อีสานกลาง	อีสานใต้
1. ขุดหินเอามาทำถนนคนละ 2-3 คิว/4-5 วัน		✓	
2. ตัดหญ้าหน้าศาล		✓	✓
3. ขุดต่อหน้าศาล		✓	✓
4. ถางป่า สร้างถนน 7-10-15-30 วัน	✓	✓	✓
5. คายหญ้า ขุดดิน ล้างส้วม 10 วัน	✓		
6. ปิดกวาดบ้านให้เจ้านาย 7 วัน	✓		
7. เลื่อยไม้ ขุดดิน สร้างศาลใหม่ 7-15 วัน			✓
8. ขุดสระน้ำในตัวเมือง 7 วัน			✓
9. ทำความสะอาดศาล			✓

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2528: 241; สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2530: 75, 89, 99; ชอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2532: 82, 92-93, 106, 119

นอกจากการเก็บเงินรัฐูปการและเงินศึกษาพลีแล้ว รัฐยังได้เกณฑ์ชายฉกรรจ์จากชุมชนเอาไปทำงานสาธารณะ โดยไม่เกี่ยวกับการไม่เสียเงินดังกล่าวอีกด้วย แต่ทางการต้องการสร้างถนน สร้างสนามบิน แม้แต่สร้างเมืองหลวงใหม่ที่เพชรบูรณ์ ก็เกณฑ์ชายฉกรรจ์ไปทำโดยไม่จ่ายค่าแรง ค่าอาหาร ใครที่บ้านอยู่ใกล้สนามบินใด เช่น คนที่อยู่ในจังหวัดขอนแก่นถูกเกณฑ์ไปสร้างสนามบินขอนแก่น คนในเขตสุรินทร์ ศรีสะเกษ ก็ถูกเกณฑ์ไปสร้างสนามบินบุรีรัมย์ คนที่อยู่เขตสกลนครก็ไปสร้างสนามบินพระธาตุนาเวจ ใครที่อยู่ในเขตท่าอุเทนก็ถูกเกณฑ์ไปสร้างถนนเลียบริมโขง สายท่าอุเทน-ไชยบุรี-บ้านแพง เป็นต้น แต่งานเกณฑ์ที่คนเดือดร้อนอย่างแสนสาหัส คือการเกณฑ์คนไปสร้างถนนและเมืองเพชรบูรณ์ระหว่างสงครามมหาเอเชียบูรพา การเกณฑ์ที่เป็นไปอย่างกว้างขวาง แม้ไกลถึงบ้านห้วยชะบูลย์ ต.ท่าลาด อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี ก็ยังถูกเกณฑ์ไปทำงานสร้างถนนและเมืองเพชรบูรณ์ ซึ่งอยู่ไกล (ห่างประมาณ 550 กม.) และมีไข้ป่าชุกชุมมาก เจ็บป่วยไม่มียารักษา ถ้าตายก็จับโยนทิ้ง คนที่ถูกเกณฑ์ไปส่วนใหญ่เป็นไข้ป่าตาย เช่น บ้านม่วงใต้ ต.มะเฟือง อ.พุทไธสง จ.บุรีรัมย์ ถูกเกณฑ์ไป 10 กว่าคน รอดตายกลับมาถึงหมู่บ้าน 2 คนมาตายที่บ้าน บ้านไพรขลา ต.ไพรขลา อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ ถูกเกณฑ์ไป 10 คน รอดตายกลับมาเพียง 2 คน (ชอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2532: 94, 107, 119; สุวิทย์ ชีรสอวดี และ ชอบ ดีสวน โศก, 2536: 55)

เนื่องจากคนที่ถูกเกณฑ์ไปทำงานที่เพชรบูรณ์รุ่นแรกตายมาก รุ่นต่อมาชาวบ้านจึงหลีกเลี่ยง หลบหนีกันมาก ไปอยู่ตามป่าเวลามีเจ้าหน้าที่ ไม่ว่าจะเป็นตำรวจ ข้าราชการฝ่ายปกครอง หรือคนที่แต่งชุดสีกากีซึ่งเป็นชุดข้าราชการ ชาวบ้านที่เป็นผู้ขายฉกรรจ์จะหวาดกลัว บางหมู่บ้านได้ยินเสียงหมาเห่าก็จะพากันหลบหนีเข้าป่า เพราะเกรงว่าจะถูกนำตัวไปเพชรบูรณ์ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ขอบ ดีสวนโคก, 2536: 55-56; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 82)

การเกณฑ์ทหาร : เมื่อมีการยกเลิกการส่งส่วยและระบบไพร่และทาสใน พ.ศ. 2448 สมัยรัชกาลที่ 5 ชายฉกรรจ์ไทยก็ถูกเกณฑ์เป็นทหารเช่นเดียวกัน โดยการจับฉลาก (ใบดำ-ใบแดง) ไปรับใช้ชาติ ซึ่งแน่นอนแรงงานที่ดีที่สุดของชุมชนก็ถูกรัฐดึงไปใช้งานคนละ 2 ปี ในช่วงสงครามอินโดจีนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2483-2484 ชายฉกรรจ์อีสานถูกเกณฑ์ไปรบกับฝรั่งเศสในเขมรและลาว ในสงครามมหาเอเชียบูรพาระหว่าง พ.ศ. 2484-2488 ชายฉกรรจ์ถูกเกณฑ์ไปรบที่เชียงตุงกับอังกฤษและจีน ซึ่งส่วนใหญ่ต้องไปตายเพราะไข้ป่า เช่น กองพันหนึ่งซึ่งคนบ้านสาวะถีเป็นทหารในสังกัดมี 2,000 คนตอนขาไป รอดกลับมาหลังสงครามยุติลงเพียง 300 คน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ขอบ ดีสวนโคก, 2536: 55; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 107)

กล่าวโดยสรุป รัฐในยุคนี้ให้บริการแก่ชาวบ้านในชนบทน้อยมาก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการป้องกันหรือปราบปรามโจรผู้ร้าย⁽¹⁾ การรักษาพยาบาล แต่พยายามดึงเอาผลประโยชน์จากชาวบ้านทั้งเงินและแรงงาน

⁽¹⁾ มีหลายตัวอย่างที่แสดงให้เห็นความไม่มีน้ำยาของรัฐในเรื่องการคุ้มครองประชาชน เช่น บ้านไพรขลา มีโจรเข้าปล้น ก่อนปล้นโจรได้มีจดหมายมาบอกร้านค้าคนจีนล่วงหน้า เจ้าของร้านไปแจ้งความ สถานีตำรวจส่งตำรวจมา 3 นาย ตำรวจรอโจรอยู่ ไม่เห็นโจรมาจึงกินเหล้าเมา เพียงคืน โจร 8 คนก็เข้าปล้นและยังจับตำรวจและครูไปเป็นตัวประกันด้วย หลังการปล้นครั้งนี้เจ้าของร้านค้าต้องย้ายถิ่นไปอยู่ในตัวเมืองสตึก เหตุการณ์นี้เกิดในปี 2486 (ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 108) บ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น และบ้านบ่อใหญ่ อ.กระนวน จ.ขอนแก่น เคยเป็นบ้านโจรขโมยควายชาวบ้านมาฆ่ากินและเอามาขายเป็นเวลานาน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2533: 24-36)

กบฏโสภณ พลตรี บ้านสาวะถี จ.ขอนแก่น พ.ศ. 2483

ตัวอย่างการต่อต้านการครอบงำและบุกรุกจากรัฐที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดของภาคอีสานก่อนจะเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ คือ กบฏหมอลำโสภณ พลตรี แห่งบ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น ซึ่งไม่พอใจการเก็บภาษีที่ดินของรัฐบาล โดยท่านให้เหตุผลว่า รัฐบาลไม่ได้มาทำอะไรให้ แต่เขาเองต้องหักร้างฉางพง บุคตอ ยกคันนา กว่าจะแปลงป่าให้เป็นนาเหนื่อยยากมาก ท่านต่อต้านอำนาจของกรมป่าไม้ที่ต้องขออนุญาตเวลาจะไปตัดไม้ ท่านเห็นว่าต้นไม้มันเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ รัฐบาลไม่ได้ปลูก ทำไมจะต้องไปขออนุญาตด้วย เรื่องสุดท้ายท่านต่อต้านระบบโรงเรียนของรัฐบาลที่สอนหนังสือไทย “ลูกกูบ่อให้เข้าโรงเรียนภาษาไทย จะให้เรียนภาษาธรรม เพราะภาษาไทยกินเด็ก ภาษาธรรมเรียนเพื่อสั่งสอนคน” แต่เดิมมาชาวอีสานจะเรียนอักษรไทยน้อยตัวธรรม มีครูบา คือ พระที่มีความรู้ เครื่องศีลธรรม สอนให้คนมีศีลมีธรรมโดยไม่รับค่าจ้างค่าสอน แต่ครูที่หลวงส่งมามีค่าจ้าง ไม่สมควรเรียกว่าครู และท่านก็ไม่เคยเรียกข้าราชการเหล่านี้ว่าครู และไม่ยอมส่งลูกมาโรงเรียน ลูกศิษย์ท่านหลายคนก็ไม่ยอมส่งลูกมาโรงเรียน ไม่ยอมเสียภาษีที่ดิน จนมีเรื่องกับนายอำเภอ นายอำเภอจึงสั่งยึดที่ดินเอาไปขายเพื่อเอาเงินไปเสียภาษี

เนื่องจากท่านเป็นหมอลำที่เก่ง เป็นคนฉลาด จึงมี “แฟนเพลง” มากมายหลายตำบล ท่านได้แทรกเรื่องการกดขี่ของเจ้านาย การต่อต้านอำนาจรัฐ ไปในคำร้อง และที่สำคัญท่านได้จัดปราศรัยต่อต้านอำนาจรัฐใน 3 เรื่องที่กล่าวมาแล้ว จนทางการเห็นว่าขึ้นปล่อยไว้จะลูกลามต่อไปมาก จึงจับหมอลำโสภณและลูกศิษย์ ครั้งแรกจับไปขัง 11 คน ขังอยู่ 15 วัน ครั้งที่ 2 จับไป 20 คน ขังอยู่พักหนึ่งก็ปล่อยตัวมา แต่การลงโทษดังกล่าวมิได้ทำให้ท่านเกรงกลัว ท่านยังชอบคุยกับชาวบ้านเรื่องการกดขี่ของเจ้านายเหมือนเดิม และจัดปราศรัยใหญ่ในคืนวันที่ 16 ธันวาคม 2483 ที่บ้านสาวะถี มีชาวบ้านมาฟัง 200-300 คน มีคนจากพื้นที่ไกลๆ ถึง 40 กม. ยังมาฟัง พอปราศรัยโจมตีรัฐบาลได้พักเดียว ตำรวจ ครู และข้าราชการฝ่ายปกครอง ก็จับพ่อใหญ่โสภณ ลูกศิษย์ และชาวบ้าน ไปขังถึง 116 คน พวกแกนนำถูกตั้งข้อหา “กบฏ” การสอบสวนกินเวลาประมาณ 2 เดือน ไม่มีการให้ประกันตัวระหว่างสอบสวน จึงมีผู้หญิงบางคนที่ถูกจับไปคลอดลูกในเรือนจำ ศาลพิพากษาให้จำคุกหมอลำโสภณและแกนนำตลอดชีวิต แต่ศาลกรุณาลดโทษให้เหลือจำคุก 16 ปี แต่พอจำคุกที่บางขวางเพียง 2 ปี ทางเรือนจำก็เอาหมอลำโสภณและพ่อใหญ่คุย ลูกศิษย์เอก ไปถ่วงน้ำที่คลองบางซื่อ แต่เมื่อคืนตัวกลับขึ้นมาทั้งสองยังมีชีวิตอยู่ ทางกรมจึงตัดสินใจปล่อยตัวนักโทษคดีนี้ที่ยังมีชีวิตอยู่ทั้งหมด (บางคนตายระหว่างคุมขังไปก่อนหน้านี้) ทางกรมนำตัวมาขังที่เรือนจำขอนแก่น แต่ก่อนปล่อยตัวท่านปวดฟัน ทางกรมให้เสมียนเอายามาฉีดยา หลังจากฉีดยา 1 วัน ท่านก็ตาย โดยไม่ทราบว่ายตายเพราะแพ้ยาหรือถูกยาพิษ หมอลำโสภณตายเมื่ออายุ 60-61 ปี ชาวบ้านที่มี

ชีวิตร่วมสมัยได้เล่าถึงท่านด้วยความชื่นชมในความฉลาด ความกล้าหาญ และความสามารถในการทำนาบอนาค⁽¹⁾ ได้ถูกต้องแม่นยำ แต่หลายคนไม่ค่อยกล้าคุยเรื่องของท่าน เพราะกลัวตำรวจจับ ศิษย์เอกของท่านซึ่งติดคุกกับท่าน และเป็นคนหนึ่งเล่าเรื่องกบฏโสภาก็ให้ผู้เขียนฟัง พูดถึงหมอลำโสภาก็ด้วยความชื่นชมและเชื่อว่าท่านเป็น “ผู้วิเศษ” เป็น “ลูกพระยามั่นยืน” (เป็นอมตะ) ศิษย์เอกผู้นี้คือ พ่อใหญ่คุย แดงน้อย ซึ่งตายหลังจากล้มป่วยไม่นาน เมื่ออายุ 104 ปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2536: 56-64)

4.8 สรุป

แม้ว่าเศรษฐกิจอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์จะพึ่งตนเองได้ มีความพอเพียงสูง มีความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจ ไม่ต้องพึ่งรัฐและนายทุน แต่ก็มี การแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชุมชนหมู่บ้านในชนบทอยู่บ้าง เพราะเกิดภาวะฝนแล้งในบางปี ข้าวที่ผลิตได้ไม่พอบริโภค แต่บางชุมชนแม้ภาวะปกติก็มีการแลกเปลี่ยน เพราะในหมู่บ้านไม่มีช่างตีเหล็ก ไม่มีช่างปั้นหม้อ ไม่มีดินทำเกลือ ก็มีการนำสิ่งของไปแลกเปลี่ยน เครื่องมือเหล็ก หม้อไห และเกลือ นอกจากมีการแลกเปลี่ยนแล้ว ยังมีการผลิตให้มีส่วนเกินเพื่อเอาไปขาย หรือเอาของที่มีอยู่ในธรรมชาติเก็บเอาไปขายด้วย สาเหตุที่ทำเช่นนั้นก็เพราะชาวอีสานถูกรัฐบังคับทางอ้อมให้หาเงิน เนื่องจากรัฐเปลี่ยนวิธีเก็บส่วยมาเป็นเก็บเป็นเงิน ซึ่งมีทั้งเงินรัชชูปการจากชายฉกรรจ์คนละ 4 บาท และเงินศึกษาพลีคนละ 2 บาท การหาเงินมาซื้อกองบวชและการขยายตัวของทุนนิยมที่เข้ามาพร้อมทางรถไฟและคนจีน ก็ล้วนเป็นแรงขับให้ชาวอีสานต้องมีการผลิตส่วนเกินเอาไปขายด้วย

กรรมสิทธิ์ในที่ดินยุคนั้นเกิดจากการจับจองและเข้าไปทำประโยชน์ในที่ดินของเกษตรกร ซึ่งส่วนมากก็จับจองไว้มากกว่าการใช้ประโยชน์จริง แม้ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ ก็ไม่มีปัญหาการรุกล้ำที่ เพราะทุกคนในชุมชนเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน

⁽¹⁾ โปรดดูคำพยากรณ์ของท่านได้ใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ชอบ ดีสวน โลก, 2536: ภาคผนวก ก. หน้า 183-187.

ความแตกต่างระหว่างชนชั้นในบางชุมชน เกิดจากการถือครองที่ดินที่แตกต่างกันมาก ระหว่างครัวเรือนที่มาตั้งชุมชนกับครัวเรือนที่อพยพเข้ามารุ่นหลังๆ ลูกหลานของคนกลุ่มหลังบางครัวเรือนเริ่มไม่มีที่ดิน ต้องเช่า หรือไม่ได้รับจ้างคนที่มีที่ดินมาก เกิดการขูดรีดค่าเช่านา เจ้าของนาได้ 1 ใน 3 ผู้เช่าได้ 2 ใน 3 บางหมู่บ้านในเขตอีสานใต้ เจ้าของที่ดินจ้างลูกนาเหมาเป็นปี โดยได้ค่าจ้างเพียงร้อยละ 30.77 ของผลผลิต เจ้าของที่ดินได้ถึงร้อยละ 69.23 คนรวยหลายคนค้าขายไปด้วย แต่ทุกคนจะออกเงินกู้ โดยคิดดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 60-120 ต่อปี หากกู้เป็นข้าวก็คิดดอกเบี้ยประมาณร้อยละ 50-100 ต่อปี

สำหรับความสัมพันธ์กับรัฐในยุคก่อนพิชิตพม่าใน พ.ศ. 2317 ในช่วงหนึ่งรัฐตั้งอาณัติประโยชน์จากชุมชนหมู่บ้านในรูปของเงินรัชชูปการและศึกษาพลี เมื่อยกเลิกก็เก็บเป็นภาษีบำรุงท้องที่ (ภาษีที่ดิน) แทน และภาษีทางอ้อมต่างๆ นอกจากนั้นยังเกณฑ์แรงงานไปสร้างถนน สนามบิน เมือง ในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา นอกจากนั้นก็มีการเกณฑ์ไปเป็นทหาร

การต่อต้านการครอบงำและตีผลประโยชน์ของรัฐไทยเกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ช่วงใกล้ๆ ตัวก็คือ กบฏไสยา พลตรี แห่งบ้านสาวะถี จ.ขอนแก่น ปี 2483 ไสยาได้ใช้หมอลำต่อต้านรัฐทั้งในเรื่องภาษีที่ดิน กฎหมายป่าไม้ และระบบโรงเรียน มีชาวบ้านนิยมในตัวไสยามากขึ้นหลายตำบล รัฐจึงจับกลุ่มกบฏและผู้ฟังไปขังถึง 116 คน หัวหน้ากบฏและแกนนำถูกศาลจำคุก 16 ปี ไสยาตายระหว่างจะถูกปล่อยตัวหลังจากถูกจำคุกได้ 2 ปี

บทที่ 5

สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่ เศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)

ที่จริงยุคก่อนพืชพาณิชย์เศรษฐกิจอีสานก็มีการเปลี่ยนแปลงบ้างแล้ว จากการเข้ามาของทางรถไฟ ทำให้พื้นที่ใกล้สถานีรถไฟมีการผลิตเพื่อขายในระดับหนึ่ง แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่มากนักเมื่อเปรียบเทียบกับยุคพืชพาณิชย์ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ในพื้นที่ที่ห่างไกลจากสถานีรถไฟ เช่น กาฬสินธุ์ มุกดาหาร นครพนม หนองคาย อุดรธานี เลย ได้รับผลกระทบน้อย มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจน้อยมาจากการเข้ามาของทางรถไฟ เพราะการคมนาคมระหว่างพื้นที่ดังกล่าวไม่สะดวก ค่าใช้จ่ายในการขนส่งแพงเกินไป ขนาดหมู่บ้านที่อยู่ห่างจากสถานีรถไฟค่อนข้างประมาณ 18 กม.เท่านั้น แต่ต้องเสียค่าจ้างเกวียนขนข้าวจากหมู่บ้านมาโรงสีใกล้สถานีรถไฟยังคิดค่าจ้างสูงถึง 1 ใน 3 ของข้าวที่บรรทุกมา (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ขอบ ดีสวน โลก, 2535: 45-46)

แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในยุคพืชพาณิชย์เป็นไปอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง อีกทั้งมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจชุมชนและชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอีสานเป็นอย่างมากอย่างไม่เคยมีมาก่อน

สาเหตุหรือปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด มีสาเหตุหลักๆ 3 ประการ คือ ประการแรก การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร ประการที่สอง การรุกของทุนนิยม ประการที่สาม การขยายตัวของรัฐและนโยบายของรัฐ

5.1 การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร

ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองขึ้นไป อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานมีไม่มากนัก ทั้งๆ ที่อัตราการเกิดมีมาก เนื่องจากไม่มีวิธีการคุมกำเนิด และแต่ละครัวเรือนก็ต้องการแรงงานมากด้วย แต่อัตราการตายสูง เพราะโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะไข้ทรพิษ ดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน โรคอหิวาตกโรค วัณโรค ไข้ป่า หรือมาเลเรีย

ไข้ป่าเป็นโรคที่เป็นกันมาก การรักษาด้วยหมอมและยาพื้นบ้านหายบ้างตายบ้าง คนในอีสานได้เป็นกันมาก เขาเชื่อกันว่าการดื่มสุราซึ่งชาวบ้านดื่มกลั่นกันเองช่วยป้องกันโรคนี้ได้ในระดับหนึ่ง ในรายงานของซิมเมอร์แมนซึ่งสำรวจใน พ.ศ. 2473 ระบุว่า คนไทยสุขภาพแย่มาก ทั้ง

จากการติดเชื้อ อาหาร น้ำที่ไม่สะอาด ทำให้เป็นโรคบิด โรคพยาธิ และเชื้อไข้ป่าที่เกิดจากยุง ในท้องที่ซึ่งไข้จับสั่นแพร่หลายมาก พลเมืองเกือบทุกคนมีม้ามโต และผู้ที่ป่วยเรื้อรังมานานแล้วมักจะมีตับใหญ่ด้วย ในท้องที่ซึ่งคุณทะราดแพร่หลาย ราษฎรส่วนมากมีน้ำเหลืองไหลที่ข้อศอก ในเวลานี้ยังไม่มีผู้ใดคิดอ่านป้องกันโรคคุณทะราด การหาวิธีป้องกันโรคต่างๆ กระทำให้อัตราตายในประเทศสยามยิ่งสูงขึ้น ราษฎรเป็นอันมากต้องเสียชีวิตเพราะป่วยเป็นโรคหลายอย่าง และ (บางคน) ป่วยยังไม่ทันจะหายดี โรคอย่างอื่นกลับกำเริบขึ้นอีก เหตุนี้จึงเห็นว่าถ้าจัดบำรุงการแพทย์ในท้องที่เพียงเล็กน้อยเพื่อปราบโรคบางอย่างที่แพร่หลายในท้องที่ต่างๆ อัตราตายจะลดลงมาก แม้ว่าในตำบลต่างๆ ใช้แต่ยาควินินและยาอื่นๆ เป็นจำนวนเล็กน้อย จำนวนพลเมืองในบางตำบลได้ทวีขึ้นเร็วกว่าแต่ก่อน.... ประเทศสยามขณะนั้นอัตราการเกิดสูงกว่าอัตราการตาย ร้อยละ 1.9 ต่อปี การที่จำนวนพลเมืองทวีขึ้นอย่างรวดเร็วนั้น เป็นเพราะราษฎรนิยมใช้ยาแผนปัจจุบันกันบ้าง (ซิมเมอร์แมน, 2477: 230-234)

การที่อัตราการตายในช่วงนั้นยังสูง เพราะจำนวนแพทย์และโรงพยาบาลขณะนั้นมีน้อย ในขณะนั้นมีเพียง 45 จังหวัด จาก 79 จังหวัด ที่มีแพทย์หลวงประจำ กับมีโรงพยาบาลของมิชชันนารีอีก 10 จังหวัด ตรวจรักษาคนไข้ประมาณปีละ 2 หมื่นคน สาเหตุที่มีแพทย์หลวงประจำไม่ครบทุกจังหวัด เพราะมีสถาบันการผลิตแพทย์อยู่เพียงแห่งเดียว คือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย⁽¹⁾ ผลิตแพทย์ได้เพียงปีละ 20 คน ซิมเมอร์แมนระบุในรายงานว่า ถ้าอัตราการผลิตยังเป็นอย่างนี้จะต้องใช้เวลาราว 400 ปี จึงจะผลิตแพทย์ได้เพียงพอ (ซิมเมอร์แมน, 2477: 240)

อธิบดีกรมสาธารณสุข รายงานว่า ในปี พ.ศ. 2486 จากคนตายทั้งหมดของประเทศไทย 297,053 คน เป็นคนที่ตายเพราะไข้มาลาเรีย 57,171 ราย (ร้อยละ 19.2) จากคนป่วยด้วยไข้มาลาเรีย 60 ราย มีตาย 1 คน ก็หมายความว่าทั้งประเทศมีคนติดเชื้อมาลาเรียถึงประมาณ 3 ล้านคน (กระทรวงเกษตรราธิการ, 2492: 8-9) หรือประมาณร้อยละ 17.6 ของประชากรทั้งหมด

⁽¹⁾ แพทย์ปริญารุ่นแรกจบในปี 2473 (ก่อนหน้านั้นเป็นแพทย์ประกาศนียบัตร) ในสมัยเรียนที่ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชและพยาบาล

ภาวะความเจ็บป่วยและล้มตายดังกล่าวมีผลต่อเศรษฐกิจอย่างน้อย 3 ประการ คือ ประการแรก ทำให้สุขภาพของแรงงานไทยต่ำ เพราะร่างกายไม่แข็งแรง และยังเป็นภาระให้คนอื่นต้องมาคอยดูแล ทำให้ต้องเสียแรงงานไปอีก โดยเฉพาะใช้มาลาเรียจะระบาดช่วงฤดูทำนาพอดี คือ กรกฎาคม-กันยายน กับช่วงพฤษภาคม-มินาคม ซึ่งถ้าคนในครัวเรือนป่วยจะมีผลเสียต่อการเตรียมดิน การดำนา และการเก็บเกี่ยว อย่างมาก ประการที่สอง ทำให้ค่าใช้จ่ายด้านการรักษาพยาบาลสูง แทนที่จะมีเงินเหลือไปปรับปรุงการผลิตหรืออื่นๆ ก็ต้องนำมารักษาคคนในครัวเรือน ในปี 2473 ครัวเรือนอีสานหนึ่งๆ ต้องเสียค่ารักษาพยาบาลปีละ 1.60 บาท ในขณะที่เสียค่าจ้างแรงงานทำเกษตรเพียง 1.50 บาท/ปี (ชิมเมอร์แมน, 2477: 58, 236) แสดงให้เห็นว่าค่ารักษาพยาบาลมีสัดส่วนที่สูงมาก ประการที่สาม ทำให้จำนวนประชาชนน้อย ในประการหลังนี้จะมีผลต่อการใช้ทรัพยากรที่ดิน ป่าไม้ น้ำ ฯลฯ

ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม รัฐบาลเล็งเห็นว่าประชากรไทยมีน้อย ใน พ.ศ. 2480 มีเพียง 11.46 ล้านคน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ดารารัตน์ เมตดาริกานนท์, 2541: 233) คงจะเป็นอุปสรรคในการเป็นมหาอำนาจ จึงมีนโยบายส่งเสริมให้ราษฎรมีลูกมากๆ ใครมีลูกมากจะมีรางวัล เช่น ชันน้ำพานรอง (เป็นขันเงิน) หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลได้ขอความช่วยเหลือจากองค์การระหว่างประเทศ ทั้งในด้านการปรับปรุงการผลิตแพทย์เพิ่มและมีมาตรฐานสูง การรณรงค์ฉีดวัคซีนป้องกันโรคฝีดาษ และระดมฉีดยารักษาโรคคุดทะราด การส่งเจ้าหน้าที่ออกไปฉีด ดี.ดี.ที.ปราบยุงพาหะของเชื้อมาลาเรียทั่วประเทศ การเพิ่มโรงพยาบาลและสถานอนามัยทั่วประเทศ⁽¹⁾ การเพิ่มบุคลากรทางการแพทย์ สิ่งเหล่านี้มีผลทำให้การระบาดของโรคระบาดมีน้อยลงมาก ตั้งแต่ พ.ศ. 2488 เป็นต้นมาไม่เคยมีโรคฝีดาษหรือไข้ทรพิษระบาดอีกเลย การระบาดของอหิวาต์ก็ไม่กว้างขวางรุนแรงอย่างแต่ก่อน เพราะระดมการฉีดวัคซีนป้องกันไว้ก่อนในเขตเสี่ยง นอกจากนี้ในแผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรก (2505) ยังได้กำหนดไว้อย่างชัดเจนในแผนดังกล่าวที่จะกำจัดโรคเรื้อน คุดทะราด ไข้จับสั่น (ไข้ป่า) วัณโรค และพยาธิลำไส้ โดยตั้งหน่วยควบคุมโรคเรื้อนจากที่มีอยู่แล้ว 10 จังหวัด เป็นครบทุกจังหวัด (15 จังหวัด) ขอความช่วยเหลือจาก USOM

⁽¹⁾ใน พ.ศ. 2506 ภาคอีสานมีโรงพยาบาลทุกจังหวัดแล้ว บางจังหวัดมี 2-3 แห่ง ตอนนั้นภาคอีสานมี 15 จังหวัด มีโรงพยาบาล 19 โรง มีสถานอนามัยชั้น 1 19 แห่ง มีสถานอนามัยชั้นสอง 155 แห่ง มีสำนักงานผดุงครรภ์ 152 แห่ง มีประปา 13 แห่ง (ชงเจิม สังขวุฒิ, 2507: 15-16)

ฉีด DDT กำจัดยุง ซึ่งทำอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ปี 2494 เพื่อลดอัตราการตายจากไข้จับสั่น จาก 250 คน เหลือ 38.9 คน ในปี 2501 และเหลือ 10 คนต่อประชากร 1 แสนคน ในปี 2509 เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นผลทำให้อัตราการตายลดลง (โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ตาราง 7) ทำให้อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานเป็นไปอย่างรวดเร็ว⁽¹⁾ จาก 4.9 ล้านคน ในปี 2480 เป็น 8.99 ล้านคน ในปี 2503 12 ล้านคน ในปี 2513 และ 21 ล้านคน ในปัจจุบัน (2545)

ตาราง 5.1 ประชากรอีสาน เปรียบเทียบกับประชากรประเทศ พ.ศ. 2480-2542

พ.ศ.	ประชากรอีสาน			ประชากรไทย	
	คน	ความหนาแน่น คน/ตร.กม.	ร้อยละของ ประชากรไทย	คน	ความหนาแน่น คน/ตร.กม.
2453	2,532,529	15.0	31.1	8,131,247	15.8
2480	4,952,292	29.3	34.2	11,463,105	28.2
2490	6,210,281	36.8	35.6	17,442,689	34.0
2503	8,991,543	53.3	34.2	26,257,916	51.3
2513	12,025,140	71.2	35.0	34,397,374	67.0
2523	15,698,874	93.0	35.0	44,824,536	87.4
2533	19,037,000	112.7	34.9	54,532,000	106.3
2541	21,312,166	126.2	34.7	61,466,178	119.8
ความแตกต่าง ช่วง 51 ปี (2490-2541)	15,101,885 คน = เพิ่มขึ้นร้อยละ 243.5	89.4 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 242.9		44,023,489 คน = เพิ่มขึ้นร้อยละ 252.4	85.8 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 251.8

ที่มา : สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2535: 5; 2542: 3, 2542 A6 และ พรทิพย์ คำพอ 2534: 4; Grawbowski, 1993: table 3.

⁽¹⁾ใน พ.ศ. 2480 อัตราการเกิด 35.2 อัตราการตาย 17.3 ต่างกัน 17.9 ต่อประชากร 1,000 คน ใน พ.ศ. 2490 อัตราการเกิด 23.6 อัตราการตาย 13.4 ต่างกัน 10.2 ใน พ.ศ. 2500 อัตราการเกิด 31.9 อัตราการตาย 9 ต่างกัน 22.9 ใน พ.ศ. 2510 อัตราการเกิด 35 อัตราการตาย 7.2 ต่างกัน 27.8 และ ใน พ.ศ. 2518 อัตราการเกิด 28.4 อัตราการตาย 5.9 ต่างกัน 22.5 ในช่วงเกือบ 40 ปี อัตราการตายลดลงจาก 17.3 เหลือ 5.9 ลดลงถึง 11.4 คน ส่วนอัตราการเกิดลดลง 6.8 ในช่วงเวลาเดียวกัน (Wilson, 1983: 44-45)

จากตาราง 5.1 ในภาพรวมของภาคอีสานจะเห็นได้ว่า ในช่วง 51 ปี จาก พ.ศ. 2490-2541 ประชากรอีสานเพิ่มขึ้นถึง 15.1 ล้านคน หรือร้อยละ 243.5 ความหนาแน่นของประชากรเพิ่มจาก 36.8 คนต่อ 1 ตารางกิโลเมตร เป็น 126.2 ตารางกิโลเมตร หรือเพิ่มขึ้น 89.4 คนต่อ 1 ตารางกิโลเมตร หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 242.9 หากเปรียบเทียบช่วง พ.ศ. 2480-2503 มีประชากรอีสานเพิ่มขึ้น 4.04 ล้านคนต่อ 23 ปี หรือปีละประมาณ 170,000 คน แต่ในช่วง พ.ศ. 2503-2541 ประชากรเพิ่มขึ้นถึง 12.32 ล้านคนต่อ 38 ปี หรือปีละประมาณ 320,000 คน

การเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานอย่างรวดเร็ว จากเฉลี่ยปีละประมาณ 170,000 คน ในช่วงปี 2480-2503 เป็นปีละ 320,000 คน ในช่วงปี 2503-2541 มีผลกระทบอย่างมากต่อการใช้ที่ดินทำกิน ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ 6

ตาราง 5.2 การเพิ่มขึ้นของครัวเรือนในหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่างในภาคอีสาน

บ้าน	พ.ศ.	ครัวเรือน	บ้าน	พ.ศ.	ครัวเรือน	บ้าน	พ.ศ.	ครัวเรือน	บ้าน	พ.ศ.	ครัวเรือน
สาวะถี ⁽¹⁾	2321	2	ดงชุมข้าว ⁽²⁾	2430	1	ตระแสง ⁽³⁾	2433	5	บัว	2453	10
	2483	224		2478	40		2485	150		2463	20
	2504	270		2507	80		2543	226		2478	75
							(346)				
	2531	452		2531	227					2542	556
อัตราการเพิ่มช่วงแรก (2321-2504) = 1.5			(2430-2507) = 1.0			(2433-2485) = 2.8			(2453-2478) = 4.3		
อัตราการเพิ่มช่วงหลัง (2504-2531) = 6.7			(2507-2531) = 8.2			(2485-2543) = 1.8 (3.4)			(2478-2542) = 7.5		

หมายเหตุ : อัตราการเพิ่มครัวเรือน/ปี กรณีบ้านตระแสง หากนับบ้านโชคติม (ซึ่งก่อนปี 2527

รวมกับบ้านตระแสง) จะมีครัวเรือนรวมกัน 346 ครัวเรือน อัตราการเพิ่ม = 3.4

ครัวเรือนต่อปี

ที่มา : ⁽¹⁾ สุวิทย์ ชีรสอวดี และ ชอบ ดีสวน โคม, 2536: 89

⁽²⁾ วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: ก

⁽³⁾ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: 45

จากตาราง 5.2 ในระดับ Micro จะเห็นว่าครัวเรือนไม่ว่าจะเป็นในอีสานเหนือ เช่น บ้านบัว อ.กุฉินารายณ์ จ.สกลนคร หรือบ้านดงชุมข้าว อ.เมือง จ.สกลนคร อัตราการเพิ่มของครัวเรือนในช่วงแรกจะต่ำกว่าในช่วงหลังมาก คือ บ้านบัวช่วงแรกเฉลี่ยเพิ่มปีละ 4.3 ครัวเรือน ช่วงหลังปีละ 7.5 ครัวเรือน บ้านดงชุมข้าวช่วงแรกเพิ่มปีละ 1 ครัวเรือน ช่วงหลังปีละ 8 ครัวเรือน ในอีสานกลาง คือ บ้านสาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น ช่วงแรกเพิ่มปีละ 1.5 ครัวเรือน ช่วงหลังปีละ 6.7 ครัวเรือน ในอีสานใต้ บ้านตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ ช่วงแรกเพิ่มเฉลี่ยปีละ 2.8 ครัวเรือน ช่วงหลังปีละ 3.4 ครัวเรือน

5.2 การขยายตัวของทุนนิยม

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนอีสานเปลี่ยนจากเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาดก็คือ การขยายตัวของทุนนิยม (commercialization) การขยายตัวของทุนนิยมเกิดจากการเข้ามาของคนจีน คนเหล่านี้เกือบทั้งหมดเข้ามาทำการค้า บางส่วนเข้ามาทำโรงสี โรงเลื่อย โรงกลึง และกิจการเดินรถ ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ เพราะเป็นตัวนำสินค้าจากชนบทสู่ตลาดในเมือง จำนวนคนจีนในประเทศไทยใน พ.ศ. 2365 (ร.2) มีประมาณเจ็ดแสนคน ใน พ.ศ. 2497 (ร.4) เพิ่มขึ้นเป็น 1,500,000 คน และใน พ.ศ. 2444 เพิ่มขึ้นเป็น 2,000,000 คน (Grawbowski, 1993: 23-24)

ส่วนคนจีนในภาคอีสานใน พ.ศ. 2427 มีคนจีน 500 คน ในเมืองนครราชสีมา ต่อมาในปี 2462 คนจีนในภาคอีสานมี 6,226 คน (ชุมพล แนวจำปา, 2528: 164) ตัวเลขอีกตัวที่เป็นตัวชี้วัดที่มีการค้ามากขึ้น คือ จำนวนผู้ประกอบการค้า

ตาราง 5.3 จำนวนผู้ประกอบการค้าและยอดรวมทุกอาชีพ

จังหวัด	พ.ศ. 2480				พ.ศ. 2490			
	การค้า		ยอดรวม		การค้า		ยอดรวม	
	คน	ร้อยละ	คน	ร้อยละ	คน	ร้อยละ	คน	ร้อยละ
ขอนแก่น	3,519	1.5	239,288	100	6,056	2	305,161	100
มหาสารคาม	1,133	0.4	271,895*	100	3,913	1.1	358,991	100
ชัยภูมิ	1,733	1.5	114,047	100	4,696 ⁽¹⁾	3.1	151,534	100
ร้อยเอ็ด	1,700	0.8	211,266	100	7,427 ⁽¹⁾	2.7	280,448	100
อุบลราชธานี	6,110	1.7	361,365	100	20,907 ⁽¹⁾	4.6	458,750	100
รวม	14,195	1.2	1,197,861	100	42,999	2.7	1,554,884	100

ที่มา : กรมมหาดไทย, 24584: 96, 193-203, 259, 639-647, 669

กรมมหาดไทย, 2490 เล่ม 7

* ใน พ.ศ. 2480 จังหวัดกาฬสินธุ์รวมอยู่กับจังหวัดมหาสารคาม ตัวเลขจึงสูงมาก

⁽¹⁾ ตัวเลขนี้รวมอาชีพการค้า ข้าราชการ และผู้ใช้วิชาชีพ เช่น แพทย์ ทนายความ ซึ่งมีอยู่ราว

27-31% ของตัวเลขเดิมที่อยู่ในช่องการค้า

จากตาราง 5.3 จะเห็นว่า จำนวนผู้ประกอบการค้าเพิ่มขึ้นมาก เพียง 10 ปีจังหวัดขอนแก่นเพิ่มขึ้น 2,537 คน (ร้อยละ 72) จังหวัดมหาสารคามเพิ่มถึง 2,780 คน (ร้อยละ 245) และภาพรวมใน 10 ปีเพิ่มขึ้น 3 เท่า

จากตาราง 5.4 จะเห็นว่าแรงงานที่อยู่ในสาขาอาชีพพาณิชยกรรม อุตสาหกรรม/หัตถกรรม และบริการ เพิ่มขึ้นอย่างมาก ระหว่างช่วง 2490 กับช่วง พ.ศ. 2515 เป็นต้นมา (ไม่มีตัวเลขระหว่างช่วง 2491-2514) ในขณะที่แรงงานสาขาเกษตรกรรมลดลง โดยเปรียบเทียบเป็นร้อยละ

ตาราง 5.4 จำนวนแรงงานในภาคอีสาน จำแนกตามสาขาอาชีพ (หน่วย : ร้อยละ)

สาขาอาชีพ	ปี									
	2490	2515	2517	2519	2523	2525	2527	2528	2530	2531
1. เกษตรกรรม	95.53	81.14	80.97	88.77	87.89	85.34	87.01	86.50	84.70	85.23
2. บริการ	1.66	6.89	8.79	4.18	5.09	6.29	6.38	6.22	6.60	6.06
3. พาณิชยกรรม	1.50	4.45	4.03	3.60	3.55	4.55	3.43	3.33	5.30	4.83
4. อุตสาหกรรม/ หัตถกรรม	1.31	7.53	6.21	3.45	3.47	3.80	3.17	2.79	3.40	3.88
รวม	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

ที่มา : คำนวณจาก

1. กองทะเบียน กรมมหาดไทย, 2490 เล่ม 7
2. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2515, ตารางที่ 7 ก, 7 ข.
3. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2517, ตารางที่ 7ก, 7 ข.
4. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2519: 153-154
5. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2533: 225-226
6. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2525: 225
7. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2527: 225
8. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2530: 35
9. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2531: 300-301

อนึ่ง อาชีพการค้าที่เริ่มขยายตัวในทศวรรษ 2480-2490 มีอาชีพใหม่ๆ ที่อยู่ในอาชีพการค้า แต่เป็นร้านที่ขายของเฉพาะอย่าง ขอยกตัวอย่างจำนวนผู้ทำร้านค้าในจังหวัดขอนแก่น หมายความว่า จำนวนผู้ซื้อ ผู้ใช้บริการ ต้องมีมากพอสมควร ร้านค้าเหล่านี้จึงจะอยู่ได้ โดยขายของแต่เพียงประเภทเดียว เน้นอนจำนวนผู้ซื้อส่วนใหญ่เป็นเกษตรกร ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ (แรงงานมากกว่าร้อยละ 95 เป็นเกษตรกร) ดังนั้น คราวเรือนของเกษตรกรจึงต้องผลิตทั้งเพื่อกิน เพื่อใช้ในขณะเดียวกันก็นำผลผลิตที่เพิ่มมากขึ้นไปขายกับร้านค้าเหล่านี้ ซึ่งในปี 2480 มี 129 ร้าน ในจังหวัดขอนแก่น ที่รับซื้อข้าวเปลือก ยังไม่รวมโรงสีอีก 249 โรง (กรมมหาดไทย, 2484: 198) เกษตรกรบางส่วนก็นำได้ ชัน น้ำมันยาง ไปขายร้านที่รับซื้อ-ขายได้ ชัน น้ำมันยาง ซึ่งมี 27 ร้าน บางคนก็นำหนังสัตว์ เขาสัตว์ และของป่าอื่นๆ ไปขายร้านค้าที่รับซื้อของป่ามี 32 ร้าน พอได้เงินก็อาจจะเอาไปซื้อเสื้อผ้าจากร้านขายเสื้อผ้า ซึ่งมีมากที่สุดถึง 674 ร้าน บางคนอาจจะไปซื้อทองเอา

ไปฝากภรรยาจากร้านค้าเครื่องเงิน ทอง มุกด์ ซึ่งมี 11 ร้าน เป็นต้น เมื่อภรรยาได้สร้อยคอทองคำก็
นิยมนำไปใส่อวดเพื่อนบ้าน แน่นอนภรรยาของเพื่อนบ้านต้องอยากสวยอยากงาม ก็อยากได้บ้าง
ก็จะรบเร้าสามีให้ซื้อบ้าง ทองคำสมัยนั้นหนักบาทละ 18 บาท ซึ่งต้องขายข้าวประมาณ 2 เกวียน
(2,000 กก.) ซึ่งต้องใช้พื้นที่ปลูกประมาณ 10 ไร่ จึงไม่ใช่เรื่องง่ายที่ผลผลิตข้าวเพียงปีเดียวของ
ครัวเรือนโดยทั่วไปจะมีเหลือบริโภคถึง 2 เกวียน จึงต้องใช้เวลาสะสมเงิน 2-3 ปี กว่าจะมีเงินพอ
ซื้อทองหนัก 1 บาท แต่ถ้าขายยายที่นาเป็น 20 ไร่ได้ ก็อาจขายข้าวได้เงินซื้อทองให้ภรรยาภายใน
1 ปี

กล่าวโดยสรุป พ่อค้าและสินค้าเป็นตัวกระตุ้นอย่างหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรอีสานผลิตเพื่อ
ขาย

ตาราง 5.5 จำนวนคนที่ทำร้านค้าในจังหวัดขอนแก่น พ.ศ. 2480

ประเภทร้านค้า	จำนวนคน	ประเภทร้านค้า	จำนวนคน
1. ร้านขายของเบ็ดเตล็ดต่างๆ ตั้งโต๊ะ บิลเลียด ขายยาสูบ	1,241	11. ร้านขายฝิ่น	36
2. ร้านขายผ้าและเครื่องแต่งกาย	674	12. ร้านขายถ้วยชาม หม้อเถา	32
3. ร้านขายอาหาร	553	13. ร้านขายของป่า ของทะเล เขา ห้าง กระดูกสัตว์	32
4. การเร่ขายเครื่องบริโภค	197	14. ร้านขายข้าวสาร	27
5. ร้านขายสัตว์และเนื้อสัตว์	181	15. ร้านขายน้ำมันยาง ใต้ ชัน	27
6. ร้านซื้อขายข้าวเปลือก	129	16. ร้านขายเครื่องดองเค็ม	22
7. ร้านขายผักต่างๆ	105	17. ร้านขายเงิน ทอง มุกด์	11
8. ร้านขายเครื่องดื่มต่างๆ (ไม่รวมสุรา เบียร์)	77	18. การให้กู้เงิน ให้เช่า รับจำนำ	10
9. ร้านขายยารักษาโรค	50	19. การเป็นนายหน้า	7
10. ร้านขายสุรา เบียร์	44	20. ร้านขายรองเท้า	6
		21. ร้านขายรถจักรยาน	5
		22. ร้านขายหนังสือและเครื่องเขียน	5
		ฯลฯ	

ที่มา : กรมมหาดไทย, 2484: 195-197

5.3 การขยายตัวของรัฐและนโยบายของรัฐ

รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นรัฐบาลแรกที่วางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ และนำมาปฏิบัติ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก รัฐบาลให้ความสำคัญต่อการพัฒนาภาคอีสานมาก มีแผนพัฒนาปรากฏทั้งในแผนพัฒนาชาติ (2504) และแผนพัฒนาภาคอีสานโดยเฉพาะด้วย โดยเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2505 แผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรกเน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ คือ การคมนาคม (ใช้งบ 42%) เขื่อนและระบบชลประทาน การเกษตรอื่นๆ (39% ในจำนวนนี้เป็นด้านอุตสาหกรรมและพลังงาน 7%) พัฒนาท้องถิ่นและการสาธารณสุข (13%) การศึกษา (4%) การสาธารณสุข (2%) (สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504: 46) ในที่นี้จะยกเฉพาะปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ดังต่อไปนี้

5.3.1 ถนนและรถยนต์

ใน พ.ศ. 2503 ภาคอีสานมีทางหลวงแผ่นดินความยาวรวมกัน 4,690 กม. แต่มีสภาพเป็นถนนลูกรังและดินถึงร้อยละ 94.7 เป็นถนนคอนกรีตและลาดยางเพียง 250 กม. หรือร้อยละ 5.3 เท่านั้น (โปรดดูตาราง 5.5) การเดินทางไม่ว่าจะเป็นขนส่งสินค้าหรือเดินทางไปติดต่อกันจึงลำบากและเสียเวลามาก ดร.ชิมเมอร์แมนได้บันทึกใน พ.ศ. 2473 ไว้ว่า การเดินทางโดยรถยนต์บรรทุกจากนครราชสีมาไปขอนแก่น⁽¹⁾ ใช้เวลาถึง 2 วัน (ปัจจุบันใช้เวลา 2 ชม. สำหรับรถเก๋ง และ 3 ชม. สำหรับเดินทางด้วยรถโดยสารประจำทาง) ถ้าใช้เกวียนจะต้องใช้เวลาอย่างน้อย 10 วัน ดังนั้นการขนส่งสินค้าระหว่างนครราชสีมากับจังหวัดอื่นๆ จึงมีเฉพาะฤดูแล้งเท่านั้น ดร.ชิมเมอร์แมนสรุปว่า สาเหตุที่การค้าขายไม่เจริญเพราะการคมนาคมไม่สะดวก (ชิมเมอร์แมน, 2473: 150-151, 285)

การขนส่งในอีสานในช่วงก่อนใช้แผนพัฒนาฯ จึงใช้เกวียนเป็นหลัก และส่วนมากใช้ได้เฉพาะฤดูแล้ง ส่วนการขนส่งทางเรือก็ใช้เรือกะแซงเป็นหลัก แต่ก็ใช้ได้เฉพาะฤดูฝน และในพื้นที่ซึ่งอยู่ติดแม่น้ำสายใหญ่

เมื่อมีการสร้างถนนเพิ่มขึ้นตามแผนพัฒนาฯ ด้วยเหตุผลทางการเมือง คือ การปราบคอมมิวนิสต์ การแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลเอาใจใส่ และเหตุผลทางเศรษฐกิจ คือ ลดต้นทุนการขนส่ง ถนนลาดยางและถนนลูกรังก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วถึง 2.6 เท่า ใน 31 ปีเฉพาะถนนลาดยางและคอนกรีตเพิ่มจาก 250 กม. เป็น 1,0335 กม. หรือ 42.3 เท่า สาเหตุที่ชาวอีสานเปลี่ยนวิธีการขนส่งจากการใช้เกวียนและเดินเท้าเป็นหลักมาใช้อย่างรวดเร็วเพราะ

⁽¹⁾ ระยะทางจากนครราชสีมาถึงขอนแก่น 186 กม.

ตาราง 5.6 ความยาวของทางหลวงแผ่นดินในภาคอีสาน

พ.ศ.	ถนนลาดยางและคอนกรีต		ถนนลูกรังและอื่นๆ		รวม	
	กม.	%	กม.	%	กม.	%
2503	250	5.3	4,400	94.7	4,690	100
2521	n.a.		n.a.		7,995	100
2534	10,585	87.9	1,458	12.1	12,043	100
31 ปี เพิ่มขึ้น	10,335	4,134	-2,982	-67.2	7,353	156.8
31 ปี เพิ่มขึ้น (เท่า)	42.3				2.6	
เฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ	333	133.4	-96	-2.2	237	5.1

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ช่อ วายุภักตร์, 1995: 121

1) ประสิทธิภาพของรถยนต์เหนือกว่าเกวียนทุกคัน เกวียนบรรทุกของโดยเฉลี่ย 240-800 กก.ต่อเล่ม ความเร็วเฉลี่ย 2.5-3 กม.ต่อชั่วโมง ส่วนรถปีคอปบรรทุกได้มากกว่าเกวียน 5 เท่า และวิ่งได้เร็วกว่าเกวียนประมาณ 30 เท่า รถบรรทุกหกล้อบรรทุกได้มากกว่าเกวียน 22 เท่า ส่วนรถบรรทุกสิบล้อบรรทุกได้มากกว่าเกวียน 28-111 เท่า ทำให้ค่าบรรทุกสินค้าถูกลงมาก จากเดิมค่าบรรทุกสินค้าสูงถึง 1 ใน 3 ของมูลค่าสินค้า (ระยะทาง 18 กม.) ใน พ.ศ. 2476 เหลือร้อยละ 1.9-3 ของมูลค่าสินค้าที่บรรทุก (ระยะทาง 2-5 กม.) ร้อยละ 1.1-4.9 (ระยะทาง 10-22 กม.) และร้อยละ 20 (ระยะทาง 47 กม.) ใน พ.ศ. 2544 (บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545: 41; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ชอบ ดีสวน โภก, 2536: 45; ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 90, 94, 97)

2) อาชีพของชาวอีสานในระยะหลังเปลี่ยนไปจากเดิมมาก จากเกษตรกรเกือบทั้งหมด ใน 3 ทศวรรษหลังแรงงานที่ทำอาชีพเกษตรอย่างเดียวลดลงเหลือเพียง 1 ใน 3 อีก 2 ใน 3 ทำอาชีพนอกเกษตรกับอาชีพผสม ซึ่งคน 2 ใน 3 เหล่านี้ส่วนใหญ่ต้องไปทำงานนอกชุมชน จึงต้องเดินทางออกจากชุมชนของตนมาก ความจำเป็นจะต้องใช้รถยนต์จึงมีสูง (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ช่อ วายุภักตร์, 1995: 264)

ผลจากการเปลี่ยนแปลงอาชีพ การเพิ่มขึ้นของถนน จำนวนรถยนต์ และประสิทธิภาพที่สูงของยานยนต์ ทำให้มีการขนส่งผลผลิตทางการเกษตรจำนวนมหาศาลจากชุมชนหมู่บ้านอีสาน และทำให้ชาวอีสานเดินทางออกจากชุมชนมากขึ้น จากสมัยเมื่อ 50 ปีก่อนออกจากหมู่บ้านครัวเรือนละ 1-3 ครั้ง/ปี มาเป็น 106 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนที่ไม่มีรถยนต์ 137 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนที่มีจักรยานยนต์ และ 219 ครั้ง สำหรับครัวเรือนที่มีรถยนต์สี่ล้อขึ้นไป

อนึ่ง ความจำเป็นในการเดินทางและขนส่งเพิ่มขึ้น ทำให้ปริมาณยานยนต์ในภาคอีสานเพิ่มขึ้น จาก 7,468 คัน ใน พ.ศ. 2503 เป็น 1,904,085 คัน ใน พ.ศ. 2536 หรือเพิ่มขึ้น 255 เท่า (โดยรถจักรยานยนต์เกือบทั้งหมดเป็นรถญี่ปุ่น ส่วนรถยนต์ร้อยละ 89.68 เป็นรถญี่ปุ่น) อัตราส่วนของประชากรอีสานต่อยานยนต์ได้ลดลงจาก 1,204 คนต่อยานยนต์ 1 คัน ใน พ.ศ. 2503 เป็น 11 คนใน พ.ศ. 2536 หากคิดเฉพาะรถยนต์ก็ลดลงจาก 1,343 คนต่อ 1 คัน เป็น 37 คนต่อ 1 คัน ในช่วงเวลาเดียวกัน (33 ปี) (รายละเอียดโปรดดูตาราง 5.6)

ตาราง 5.7 เปรียบเทียบสัดส่วนของยานยนต์และรถยนต์ต่อประชากรอีสาน ช่วง พ.ศ. 2480-2536

พ.ศ.	ประชากร	ยานยนต์ (คัน)	สัดส่วนประชากรต่อ ยานยนต์ 1 คัน	รถยนต์ (คัน)	สัดส่วนประชากรต่อ รถยนต์ 1 คัน
2480	4,917,796	464	10,599	453	10,856
2503	8,991,543	7,468	1,204	6,695	1,343
2513	12,025,140	67,655	178	31,861	377
2526	17,219,306	372,577	46	142,463	121
2533	19,622,100	1,169,017	17	342,732	57
2536	20,170,986	1,904,085	11	565,426	37

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ช่อ วายุภักตร์, 1995: 129

ตาราง 5.8 ปริมาณของอ่างเก็บน้ำและไฟฟ้าจากเขื่อนสำคัญบางเขื่อนในภาคอีสาน

ชื่อเขื่อน	สร้างเสร็จ พ.ศ.	ปริมาณอ่างเก็บน้ำ ล้าน ลบ.ม.	กำลังไฟฟ้า กิโลวัตต์	พลังงานไฟฟ้า ปีละล้านกิโลวัตต์	ที่ตั้งเขื่อน จังหวัด
1. เขื่อนอุบลรัตน์	2509	2,264	25,200	65	ขอนแก่น
2. เขื่อนสิรินธร	2514	1,966	63,000	90	อุบลราชธานี
3. เขื่อนจุฬาภรณ์	2515	188	40,000	140	ชัยภูมิ
4. เขื่อนน้ำพุง	2508	165	6,000	17	สกลนคร
5. เขื่อนห้วยกุ่ม	2523	22.8	1,300	3	ชัยภูมิ

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 58

5.3.2 เขื่อนและระบบชลประทาน

สำหรับการสร้างเขื่อนในภาคอีสานมีผลกระทบต่อชนบทอีสานโดยตรง เพราะทำให้เกิดระบบชลประทาน คือ คลองส่งน้ำไปหล่อเลี้ยงพื้นที่การเกษตรทั้งในฤดูฝนและทำนาปรังในฤดูแล้ง เขื่อนส่วนใหญ่ให้ทั้งกระแสไฟฟ้าและประโยชน์ด้านการเกษตร ผลจากการสร้างเขื่อนต่อเกษตรกรโดยตรง คือ การเพิ่มพื้นที่ชลประทาน จากตาราง 5.8 จะเห็นว่าก่อนการใช้แผนพัฒนาฯ คือ ใน พ.ศ. 2500 ภาคอีสานมีพื้นที่ชลประทานเพียง 617,700 ไร่ จากการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำที่มีก่อนหน้านั้น เช่น โครงการห้วยหลวง จังหวัดอุดรธานี สร้างเสร็จ พ.ศ. 2499 ได้พื้นที่ชลประทาน 40,000 ไร่ โครงการลำตะคอง จังหวัดนครราชสีมา เสร็จปี 2500 ได้พื้นที่ชลประทาน 1 แสนไร่ (กรมชลประทาน, 2511: 5-6) แต่เมื่อมีแผนพัฒนาฯ ก็เกิดโครงการขนาดใหญ่ซึ่งต้องอาศัยเงินกู้จากธนาคารโลก เช่น โครงการสร้างเขื่อนน้ำพองหรือเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งในระยะแรกให้พื้นที่ชลประทาน 220,000 ไร่ โครงการลำปาวเมื่อเสร็จโครงการให้พื้นที่ชลประทาน 338,000 ไร่ เมื่อถึง พ.ศ. 2540 พื้นที่ชลประทานได้เพิ่มเป็น 5.1 ล้านไร่ หรือร้อยละ 16.02 ของพื้นที่ทำนา หรือเพิ่มขึ้นกว่า 7 เท่า ในขณะที่พื้นที่ทำนาในภาคอีสานเพิ่มขึ้นไม่ถึง 2 เท่า ในช่วง 40 ปี

แต่อย่างไรก็ตาม หากเปรียบเทียบกับภาคอื่นภาคอีสานยังน้อยกว่าทุกภาค กล่าวคือ ภาคเหนือมีพื้นที่ชลประทานถึงร้อยละ 63.60 ของพื้นที่ทำนา ภาคกลางร้อยละ 140.29 คือ พื้นที่ชลประทานมีมากกว่าพื้นที่ทำนาเสียอีก เช่นเดียวกับภาคใต้มีพื้นที่ชลประทานถึงร้อยละ 111.49 ทั้งๆ ที่ภาคอีสานมีพื้นที่ทำนาถึงร้อยละ 56.44 ของพื้นที่ทำนาทั่วประเทศ ในขณะที่ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ มีพื้นที่ทำนารวมกันเพียงร้อยละ 43.56 ของพื้นที่ทำนาทั่วประเทศ ดังปรากฏรายละเอียดในตาราง 5.9 และ 5.10

ตาราง 5.9 พื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน เปรียบเทียบกับพื้นที่ทำนาปี

ปีเพาะปลูก	พื้นที่ทำนาปี (ไร่)	พื้นที่ชลประทานที่สร้างเสร็จแล้ว		อัตราการเพิ่มขึ้นของ พื้นที่ชลประทาน/ปี
		ไร่	ร้อยละของ พท. ทำนาปี	
2500	11,487,000	617,700	5.38	-
2503	14,512,000	874,720	5.84	76,673
2513	20,460,000	1,290,000	6.30	41,528
2523	28,224,000	2,289,125	8.11	99,913
2525	26,607,000	2,741,160	10.30	226,018
2527	28,568,000	3,265,336	11.43	262,088
2529	28,754,175	3,746,218	13.03	240,441
2532	30,766,930	3,934,879	12.79	62,887
2533	31,639,413	4,122,601	13.03	187,722
2539	31,688,587	5,113,925	16.13	165,220
2540	32,144,320	5,149,071	16.02	35,146
ความแตกต่าง ช่วง 40 ปี (2500-2540)	20,657,320 เพิ่มขึ้นร้อยละ 179.83	4,531,371 เพิ่มขึ้นร้อยละ 734.42	10.64 เพิ่มขึ้นร้อยละ 197.77	
เพิ่มขึ้นโดย เฉลี่ย/ปี	516,433 ร้อยละ 4.50	113,284 ร้อยละ 18.36		

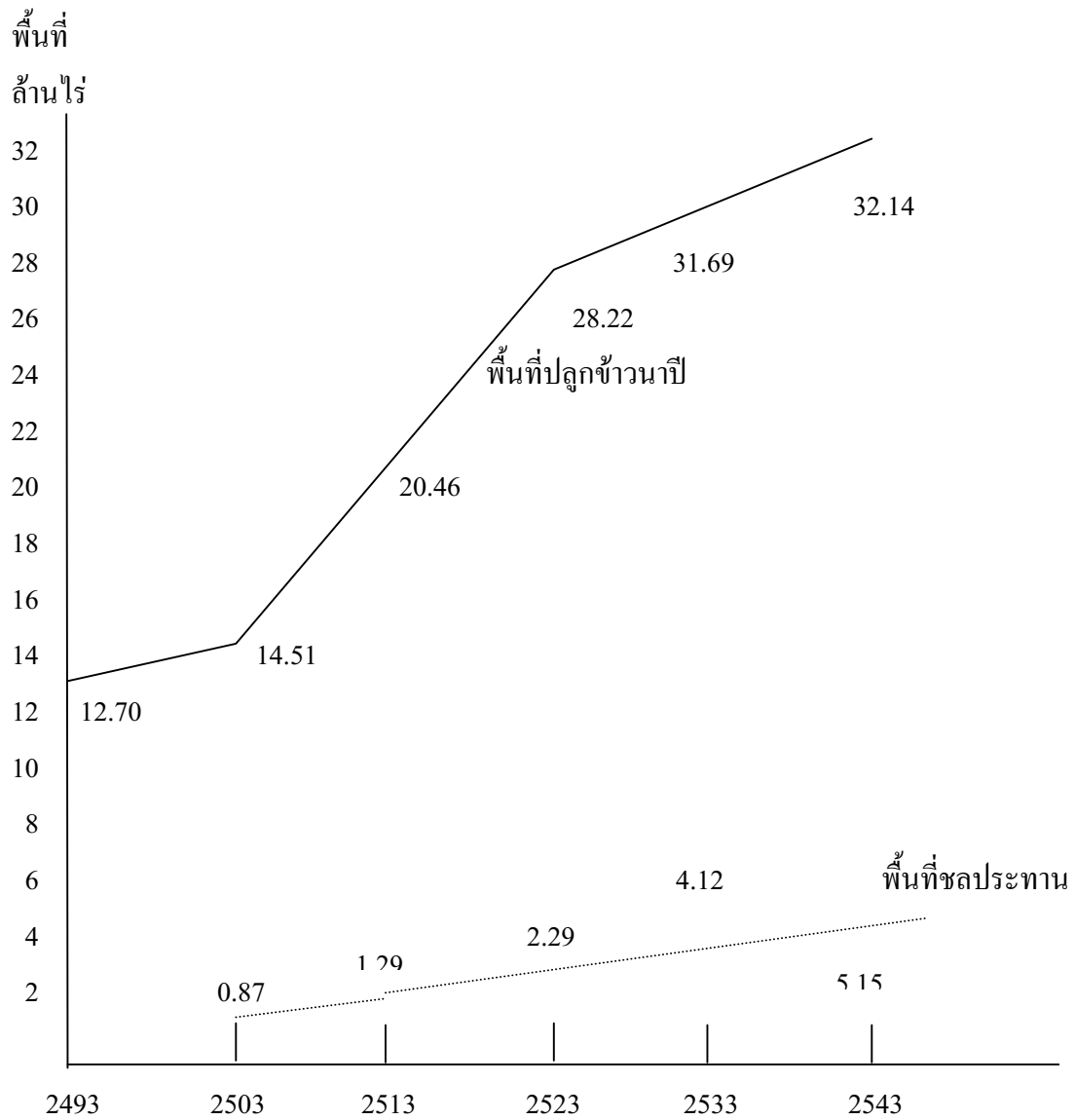
ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2503: 36, 152, 153; 2510: 174-175; 2519/20: 42

สำนักเศรษฐกิจการเกษตร, 2526: 179; 2530/31: 201; 2532/33: 198; 2533/34: 18, 196; 2539/40: 18, 241; 2540/41: 18, 241

ตาราง 5.10 เปรียบเทียบพื้นที่ทำนากับพื้นที่ชลประทานของภาคอีสานกับภาคอื่นใน พ.ศ. 2510
และ 2540

	ภาคอีสาน	ภาคเหนือ	ภาคกลาง	ภาคใต้	ประเทศไทย
พื้นที่ทำนา (2510)	15,430,000	9,234,000	13,503,000	3,470,000	41,637,000
ร้อยละ	37.06	22.18	32.43	8.33	100.00
พื้นที่ชลประทาน (2510)	1,410,000	1,377,000	13,307,000	350,000	16,444,000
ร้อยละ	8.57	8.37	80.92	2.14	100.00
พื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่ทำนา	9.14	14.91	98.55	10.09	39.49
ของภาค					
พื้นที่ทำนา (2540)	32,144,320	12,363,686	9,683,472	2,766,554	56,958,032
ร้อยละ	56.44	21.71	17.00	4.85	100.00
พื้นที่ชลประทาน (2540)	5,149,071	7,862,717	13,584,168	3,083,882	29,679,838
ร้อยละ	17.35	26.49	45.77	10.39	100.00
พื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่ทำนา	16.02	63.60	140.29	111.49	52.11
ของภาค					

ที่มา : จำนวนจาก สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2510/12: 168; กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2510: 174-175;
สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 18, 241

รูป 5.1 กราฟเปรียบเทียบพื้นที่ปลูกข้าวนาปี และพื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน

5.3.3 ไฟฟ้า

ไฟฟ้าเป็นต้นกำเนิดของพลังงานที่สำคัญยิ่งในกิจการอุตสาหกรรม ไฟฟ้าแสงสว่างและเครื่องใช้ไฟฟ้า ซึ่งเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันของชาวอีสานในปัจจุบัน แต่เมื่อย้อนไปเมื่อ 5-6 ทศวรรษก่อน ประเทศไทยผลิตไฟฟ้าได้น้อยมาก กล่าวคือ ในช่วง พ.ศ. 2478-2481 มีแต่โรงไฟฟ้าดิเซลเท่านั้นที่ผลิตไฟฟ้า ไม่มีเขื่อนที่ผลิตไฟฟ้า ทั้งประเทศผลิตไฟฟ้าได้เพียง 30.260 เมกะวัตต์ ทั้งหมดผลิตจากโรงไฟฟ้า 31 โรง ใช้ในกรุงเทพฯ 26 เมกะวัตต์ หรือร้อยละ 85.9 ต่างจังหวัดผลิตได้เพียง 4.26 เมกะวัตต์ หรือร้อยละ 14.1 ต่อมาอีก 2 ทศวรรษ (พ.ศ. 2493) โรงไฟฟ้าเพิ่มเป็น 70 โรง แต่ยังผลิตไฟฟ้ารวมกันเพียง 32.334 เมกะวัตต์ ในจำนวนนี้ต่างจังหวัดผลิตได้ 7.334 เมกะวัตต์ หรือร้อยละ 22.7 (ป๋วย อึ๊งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร, 2504: 87)

ภาคอีสานในขณะนั้นยังมีไฟฟ้าใช้น้อยมาก มีเฉพาะไฟฟ้าจากโรงไฟฟ้าดิเซลในบางเขตเทศบาลและสุขาภิบาล และผลิตไฟฟ้าเฉพาะเวลากลางคืน เช่น จังหวัดอุบลราชธานีมีเพียง 19 หมู่บ้าน (ทั้งหมดอยู่ในเขตเทศบาลและสุขาภิบาล) ที่มีไฟฟ้าใช้ ใน พ.ศ. 2500 ภาคอีสานมี 15 จังหวัด แต่มีเพียง 6 จังหวัดเท่านั้นที่มีไฟฟ้าใช้ ในบางเขตเทศบาลและสุขาภิบาล คือ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม เลย สกลนคร และศรีสะเกษ ค่าไฟฟ้าขณะนั้นก็แพงมาก เพราะผลิตด้วยเครื่องดิเซล คือ ยูนิตละ 2-3 บาท⁽¹⁾ (ในขณะนั้นกัวยเตี้ยมัดไทยจานละ 50 สต.) แต่ราคาไฟฟ้าในกรุงเทพฯ ยูนิตละ 65 สต. ถ้าใช้เกิน 50 ยูนิต คิดยูนิตละ 1 บาท ในขณะนั้นราคาไฟฟ้าในต่างประเทศยูนิตละ 20-25 สต. (ป๋วย อึ๊งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร, 2504: 86-87; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ คณะ, 2540: 15) ดังนั้นคนชนบทอีสานเกือบทั้งหมดในยุคนั้นจึงใช้ไฟหรือกะบองเป็นสิ่งที่ให้ความสว่างในยามค่ำคืน เครื่องใช้ไฟฟ้าต่างๆ ไม่ต้องพูดถึง

⁽¹⁾ปัจจุบัน (พ.ศ. 2545) ค่าไฟฟ้ายูนิตละ 2.50 บาท สำหรับที่อยู่อาศัย ในจังหวัดขอนแก่นกัวยเตี้ยมัดไทยที่ขอนแก่นปัจจุบันจานละ 15-20 บาท หมายความว่า ปัจจุบันกัวยเตี้ยมัดไทย 1 จาน เท่ากับค่าไฟฟ้า 6-8 ยูนิต แต่เมื่อ 45 ปีก่อนค่าไฟฟ้า 1 ยูนิต ซื้อกัวยเตี้ยมัดไทยได้ 4-6 จาน กลับตาลปัตรกันเลย คือ ไฟฟ้าลดลงอย่างน้อย 24 เท่า

ไฟฟ้ามาเพิ่มขึ้นเมื่อมีการสร้างเขื่อนภูมิพล ซึ่งสามารถผลิตไฟฟ้าได้ 490 เมกะวัตต์ ในระยะแรก เขื่อนภูมิพลสามารถจ่ายไฟฟ้าให้ทั้งภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคอีสาน รวม 40 จังหวัด ต่อมาใน พ.ศ. 2509 เขื่อนอุบลรัตน์ (น้ำพอง) ก็สร้างเสร็จ ต่อมาใน พ.ศ. 2514 และ 2515 เขื่อนสิรินธรและเขื่อนจุฬาภรณ์ก็สร้างเสร็จ ผลิตไฟฟ้า 25.20, 63 และ 40 เมกะวัตต์ ตามลำดับ แต่การขยายไฟฟ้าไปสู่ชนบทมีปัญหางบประมาณขยายสายส่ง จนต่อมาใน พ.ศ. 2522 รัฐบาลญี่ปุ่นให้ไทยกู้เงินมาขยายสายส่งไฟฟ้าไปสู่ชนบท หมู่บ้านต่างๆ ในภาคอีสานจึงมีไฟฟ้าใช้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว พอถึงปี 2537 ภาคอีสานตอนนั้นมี 28,045 หมู่บ้าน แต่มีถึง 27,895 หมู่บ้าน หรือร้อยละ 99.5 ที่มีไฟฟ้าใช้ เหลือเพียง 150 หมู่บ้านที่ยังไม่มีไฟฟ้าใช้ มี 4 จังหวัด (นครพนม มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และอำนาจเจริญ) ที่มีไฟฟ้าใช้ครบทุกหมู่บ้าน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, (3) 2540: 15)

ในปัจจุบันประเทศไทยผลิตไฟฟ้าได้ถึง 14,513 – 16,524 เมกะวัตต์ (ในจำนวนนี้เป็นไฟสำรองร้อยละ 28-43.7) (สำนักงานคณะกรรมการนโยบายพลังงานแห่งชาติ; มติชน 3 มิถุนายน 2545) มากกว่าในปี 2493 454-516 เท่า ในขณะที่จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น 3.4 เท่าในช่วงเวลาเดียวกัน ราคาไฟฟ้าต่อหน่วยตกลงเหลือ 1 ใน 20 ถึง 1 ใน 30 ของปี 2500

การมีไฟฟ้าใช้ทำให้ชีวิตของชาวอีสานมีความสะดวกสบายเพิ่มขึ้นมาก แต่ขณะเดียวกันก็มีรายจ่ายเพิ่มขึ้นมากด้วย เพราะต้องซื้อต้องใช้ไฟฟ้าและจ่ายค่าไฟ กับต้องตามซื้อสินค้าที่เขาโฆษณาทางโทรทัศน์ ซึ่งจะกล่าวต่อไปในบทข้างหน้า การมีเครื่องใช้ไฟฟ้ากลายเป็นเกณฑ์วัดความมั่งคั่งมีน้ำมีค้ำ หรือฐานะทางเศรษฐกิจสังคมอย่างหนึ่งในชุมชนอีสานด้วย (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 56-57)

5.3.4 การศึกษา

การศึกษามีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างคุณภาพคนในชาติ รวมทั้งเกษตรกรอีสาน ระบบโรงเรียนของรัฐได้เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการหลังมี พรบ.ประถมศึกษา พ.ศ. 2464 แต่การศึกษาใน 3 ทศวรรษแรกก็ไม่ได้ช่วยให้คนอ่านออกเขียนได้อย่างทั่วถึง ใน พ.ศ. 2490 คนไทยอ่านเขียนหนังสือไม่ได้ร้อยละ 46.3 (ป๋วย อึ๊งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร, 2504: 14) เพราะขาดครูทั้งปริมาณและคุณภาพ ครูส่วนใหญ่ไม่มีวุฒิครู เอาคนที่จบมัธยมปีที่ 3 และมัธยมปีที่ 6 มาเป็นครู ต่อมาใน พ.ศ. 2494 จึงมีการรับคนที่จบมัธยมปีที่ 6 หรือคนที่มิ่วฒิครูมูลมาเรียนวิชาครู 3 ปี ที่โรงเรียนฝึกหัดครูอุบลราชธานีและนครราชสีมา แล้วได้วุฒิครู ป.ป.

ใน พ.ศ. 2497 รัฐบาลได้ตั้งศูนย์กลางอบรมการศึกษาผู้ใหญ่ จังหวัดอุบลราชธานี (ศ.อ.ศ.อ.) เพื่อฝึกหัดพัฒนาการออกไปพัฒนายกมาตรฐานความเป็นอยู่ของชาวชนบท ต่อมา กระทรวงศึกษาธิการได้ยกภาระนี้ให้กับกรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย

ใน พ.ศ. 2499 รัฐบาลได้จัดตั้งโครงการฝึกหัดครูชนบท โดยความช่วยเหลือจาก UNESCO เพื่อผลิตครูให้ชนบท และให้ครูเป็นผู้นำในการพัฒนาชุมชน ประกอบกับรัฐบาลมีการขยายการศึกษาไว้ในแผนพัฒนาภาคอีสาน ฉบับที่ 1 (1 ปีหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ใน พ.ศ. 2504) ทำให้จำนวนโรงเรียน ครู เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ภายใน 3 ทศวรรษจำนวนนักเรียนอีสานเพิ่มขึ้น 2.3 เท่า ใน พ.ศ. 2500 มีนักเรียนชั้นเตรียมอุดมศึกษาในภาคอีสานเพียง 572 คน หรือร้อยละ 3.32 ของนักเรียนเตรียมอุดมศึกษาทั้งประเทศ ภายใน 3 ทศวรรษมีนักเรียนมัธยมศึกษาในอีสานเพิ่มขึ้น 8 เท่า มีนักเรียนประถมศึกษาเรียนต่อชั้นมัธยมศึกษาร้อยละ 25.11 ต่อมา รัฐบาลมีนโยบายขยายการศึกษาภาคบังคับจาก 6 ปี เป็น 9 ปี ทำให้นักเรียนประถมศึกษาเรียนต่อในชั้น ม.1 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 78.2-84.8 ของจำนวนนักเรียน ป.6 ทั้งหมด ภายในเวลาเพียง 4 ปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2540(3): 16; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 70-73)

ผลของการที่รัฐขยายการศึกษามีผลต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานทั้งทางบวกและลบ ในนัยยะบวกก็คือ การที่คนรู้หนังสือมากขึ้น รู้วิธีการคำนวณที่ใช้ในชีวิตประจำวัน น่าจะทำให้ประสิทธิภาพในการผลิตสูงขึ้น รู้กลไก เล่ห์เหลี่ยมของนายทุน-พ่อค้าคนกลางมากขึ้น การเอารัดเอาเปรียบของคนเหล่านี้ต่อเกษตรกรคงไม่ง่ายเหมือนแต่ก่อน แต่นัยยะด้านลบของการศึกษาคือ คราวเรือนต้องมีรายจ่ายสูงขึ้น ทั้งเครื่องแบบนักเรียน หนังสือ อุปกรณ์การเรียน (จากการสำรวจ 1,574 คราวเรือน ใน 12 หมู่บ้าน พบว่า รายจ่ายด้านการศึกษเฉลี่ย 4,017 บาท/คราวเรือน/ปี หรือร้อยละ 5.7) นอกจากนั้นช่วงเวลาการใช้แรงงานเด็กของคราวเรือนซาลง 3-6 ปี และเมื่อนักเรียนจบ ม.3 และ ม.6 ส่วนมากไม่ค่อยอยู่ในชุมชน แต่ทิ้งชุมชนไปทำงานในเมืองเป็นจำนวนมาก อนึ่ง ในการศึกษาเชิงคุณภาพ พบว่า นักเรียนที่จบ ม.3 แล้ว กลุ่มที่มีฐานะดีและเรียนดี ถ้าไม่เรียนต่อ ม.4 ก็มักจะไปหางานทำในเมืองเป็นส่วนใหญ่ แต่กลุ่มที่มีฐานะยากจนและเรียนไม่ค่อยดี มักจะทำงานอยู่ในชุมชน สรุปก็คือ คนที่ทิ้งชุมชนไปทำงานในเมืองเป็นคนที่มีการศึกษาสูงกว่าคนที่อยู่ในชุมชน แปลว่า รัฐและชุมชนผลิตคนที่มีคุณภาพดีเพื่อป้อนตลาดงานในเมืองหรือในภาคอื่น

5.3.5 นโยบายการผลิตเพื่อส่งออกของรัฐบาล

ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจภาคอีสานฉบับแรก กำหนดไว้เป็นนโยบายอย่างชัดเจนว่า “จะได้เร่งการปลูกพืชที่มีความต้องการของตลาดต่างประเทศก่อน” (สภาพนาเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504: 2) และพืชที่ว่ามีกำหนดไว้ในแผนดังกล่าวด้วย ดังปรากฏในตาราง 5.11

ตาราง 5.11 พืชพาณิชย์ที่รัฐบาลกำหนดไว้ในแผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรก (2505-2509) ว่าต้องเพิ่มผลผลิต

ชนิดของพืช	ผลผลิตในปี 2502 (ตัน)		เป้าหมายการผลิต (ตัน)		
			ในปี 2505	2509	เพิ่มขึ้น
1. ข้าว	2,077,100	(27.83)	2,260,000	2,380,000	120,000
2. ข้าวโพด	112,300	(35.40)	320,000	400,000	80,000
3. ปอ	49,200	(98.40)	150,000	200,000	50,000
4. ถั่วต่างๆ (ถั่วเหลือง ถั่วลิสง และถั่วเขียว)	41,700	(21.70)	46,700	55,040	8,340
5. มันสำปะหลัง	39,900	(3.68)	46,280	56,260	9,980
6. งา	5,700	(34.96)	7,590	11,120	9,980
7. ละหุ่ง	10,000	(29.70)	13,440	19,690	6,250
8. อ้อย	1,213,400	(24.32)	1,326,250	1,492,480	166,230
9. ฝ้าย	20,800	(55.61)	27,680	40,560	12,880
10. ยาสูบ	22,300	(33.23)	25,870	31,440	5,570
11. มัน	99,000	(25.89)	131,770	193,310	61,540
รวม	3,691,500	(25.23)	4,355,580	4,879,900	524,320
ดัชนีการผลิต	100		117.97	132.16	

ที่มา : สภาพนาเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504: 15-17

พืช 11 ชนิดที่ปรากฏในแผนดังกล่าว มี 3 ชนิดที่ระบุไว้ในแผนดังกล่าวอีกหลายครั้ง คือ ข้าว ปอ ฝ้าย ข้าวโพด และละหุ่ง แล้วยังได้กล่าวถึงการที่รัฐบาลต้องสร้างเขื่อนเพื่อเก็บกักน้ำมาช่วยการเพาะปลูกให้ได้เนื้อที่ 250,000 ไร่ และเมื่อสร้างเขื่อนเสร็จจะได้ไฟฟ้าเอามาใช้แสงสว่าง โรงงานอุตสาหกรรม และปั๊มเครื่องสูบน้ำเพื่อเอามาใช้ในการเกษตรด้วย (การใช้ไฟฟ้าเพื่อสูบน้ำดังกล่าวก็จะเป็นจริงก็ตกปลายทศวรรษ 2520 หลังจากประกาศใช้แผนประมาณ 20 ปี)

ที่จริงแผนดังกล่าวเขียนไว้ค่อนข้างดี ในประเด็นของความสอดคล้องกันระหว่างการอนุรักษ์ต้นน้ำ การพลังงาน การเกษตร และอุตสาหกรรม เช่น ในแผนระบุว่าให้อนุรักษ์ป่าดงลานเอาไว้เพื่อเป็นต้นน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ เมื่อสร้างเขื่อนก็จะได้น้ำมาเพาะปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ และโรงงานที่กำหนดไว้ในแผนก็เป็นโรงงานที่รับวัตถุดิบมาจากพืชที่ส่งเสริมให้ปลูก เช่น โรงงานทอผ้า ก็ให้น้ำฝ้ายและไหมมาใช้ทอ โรงงานทอกระสอบ เชือก ไซปอและป่าน โรงงานน้ำตาล นำอ้อยมาใช้เป็นวัตถุดิบ เป็นต้น และเพื่อให้การขนส่งวัตถุดิบและสินค้าที่ผลิตแล้วไปสู่ตลาดได้สะดวก ในแผนดังกล่าวจึงวางโครงการที่จะสร้างทางหลวงลาดยางยาวประมาณ 2 พันกิโลเมตรด้วย (สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504: 5, 11, 107, 109)

จากแผนดังกล่าวมีส่วนสำคัญในการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคอีสาน โดยเฉพาะการปลูกพืชพาณิชย์ แม้จะไม่ใช่ไปตามแผนทุกชนิดของพืชที่ระบุไว้ แต่หลายชนิดก็มีการปลูกมากกว่าที่ระบุไว้มาก เช่น ปอ เนื่องจากมีการตั้งโรงงานทอกระสอบที่จอหอ ต่อมาก็ตั้งที่สีแก้ว จ.นครราชสีมา และอุดรธานี (อำเภอเมือง บ้านโนนขมิ้น) ทำให้มีตลาดรับซื้อปอที่แน่นอน ราคาปอที่มีการซื้อขายกันปีแรกๆ สูง ชาวอีสานได้เงินเป็นก้อน (เป็นหมื่นบาท) จากการขายผลผลิตที่เป็นพืชพาณิชย์อย่างทั่วถึงเป็นครั้งแรก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 83-86) การปลูกปอจึงขยายพื้นที่ออกไปอย่างรวดเร็ว ในปีเพาะปลูก 2509/10 มีการปลูกปอในภาคอีสานถึง 3.2 ล้านไร่* หรือเพิ่มขึ้นเป็น 65 เท่า ทั้งๆ ที่กำหนดไว้ในแผนเพียง 2 แสนตัน หรือประมาณ 8 แสนไร่เท่านั้น หรือมากเป็น 4 เท่าของที่กำหนดไว้ในแผน มันสำปะหลังกำหนดไว้ในแผนจะผลิต 56,260 ตัน (2509) แต่ผลิตจริง 162,840 ตัน แต่พืชพาณิชย์หลายชนิดก็ผลิตได้ต่ำกว่าที่กำหนดไว้ในแผน เช่น ฝ้ายจะผลิต 40,560 ตัน ในปี 2509 แต่ผลิตได้จริง 17,298 ตันเท่านั้น อ้อยโรงงานตั้งเป้าไว้ 1.4 ล้านตัน แต่ผลิตได้จริงเพียง 6 แสนตันเศษเท่านั้น (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2510: 58, 61, 83, 85) เพราะมีปัจจัยหลายตัวที่ทำให้เกษตรกรตัดสินใจผลิตหรือไม่ผลิตอะไร เพราะประเทศไทยเป็นประเทศทุนนิยม ไม่ใช่สังคมนิยม ที่จะสั่งให้แต่ละพื้นที่ปลูกอะไรเท่าใดได้

กล่าวโดยสรุป นโยบายส่งเสริมการผลิตเพื่อส่งออกมีผลอย่างแน่นอนต่อการขยายพื้นที่การปลูกพืชพาณิชย์ นโยบายดังกล่าวผ่านทางจากส่วนกลางไปยังจังหวัด อำเภอ ลงไปสู่กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เกษตรอำเภอ และเกษตรตำบล กับพวกพ่อค้ารับซื้อผลผลิตทางเกษตร ไปสู่เกษตรกรอีสาน

* เฉพาะปอแก้ว ยังไม่รวมปอกระเจาอีก 14,000 ไร่

5.3.6 นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล

นับตั้งแต่มีการตั้งพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ตั้งแต่วันที่ 1 ธันวาคม 2485 จากการประชุมสมัชชาครั้งที่ 1 ที่จังหวัดนครสวรรค์ เป็นต้นมา นโยบายหลักของพรรคคือ การเผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์ในหมู่กรรมกรและในเขตเมืองเป็นหลัก ตามแนวของคอมมิวนิสต์รัสเซีย แต่ก็ถูกรับปราบจากทางการอย่างรุนแรง โดยทางการมักจะปราบเหมา รวมทั้งพวกคอมมิวนิสต์พวกแบ่งแยกดินแดนในภาคอีสาน⁽¹⁾ และรวมไปถึงพวกที่ต่อต้านรัฐบาลที่ไม่ได้เป็น 2 พวกแรก การปราบปรามมีทั้งการจับเอาไปขังและการยิงทิ้ง ขณะเดียวกันหลังจากที่ฝ่ายคอมมิวนิสต์ของเหมาเจ๋อตุงยึดประเทศจีนได้สำเร็จในวันที่ 1 ตุลาคม 2492 ก็สนับสนุนฝ่ายเกาหลีเหนือ จนเกิดสงครามเกาหลี (2493-2496) และสนับสนุนฝ่ายเวียดนามให้ต่อสู้กับฝรั่งเศสจนได้ชัยชนะในสงครามเวียดนามพ่ายแพ้ แล้วยังได้สนับสนุนพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โดยทางฝ่ายจีนจัดการฝึกอบรมลัทธิ การทหาร การพยาบาล ให้กับคนของ พ.ค.ท. (พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย) รุ่นละ 100 คน ติดต่อกันหลายปี ภายหลังได้ขยายโรงเรียนดังกล่าวเป็น 3 โรงเรียน และฝ่ายคอมมิวนิสต์เวียดนามได้ตั้งโรงเรียนดังกล่าวอบรมคนจาก พ.ค.ท. แล้วได้อาวุธส่งกลับมาปฏิบัติการในประเทศไทย

หลังการปฏิวัติครั้งที่ 2 ของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในวันที่ 20 ตุลาคม 2501 รัฐบาลไทยได้กวาดล้างคอมมิวนิสต์ในเมืองอย่างกว้างขวาง มีผู้ถูกจับกุม 108 คน แล้วได้ออกประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 19 เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม 2501 ประกาศยุบสหภาพแรงงานทั่วประเทศ 154 สหภาพ ซึ่งรวมตัวกันเป็น 2 สหพันธ์ และ 1 สภา เพราะเชื่อว่าสหภาพเหล่านี้เป็นที่เผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์

⁽¹⁾วันที่ 4 มีนาคม 2492 4 อดีตรัฐมนตรี คือ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์, นายจำลอง ดาวเรือง, นายถวิล อุดล และ ดร.ทองเปลว ชลภูมิ ถูกตำรวจยิงตายระหว่างย้ายที่คุมขังที่บางเขน ทั้ง 4 เป็นผู้ต้องหาแบ่งแยกดินแดนภาคอีสาน 31 มีนาคม 2492 นายทวี ตะเวทิกุล ผู้นำคอมมิวนิสต์ถูกยิงตายที่สมุทรสงคราม นายเตียง กิริขันธุ์ ถูกยิงตายในวันที่ 12 ธันวาคม 2495 (ประสิทธิ์ ไชยทองพันธ์, 2522: 280-289)

การปราบปรามของรัฐบาลในเมือง ทำให้ฝ่ายคอมมิวนิสต์เปลี่ยนนโยบายไปขยายอิทธิพลในชนบท โดยเฉพาะในภาคอีสาน อย่างเงียบๆ หลังจากเหตุการณ์วันเสียงปืนแตกในวันที่ 7 สิงหาคม 2508 ซึ่งฝ่าย พ.ค.ท. โดยการนำของสหายหย่ง แซ่ตัน นำกำลังโจมตีตำรวจ ภายใต้การบังคับบัญชาของ พ.ต.อ.สัจด์ โรจนภิรมย์ ที่บ้านนาบัว ต.เรณู อ.ธาตุพนม จ.นครพนม ตั้งแต่นั้นมา การต่อสู้ด้วยอาวุธระหว่าง พ.ค.ท. และฝ่ายรัฐบาล ได้รุนแรงขึ้นเรื่อยๆ การโฆษณาปลุกระดมของ พ.ค.ท. ได้เพิ่มขึ้นอย่างกว้างขวาง ทำให้ฝ่าย พ.ค.ท. มีพื้นที่เพิ่มขึ้นมาก โดยเฉพาะในภาคอีสาน (ประสิทธิ์ ไชยทองพันธ์, 2522: 295-326) ดังปรากฏในรายงานของทางการว่า ใน พ.ศ. 2518 ประชากรในเขตแทรกซึมของผู้ก่อการร้ายในภาคอีสานมีถึงร้อยละ 52.5 ในขณะที่ภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคกลาง มีร้อยละ 20.1, 18 และ 9.4 ตามลำดับ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520) ทางสภาพพัฒนาฯ ได้วิเคราะห์ให้รัฐบาลเห็นว่า เขตแทรกซึมของ พ.ค.ท. ราษฎรมีฐานะยากจนกว่าเขตอื่น และยังได้รับงบประมาณน้อย ดังจะเห็นได้จากตาราง 5.11 ว่า ภาคอีสานซึ่งอยู่ในเขตแทรกซึมมากมีผลิตภัณฑ์ภาคเพียง 1,867.8 บาท/คน ขณะที่ภาคกลางซึ่งมีการแทรกซึมน้อยมีผลิตภัณฑ์ภาคถึง 5,673 บาท หรือเป็น 3 เท่าของภาคอีสาน พื้นที่ชลประทานก็มีเพียงร้อยละ 5 ขณะที่ภาคกลางมีถึงร้อยละ 47.5 ของพื้นที่เกษตร มีหน้าซ้ำพื้นที่ชลประทานที่มีอยู่น้อย นิดก็ย้งส่งน้ำได้เพียงร้อยละ 62.5 ขณะที่ภาคกลางส่งน้ำได้ถึงร้อยละ 83.1 งบประมาณที่รัฐบาลจ่ายไปพัฒนาเศรษฐกิจสังคมต่อหัวของภาคอีสานได้รับเพียง 1,519.5 บาท แต่ภาคกลางได้ 1,761.1 บาท ถ้าคิดเฉพาะกรุงเทพฯ น่าตกใจมาก เพราะได้รับถึง 3,815.1 บาท หรือเป็น 2.5 เท่าของภาคอีสาน ทางสภาพพัฒนาฯ จึงสรุปว่า “ฐานะแตกต่างกันทางเศรษฐกิจนี้ก็นับมีผลต่อภาวะความมั่นคงภายในด้วย” (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520: 147) ดังนั้น รัฐบาลจึงมีแผนพัฒนาเพื่อความมั่นคง คือ เพิ่มงบประมาณโครงการไปยังพื้นที่ยากจนมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง เพื่อมิให้เกิดความเหลื่อมล้ำระหว่างภาคต่างๆ ระหว่างกลุ่มคนที่ฐานะแตกต่างกันมากเกินไป เพราะยิ่งแตกต่างมาก พ.ค.ท. ก็มีเหตุผลที่จะโจมตีรัฐบาลได้อย่างสมเหตุสมผลมากขึ้นว่า รัฐบาลโกงเอาผลประโยชน์จากคนที่ยากจน ภาคที่ยากจน ไปเลี้ยงคนรวย ภาคที่รวย ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เป็นธรรมในสังคม จะทำให้ประชาชนไปอยู่กับฝ่าย พ.ค.ท. มากขึ้น

ตาราง 5.12 เปรียบเทียบประชากรในเขตแทรกซึมของผู้ก่อการร้าย ผลกระทบร่วมต่อประชากร
พื้นที่ชลประทาน และรายจ่าย ตามแผนพัฒนาฉบับที่ 3 ต่อประชากร

ภาค	ร้อยละของประชากร ในเขตแทรกซึม	ผลิตภัณฑ์รวม ต่อประชากร	ร้อยละของ พ.ท.ชลประทาน (2518)		รายจ่าย บาท/คน พัฒนาเศรษฐกิจ สังคม ตามแผนพัฒนาฉบับ ที่ 3 (2515-2519)
	(2518)	(2515) (บาท)	(ก)	(ข)	
อีสาน	52.5	1,867.8	5.0	62.5	1,519.5
เหนือ	18.0	2,815.7	14.9	52.9	1,761.6
ใต้	20.1	4,477.3	15.0	66.7	1,982.9
กลาง	9.4	5,673.0 ⁽¹⁾	47.5	83.1	1,761.1
กวม.	-	-	-	-	3,815.1

⁽¹⁾ ไม่รวมกรุงเทพฯ

(ก) ร้อยละของพื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่การเกษตรของภาค

(ข) ร้อยละของพื้นที่ชลประทานที่ส่งน้ำได้ในฤดูฝน

ที่มา : ดัดแปลงจาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520: 150-153

ผลของนโยบายต่อสู้กับ พ.ค.ท. ดังกล่าว ทำให้รัฐบาลเพิ่มงบประมาณทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมในพื้นที่ยากจนของภาคต่างๆ รวมทั้งภาคอีสานยิ่งขึ้น มีการสร้างถนนเพิ่มขึ้นมากมายในช่วงดังกล่าว ซึ่งกรมทางหลวงสร้างไม่ทัน เพราะมีงานมากอยู่แล้ว จึงให้ ร.พ.ช. และ กรป.กลาง เป็นผู้ก่อสร้าง เชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอเป็นเครือข่าย ถนนเหล่านี้มีประโยชน์อย่างสำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรก ทำให้ทางการส่งหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ไปดูแลรักษาพยาบาลประชาชนที่ห่างไกลเป็นครั้งคราว และยังมีเจ้าหน้าที่หน่วยปฏิบัติการจิตวิทยาไปโน้มน้าวให้ประชาชนมาอยู่ฝ่ายรัฐบาล หากหมู่บ้านใดต่อต้านก็ส่งทหารเข้ามาปราบปรามได้สะดวก หมู่บ้านใดที่ยังไม่เข้ากับ พ.ค.ท. ทหารก็ฝึกรบรบลูกเสือชาวบ้านและไทยอาสาป้องกันชาติเอาไว้เป็นหูเป็นตาให้กับฝ่ายรัฐบาล ประการที่สอง ถนนเหล่านี้เป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจ กล่าวคือ ทำให้การขนส่งผลผลิตทางการเกษตรออกมาสู่ตลาดได้สะดวก ค่าขนส่งถูกลง ขณะเดียวกันก็มีพ่อค้าเร่นำสินค้าสำเร็จรูปเข้าไปขายในหมู่บ้านได้สะดวกขึ้น

อย่างไรก็ตาม ถนนเหล่านี้หลายสายตัดผ่ากลางเขตป่า เขา ซึ่งมีป่าที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้ราษฎรอพยพเข้าไปจับจองและทำกินในพื้นที่เหล่านี้ แล้วตั้งชุมชนในเขตป่า ซึ่งหลายพื้นที่เป็นป่าสงวนและป่าอุทยานแห่งชาติ ทำให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมา⁽¹⁾ แต่ในต่อนั้นทางการทหารอยากได้แนวร่วมจากประชาชน จึงไปชักจูงให้ประชาชนเข้ามาอยู่ในพื้นที่ป่าเหล่านี้ ยิ่งประชาชนมาเข้ากับฝ่ายทหารมากเท่าไร พ.ค.ท. ก็ยิ่งเสียเปรียบในสงครามแย่งชิงประชาชนในช่วง พ.ศ. 2508-2526 ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีว่าในที่สุดฝ่ายรัฐบาลเป็นฝ่ายชนะ

ศาสตราจารย์ ดร.อัมมาร สยามวาลา ได้กล่าวถึงยุคทองของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2501-2516) ในบทความของท่าน เรื่อง “เศรษฐกิจไทย : 50 ปี ของการขยายตัว” ว่า การขยายตัวของพื้นที่และผลผลิตทางการเกษตรของไทยใน “ยุคทอง” ดังกล่าว เป็นผลมาจากปัจจัยหลายๆ อย่าง พอสรุปได้ 5 ปัจจัย คือ (1) อุปสรรคของการขยายพื้นที่เกษตรสู่พื้นที่ก่อนหน้านี้ คือ ไข้มาลาเรีย แต่อุปสรรคนี้ถูกขจัดออกไปจากการณรงค์ฉีด ดี.ดี.ที. ในบ้านเรือนทั้งประเทศ รวมทั้งในบ้านเรือนในเขตป่าด้วย (2) การตัดถนนสู่พื้นที่ป่า ทำให้เกษตรกรขนส่งผลผลิตออกมาสะดวก (3) การให้สัมปทานป่าไม้ ทำให้การบุกเบิกป่าเป็นที่ทำกินทำได้ง่าย (4) การเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็ว ทำให้ต้องขยายพื้นที่ทำกิน (5) การใช้เทคโนโลยีการเกษตร โดยเฉพาะรถไถใหญ่ ทำให้การเตรียมดินปลูกพืชไม่มีอุปสรรคอีกต่อไป (อัมมาร สยามวาลา, 2540: 52-56) ข้อสรุปสำหรับภาพรวมของสาเหตุของการขยายตัวภาคเกษตรดังกล่าว สามารถนำมาใช้กับภาคอีสานได้เป็นอย่างดี ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

⁽¹⁾ เช่น ถนนสาย อ.ดงหลวง จ.มุกดาหาร – อ.เต่างอย จ.สกลนคร, สาย อ.เต่างอย – บ.สร้างค้อ อ.ภูพาน, สาย อ.เต่างอย – อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์, สาย อ.เขาวง – กิ่ง อ.นาหว้า – บ.สร้างค้อ เป็นต้น ถนนเหล่านี้ตัดผ่ากลางเทือกเขาภูพาน ซึ่งสมัยนั้นเป็นดง เป็นเขตที่ ผ.ก.ค. มีอำนาจอยู่ จนฝ่ายเจ้าหน้าที่ไม่กล้าแต่งเครื่องแบบเข้าไป

บทที่ 6

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ (เศรษฐกิจพืช)

(พ.ศ. 2503-ปัจจุบัน)

ในบทนี้จะกล่าวถึงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ ใน 4 หัวข้อใหญ่ คือ

(1) การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจในภาคอีสานช่วง 4 ทศวรรษของยุคพืชพาณิชย์

(2) การเปลี่ยนแปลงการผลิตในยุคพืชพาณิชย์ ซึ่งจะมีประเด็นหลักที่จะกล่าวถึง 4 ประเด็น คือ [1] การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครอง [2] การเปลี่ยนแปลงการผลิตข้าว [3] พืชไร่ [4] การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร [5] การเปลี่ยนแปลงการผลิตอื่นๆ ของชุมชน

(3) การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน

(4) ความสัมพันธ์ในการผลิต

โดยจะกล่าวตามลำดับดังต่อไปนี้

6.1 การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจในภาคอีสานช่วง 4 ทศวรรษของยุคพืชพาณิชย์

ยุคพืชพาณิชย์ของภาคอีสาน นับตั้งแต่ พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา เพราะเป็นปีที่ภาคอีสานเริ่มปลูกพืชเพื่อขายอย่างจริงจังและกว้างขวางเป็นครั้งแรก⁽¹⁾ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาจนถึงทุกวันนี้ โดยมีพืชพาณิชย์หมุนเวียนเปลี่ยนชนิดกันเข้ามา บางชนิดก็ติดอันดับยอดนิยมยาวนาน เช่น ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ อ้อยโรงงาน มันสำปะหลัง บางชนิดก็เข้ามาได้ราวทศวรรษเศษก็ลดความสำคัญลง เช่น ปอแก้ว

⁽¹⁾ใน พ.ศ. 2503 ประเทศไทยปลูกปอแก้ว 870,000 ไร่ (เกือบทั้งหมดปลูกในภาคอีสาน) เพิ่มจากปีก่อนซึ่งปลูกเพียง 277,000 ไร่ ถึง 214.1% (Wilson, 1983: 122) จึงถือว่าปอแก้วเป็นพืชพาณิชย์ชนิดแรกของภาคอีสาน เป็นพืชพาณิชย์รุ่นบุกเบิก

ก่อนที่จะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคพืชพาณิชย์ จะขอกล่าวถึงโครงสร้างเศรษฐกิจของภาคอีสานที่เปลี่ยนไปในยุคนี้พอสังเขป เพื่อจะได้เห็นภาพรวมเศรษฐกิจของภาคอีสานในยุคนี้นี้ว่า เศรษฐกิจหลักของภาคคือสาขาใด มีขนาดหรือสัดส่วนเท่าใดเมื่อเทียบกับเศรษฐกิจของประเทศ และแต่ละสาขามีขนาดเท่าใดเมื่อเปรียบเทียบกับภาพรวมเศรษฐกิจของทั้งภาคอีสาน ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1) สัดส่วนของเศรษฐกิจภาคอีสาน เมื่อเปรียบเทียบกับของประเทศ

จากตาราง 6.1 จะเห็นว่าสัดส่วนของเศรษฐกิจอีสานมีขนาดเพียงร้อยละ 15.4 ของขนาดเศรษฐกิจของประเทศในปี 2514 มากกว่าภาคเหนือและภาคใต้เพียงเล็กน้อย แต่เล็กกว่าภาคกลางมาก คือ ประมาณ 1 : 3.7 ขนาดสัดส่วนของเศรษฐกิจภาคอีสานค่อยๆ ลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับขนาดเศรษฐกิจของประเทศ โดยลดลงเหลือเพียงร้อยละ 11.1 ในปี 2537 และในช่วง 5 ปีหลัง (2537-2542) สัดส่วนค่อนข้างจะใกล้เคียงกันมาก ในขณะที่กรุงเทพฯ และปริมณฑล เติบโตอย่างน่าเกลียด คือ มีขนาดเศรษฐกิจถึงร้อยละ 47.9-52.3 ในช่วง 5 ปีหลัง

ตาราง 6.1 โครงสร้างการผลิตรวมรายภาค (ร้อยละ)

ภาค	2514	2519	2537	2539	2540	2541	2542
อีสาน	15.4	14.8	11.1	11.2	10.9	11.2	11.1
เหนือ	14.4	13.2	9.1	9.0	8.8	9.2	9.0
ใต้	13.0	12.2	8.8	8.7	8.7	9.4	9.0
ตะวันออก	*	*	9.8	11.4	12.8	13.5	13.8
ตะวันตก	*	*	4.2	4.1	4.0	4.1	4.1
กลาง	57.2	59.8	4.7	4.8	4.8	4.7	4.7
กทม. และปริมณฑล	*	*	52.3	50.8	50.0	47.9	48.3
รวมทั้งประเทศ	100	100	100	100	100	100	100

ที่มา : ปี 2514, 2519 จากสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520: 100

* ตัวเลขปี 2514, 2519 ภาคตะวันออก ภาคตะวันตก กรุงเทพฯ และปริมณฑล รวมอยู่ในภาคกลาง

ปี 2537-2542 จากสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2543: 4

2) สัดส่วนของภาคเกษตรลดลง ทั้งของภาคอีสานและของประเทศ

จากตาราง 6.2 จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P. = Gross Regional Productions) ภาคเกษตรซึ่งน้อยกว่าภาคนอกเกษตร ได้ลดลงอย่างต่อเนื่องจากร้อยละ 48.78 ในปี 2518 เหลือเพียงร้อยละ 19.90 ในปี 2536 มากระเดื่องขึ้นเล็กน้อยในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำเมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจฟองสบู่แตก เพราะภาคนอกเกษตรทรุดหนัก เมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (G.D.P. = Gross Domestic Productions) จะเห็นว่าเศรษฐกิจภาคเกษตรลดลงอย่างต่อเนื่องเช่นเดียวกัน (และมากระเดื่องขึ้นเล็กน้อยช่วงฟองสบู่แตก) แต่ของประเทศนั้นภาคเกษตรได้ลดขนาดลงมาก่อนภาคอีสานประมาณ 23 ปี คือ ในปี 2495 G.D.P. ภาคเกษตรเริ่มต่ำกว่าภาคนอกเกษตรแล้ว คือ เหลือร้อยละ 49 ในขณะที่ภาคอีสานภาคเกษตรลดเหลือร้อยละ 48.78 ใน พ.ศ. 2518 หรืออีกนัยหนึ่งภาคอีสานสามารถคงเศรษฐกิจภาคเกษตรได้นานที่สุดของประเทศ

3) สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P.) สาขาต่างๆ ต่ำมาก เมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (G.D.P.) สาขาเดียวกัน

จากตาราง 6.3 จะเห็นว่า โครงสร้างการผลิตซึ่งสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ แบ่งไว้ 11 สาขานั้น 5 สาขาที่มีสัดส่วนสูงสุดของภาค คือ สาขาเกษตร (25.82) การค้า (16.61) บริการ (13.93) ที่อยู่อาศัย (13.66) และราชการ (12.38) ในปี 2518 ซึ่งเป็นสัดส่วนที่น้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับของประเทศ ทั้งๆ ที่ภาคอีสานมีประชากรและพื้นที่ถึง 1 ใน 3 ของประเทศ

ข้อสังเกตของการเปลี่ยนแปลงในตารางนี้ก็คือ มี 5 สาขาที่มีขนาดเพิ่มขึ้น เมื่อเปรียบเทียบระหว่างปี 2518 กับ 2541 ซึ่งห่างกัน 23 ปี โดยสาขาราชการ การประกันภัย เพิ่มมากที่สุดจากร้อยละ 4.35 เป็น 13.33 เพิ่มขึ้นร้อยละ 8.98 อันดับสอง คือ สาขาราชการ เพิ่มจากร้อยละ 12.38 เป็น 20.68 เพิ่มขึ้นร้อยละ 8.3 อันดับสามคือ สาขาที่อยู่อาศัย เพิ่มจากร้อยละ 13.66 เป็น 18.29 เพิ่มขึ้นร้อยละ 4.63 ส่วนสาขาไฟฟ้า ประปา และสาขบริการ เพิ่มขึ้นเล็กน้อย คือ ร้อยละ 1.6 และ 0.67 ตามลำดับ ที่เหลืออีก 6 สาขาลดลง โดยเฉพาะสาขาเกษตร ซึ่งเป็นสาขาที่สำคัญที่สุดของภาคอีสานลดลงจากร้อยละ 25.82 เหลือ 20.11 แปลว่า กลุ่มทุนและกลุ่มผู้มีอำนาจรัฐเติบโตเร็วที่สุด แต่สาขาเกษตรซึ่งเป็นกระดูกสันหลังของชาติ นอกจากไม่โตแล้วยังจะลดลงอย่างมากด้วย

ตาราง 6.2 สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรของประเทศไทยและภาคอีสาน
(ราคาตลาด)

พ.ศ.	ผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ			ผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน		
	ภาคเกษตร	นอกภาคเกษตร	รวม	ภาคเกษตร	นอกภาคเกษตร	รวม
2495	49	51	100			
2502	39.8	60.2	100			
2503	36.7	63.3	100			
2508	33.7	66.3	100			
2518	31.47	68.53	100	48.78	51.22	100
2523	25.38	74.62	100	43.25	56.75	100
2528	16.75	83.25	100	31.43	68.57	100
2531	16.61	83.38	100	31.91	68.09	100
2536	10.41	89.59	100	19.90	80.10	100
2539	11.12	88.88	100	19.96	80.04	100
2541	12.67	87.33	100	21.92	78.08	100
2543	11.4	88.60	100			

- ที่มา : 1) ปี 2495 จาก บัญชี อิงภาครัฐบาล และ สุภาพ วิเศษสุรการ, 2504: 17
 2) ปี 2502 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2503: 23
 3) ปี 2503, 2508 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2510: 39
 4) ปี 2518-2527 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2528: 2-5
 5) ปี 2528-2531 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2527-2531: 4-5
 6) ปี 2536-2541 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2543: -2-
 7) ปี 2543 จาก ปราณี ทินกร, 2545: 8

ตาราง 6.3 เปรียบเทียบผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (Gross Regional Products = G.R.P.) กับผลิตภัณฑ์
มวลรวมในประเทศ (Gross Domestic Products = G.D.P.) ในสาขาเดียวกัน (ร้อยละ
ของ G.D.P.)

สาขา	2518	2521	2525	2528	2531	2536	2539	2541
1. เกษตร	25.82	23.15	24.53	26.41	22.91	21.44	20.93	20.11
2.เหมืองแร่	8.75	5.20	12.88	8.80	7.83	4.90	6.23	4.66
3. หัตถกรรม/ อุตสาหกรรม	7.71	7.73	5.04	5.06	4.19	4.49	5.02	4.85
4. การก่อสร้าง	2.08	1.58	1.58	1.87	1.63	1.29	1.23	1.38
5. ไฟฟ้า-ประปา	6.08	6.19	9.32	7.59	9.03	7.05	7.74	7.68
6. การคมนาคม	10.61	12.49	11.75	11.26	8.99	6.81	6.97	6.86
7. การค้า	16.61	14.01	12.52	13.76	8.91	14.40	14.43	14.07
8. การธนาคาร/ การประกันภัย	4.35	5.33	7.65	8.69	7.52	6.63	7.70	13.33
9. ที่อยู่อาศัย	13.66	12.28	20.76	22.28	25.57	19.47	17.84	18.29
10. ราชการ	12.38	10.86	21.34	20.94	22.89	22.55	21.37	20.68
11. บริการ	13.93	14.08	11.83	12.74	11.97	13.90	13.83	14.60
G.R.P.	16.70	14.49	13.73	14.22	11.91	11.15	11.20	11.20
PERCAPITA	48.15	42.52	39.15	40.77	34.36	32.56	34.41	34.31

ที่มา : คำนวณจากตาราง 8 ในภาคผนวก

ตาราง 6.4 เปรียบเทียบสัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P.) สาขาต่างๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2518-2541 (ราคาตลาด) (ร้อยละของผลิตภัณฑ์ภาค)

สาขา	2518	2521	2525	2528	2531	2536	2539	2541
1. เกษตร	48.78	43.85	34.00	31.43	31.91	19.90	19.96	21.92
2. เหมืองแร่	0.71	0.76	2.87	2.44	2.05	0.62	0.73	0.73
3. หัตถกรรม/ อุตสาหกรรม	9.90	9.81	7.90	7.88	8.88	11.33	12.08	12.27
4. การก่อสร้าง	5.39	5.92	5.83	7.36	7.71	8.03	7.79	4.48
5. ไฟฟ้า-ประปา	0.41	0.47	1.30	1.51	1.73	1.51	1.59	1.83
6. การคมนาคม	4.00	5.38	5.82	6.10	5.35	4.58	4.35	4.60
7. การค้า	18.20	19.17	16.00	15.09	11.91	21.63	19.06	19.08
8. การธนาคาร/ การประกันภัย	1.27	1.95	1.77	2.17	2.72	4.35	4.92	6.02
9. ที่อยู่อาศัย	1.21	1.04	5.49	6.35	7.51	4.48	3.60	4.08
10. ราชการ	3.06	2.82	7.52	7.20	7.19	7.51	6.88	7.57
11. บริการ	7.22	8.82	11.49	12.60	13.04	16.02	15.23	17.42
รวม	100	100	100	100	100	100	100	100
ผลิตภัณฑ์ภาค (G.R.P.)	49,902	69,174	112,559	144,214	179,449	353,478	541,353	537,968

ที่มา : จำนวนจากตาราง 8 ในภาคผนวก

4) สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคสาขาต่างๆ ในภาคอีสาน มีทั้งเพิ่มและลดลง

จากตาราง 6.4 จะเห็นว่าผลิตภัณฑ์สาขาต่างๆ เมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์ภาค (G.R.P.) จะเห็นว่าสาขาเกษตรซึ่งเคยมีสัดส่วนถึงร้อยละ 48.78 ในปี 2518 เหลือเพียงร้อยละ 19.90 ในปี 2536 ส่วนสาขาที่สำคัญอีก 3 สาขา คือ สาขาการค้าและสาขาหัตถกรรม-อุตสาหกรรมลดลงในช่วงกลางๆ แล้วมาเพิ่มขึ้นในช่วงหลัง สำหรับสาขาบริการเพิ่มขึ้นค่อนข้างสม่ำเสมอจากร้อยละ 7.22 ในปี 2518 มาเป็นร้อยละ 17.42⁽¹⁾ ในปี 2541

สาขาที่เคยเล็กมาก คือ สาขาการธนาคาร ประกันภัย จากร้อยละ 1.27 ในปี 2518 แต่ได้เติบโตอย่างรวดเร็วมาเป็นร้อยละ 6.02 ในปี 2541 ซึ่งถือว่าขยายตัวอย่างมาก คือ เป็น 4.7 เท่า จากปี 2518 เช่นเดียวกับสาขาไฟฟ้า ประปา ที่เดิมเล็กน้อย คือ ร้อยละ 0.41 ในปี 2518 มาเป็น 1.83 ในปี 2541 ซึ่งถือว่าขยายตัวมาก คือ 4.46 เท่า สาขาที่อยู่อาศัยขยายตัวไม่น้อย จากเดิมร้อยละ 1.21 ในปี 2518 มาเป็น 4.08 ในปี 2541 หรือเพิ่มเป็น 3.37 เท่า

กล่าวโดยสรุป สาขาที่มีขนาดใหญ่ 3 สาขาแรก ในปี 2518 คือ สาขาเกษตร สาขาการค้า สาขาหัตถกรรม อุตสาหกรรม ตามลำดับ พอถึงปี 2541 2 สาขาแรกยังคงเป็นสาขาที่ใหญ่ที่สุดไว้ได้ (แต่สาขาการค้าดีขึ้นมากเกือบเท่าเกษตร คือ ร้อยละ 21.92 กับ 19.08 ห่างกัน 2.84 ในขณะที่ปี 2518 ห่างกันมาก คือ ร้อยละ 48.78 กับ 18.20 ห่างกันถึง 30.58) ส่วนอันดับ 3 สาขาหัตถกรรม อุตสาหกรรม ตกอันดับจากที่ 3 เป็นที่ 4 สาขาบริการแซงขึ้นหน้ามาเป็นอันดับ 3 ที่อันดับ 4 ถึงร้อยละ 5.15

5) จำนวนประชากรที่ประกอบอาชีพการเกษตรลดลง แต่ยังมีจำนวนมากที่สุด

แม้ว่าเศรษฐกิจภาคเกษตรจะมีขนาดลดลงอย่างต่อเนื่อง ทั้งภาพรวมระดับประเทศและภาคอีสาน ยิ่งเมื่อดูตัวเลขที่นักเศรษฐศาสตร์คำนวณเป็นตัวเงินและร้อยละแล้วยิ่งใจหาย เพราะภาคเกษตรของประเทศเหลือเพียงร้อยละ 12.67 ส่วนของภาคอีสานยังดีที่เหลือร้อยละ 21.92 แต่สิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ไม่ควรมองข้ามเป็นอย่างยิ่งก็คือ จำนวนประชากรที่ประกอบอาชีพการเกษตร ทั้งเต็มเวลาและไม่เต็มเวลาของภาคอีสานยังมีถึงร้อยละ 76.9 ในปี 2543 เกษตรกรอีสานเหล่านี้เป็นผู้ผลิตข้าวได้มากที่สุดของประเทศ คือ ผลิตข้าวในปีได้ถึงร้อยละ 43.24 ของข้าวในปีที่ผลิตได้ทั้งประเทศ (ปี 2541/42) ผลิตปอแก้วได้มากที่สุดในประเทศ ผลิตได้ถึงร้อยละ 96.87 (ปี

⁽¹⁾1 เปอร์เซนต์ที่เปลี่ยนไป มีค่าเท่ากับ 5,379 ล้านบาท (ปี 2541)

2541/42) ของปอแก้วที่ผลิตได้ทั้งหมดในประเทศ ผลิตมันสำปะหลังได้มากที่สุดของประเทศ คือ ร้อยละ 56.04 เลี้ยงวัวมากที่สุดของประเทศ (ร้อยละ 39.67) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2543: 19, 35, 91, 118) สินค้าเกษตรเหล่านี้ (และยังมีอีกหลายชนิด) เกษตรกรอีสานผลิตได้เหลือบริโภคในภาคแล้วยังเหลือขายภาคอื่นและต่างประเทศอีกด้วย

ตาราง 6.5 ประชากรที่ประกอบอาชีพการเกษตรและนอกเกษตร (ร้อยละ)

พื้นที่	2480	2490	2503	2515	2520	2527	2530	2543
ประเทศ เกษตร	88.4	88.2	82.3	71.4	65.6	62.8	60.8	
นอกเกษตร	11.6	11.8	17.7	28.6	34.4	37.2	39.2	
อีสาน เกษตร	97.5	95.5	93.4	81.1	88.8	87.0	84.7	76.9
นอกเกษตร	2.5	4.5	6.6	18.9	11.2	13.0	15.3	23.1

ที่มา : 1. ปี 2480 จาก กรมมหาดไทย, 2484: 1, 193, 259, 639, 669, 961
 2. ปี 2490 และ 2503 จาก พิชัย พงษ์แพทย์, 2513: 39
 3. ปี 2510-30 จาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2535: 30
 4. ปี 2543 จากการสุ่มสำรวจ 12 ชุมชน 10 จังหวัด 1,574 ครัวเรือน ของผู้วิจัย ตัวเลขว้อยละ 76.9 เป็นประชากรที่ทำการเกษตรอย่างเดียว ร้อยละ 51.6 ทำการเกษตรและนอกเกษตรในแรงงานคนเดียวกัน ร้อยละ 25.3

6.2 การเปลี่ยนแปลงการผลิตในยุคพืชพาณิชย์

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนหมู่บ้านอีสานอย่างสำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงการผลิต การผลิตที่สำคัญที่สุดคือ การผลิตสินค้าเกษตร ซึ่งในตอนนี้จะกล่าวเป็น 5 เรื่อง คือ (1) เรื่อง การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน (2) การผลิตข้าว (3) การผลิตพืชไร่ (4) การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตรแผนใหม่ และ (5) การเปลี่ยนแปลงการผลิตปัจจัยสี่ ที่เหลืออีก 3 ปัจจัย และหัตถกรรม

6.2.1 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครองที่ดิน

ในที่นี้จะกล่าวถึงการใช้ที่ดินในภาพรวมระดับภาคพอสังเขป แล้วจะกล่าวถึงในระดับชุมชนหมู่บ้าน เพื่อจะได้เห็นภาพได้ชัดขึ้น

1) การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่และการถือครองที่ดินระดับภาค

1.1) การใช้ที่ดิน

หากแบ่งพื้นที่ภาคอีสานเป็น 3 ประเภท คือ เนื้อที่ป่าไม้ เนื้อที่ถือครองทางการเกษตร และเนื้อที่ประเภทอื่นๆ ที่ไม่ได้เข้าประเภทที่ 1 และที่ 2 ใน พ.ศ. 2507 จะพบว่าเนื้อที่ป่าไม้มีมากที่สุด คือ ร้อยละ 39.91 เนื้อที่ถือครองทางการเกษตรมีเกิน 1 ใน 5 เพียงเล็กน้อย ที่เหลือเป็นประเภทอื่นๆ ใกล้เคียงกับเนื้อที่ป่าไม้ เวลาผ่านไป 31 ปี คือ ในปี 2538 เนื้อที่ป่าไม้เหลือเพียงร้อยละ 12.59 เท่านั้น แต่เนื้อที่ถือครองทางการเกษตรเพิ่มเป็นร้อยละ 54.83 ที่เหลืออีกเกือบ 1 ใน 3 เป็นพื้นที่ประเภทอื่นๆ

อัตราการลดลงของเนื้อที่ป่าไม้สูงมาก ในระยะเวลา 31 ปี เนื้อที่ป่าไม้หายไปถึง 41 ล้านไร่เศษ (96.87%) หรือหายไปเฉลี่ยปีละ 1.3 ล้านไร่เศษ ในขณะที่เนื้อที่ถือครองทางการเกษตรเพิ่มขึ้น 35 ล้านไร่เศษ (156.96%) หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 1.1 ล้านไร่เศษ ส่วนเนื้อที่ที่ไม่ได้จำแนกหายไป 7 ล้านไร่เศษ (17.05%) หรือเฉลี่ยปีละ 2 แสนไร่เศษ (โปรดดูตาราง 6.6)

จะเห็นว่าการขยายตัวของการเกษตรต้องซื้อด้วยป่าไม้จำนวนมหาศาลในเวลาที่รวดเร็วมาก ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ว่าด้วยผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

หากพิจารณาลงไปให้ละเอียดว่ามีการใช้ประโยชน์ที่ดินถือครองทำการเกษตรของภาคอีสานอย่างไรบ้าง (โปรดดูตาราง 6.7) พบว่า ในช่วงก่อนยุคพืชพาณิชย์มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินดังกล่าวน้อยมาก สัดส่วนของที่ดินปี 2493 กับปี 2503 ร้อยละ 64.10 และร้อยละ 61.82 ที่นาเพิ่มขึ้นเพียง 1 ล้านไร่เศษ ในช่วง 10 ปี หรือปีละ 1 แสนไร่เศษเท่านั้น ใช้ที่ดินทำไร่ สวนผัก ไม้ดอก (เกือบทั้งหมดเป็นพืชไร่) ร้อยละ 12.24 ในปี 2493 และร้อยละ 9.80 ในปี 2503 พื้นที่ลดลงถึง 3 แสนไร่ หรือร้อยละ 11.19 ในช่วง 10 ปี พื้นที่ไม้ยืนต้นก็ลดลง จากร้อยละ 4.02 ในปี 2493 เหลือ 1.39 ในปี 2503 หรือลดลงถึงกว่าครึ่งล้านไร่ในช่วงเดียวกัน ที่รกร้างว่างเปล่าและทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์เพิ่มขึ้นเล็กน้อย

แต่พอเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ สัดส่วนการใช้ที่ดินก็เปลี่ยนไปอย่างมาก โดยเฉพาะพืชไร่ (รวมสวนผัก ไม้ดอก) จากร้อยละ 9.80 ในปี 2503 มาเป็นร้อยละ 22.66 ของที่ดินถือครองทำการเกษตรทั้งหมดในปี 2538 และพื้นที่ได้เพิ่มจาก 2.4 ล้านไร่เศษ เป็น 13.1 ล้านไร่เศษ หรือเพิ่มขึ้นถึง 10.6 ล้านไร่เศษ ในเวลา 35 ปี หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 432.93 หรือเพิ่มถึงปีละ 3 แสนไร่เศษ หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 12.37/ปี การใช้ที่ดินเพื่อปลูกไม้ยืนต้น ไม้ผล ได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 1.39 มาเป็น 4.11 ในช่วงเวลาเดียวกัน (35 ปี) หรือเพิ่มขึ้น 2 ล้านไร่เศษ หรือร้อยละ 203.35 หรือเพิ่มปีละ 58,064 ไร่

ตาราง 6.6 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของภาคอีสาน

พ.ศ.	การใช้ที่ดิน				พื้นที่ทั้งหมด
	พื้นที่ป่าไม้	พื้นที่ถือครองทาง	พื้นที่ไม่ได้จำแนก		
	การเกษตร				
2507	ไร่	42,461,000	22,516,000	41,455,018	106,391,000
	ร้อยละ	39.91	21.16	38.93	100
2514	ไร่	(1)	42,847,663	63,543,587	106,391,250
	ร้อยละ		40.28	59.72	100
2518	ไร่	25,930,000(2)	47,681,474	32,779,978	106,391,250
	ร้อยละ	24.37	44.82	30.81	100
2523	ไร่	(1)	50,092,989	56,298,261	106,391,250
	ร้อยละ		47.08	52.92	100
2528	ไร่	15,140,000	55,363,790	35,030,173	105,533,963
	ร้อยละ	14.35	52.46	33.19	100
2533	ไร่	14,168,770	56,713,712	34,651,481	105,533,963
	ร้อยละ	13.43	53.74	32.83	100
2538	ไร่	13,290,417	57,859,173	34,384,373	105,533,963
	ร้อยละ	12.59	54.83	32.58	100
ความแตกต่าง		-41,131,583	+35,343,173	-7,070,645	
2538-2507					
	ร้อยละ	-96.87	+156.96	-17.05	
อัตราการเปลี่ยน		-1,326,825	+1,140,102	-228,085	
แปลงต่อปี (ไร่)					

หมายเหตุ : ⁽¹⁾ สติติป่าไม้ ปี 2514, 2523 กองเศรษฐกิจการเกษตรไม่ได้แยกออกจาก “พื้นที่ไม่ได้จำแนก”

⁽²⁾ สติติป่าไม้ ปี 2518 นำมาจากสติติป่าไม้ปี 2519 ซึ่งเป็นปีที่ใกล้เคียงที่สุด

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2507: 177; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2523/24: 160-161; 2529/30:

208-209; 2536/37: 208-209; 2541/42: 253

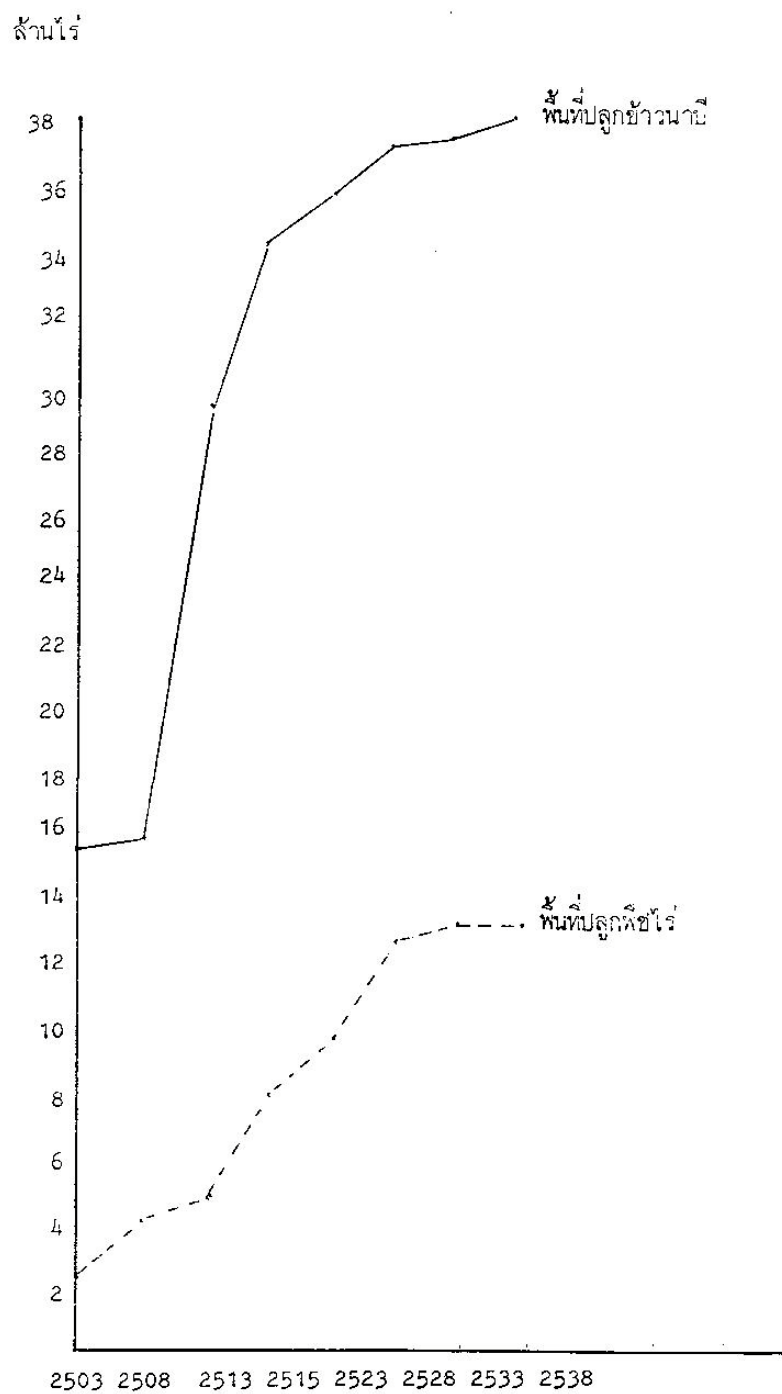
ตาราง 6.7 การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินถือครองทำการเกษตรของภาคอีสาน จาก พ.ศ. 2493-2538

พ.ศ.	หน่วย	การใช้ประโยชน์						รวม
		ที่นา	พืชไร่ สวน ผัก ไม้ดอก	ไม้ยืนต้น	ที่รกร้าง ว่างเปล่า ทุ่งหญ้า	ที่อาศัย	เนื้อที่อื่นๆ	
2493	ไร่	14,509,934	2,768,602	913,586	2,509,758	-	1,934,289	22,636,169
	ร้อยละ	64.10	12.24	4.02	11.09	-	8.55	100
2498	ไร่	15,036,147	2,181,703	488,778	2,509,187	-	3,165,816	23,381,631
	ร้อยละ	64.32	9.32	2.10	10.74	-	13.52	100
2503	ไร่	15,522,483	2,460,413	350,511	2,534,212	-	4,238,461	25,106,080
	ร้อยละ	61.82	9.80	1.39	10.08	-	16.91	100
2508	ไร่	15,895,114	4,154,145	520,885	2,598,127	-	5,509,759	28,678,030
	ร้อยละ	55.44	14.47	1.81	9.07	-	19.21	100
2513	ไร่	29,224,562	4,865,139	475,420	2,384,933	-	3,522,891	40,472,945
	ร้อยละ	72.20	12.03	1.16	5.88	-	8.73	100
2518	ไร่	34,140,078	8,030,851	399,443	1,971,647	982,345	2,157,110	47,681,474
	ร้อยละ	71.60	16.84	0.84	4.13	2.06	4.53	100
2523 ⁽¹⁾	ไร่	35,886,374	9,978,429	461,025	2,183,204	900,013	683,944	50,092,989
	ร้อยละ	71.65	19.92	0.92	4.35	1.80	1.36	100
2528	ไร่	37,208,781	12,633,296	796,791	2,820,106	1,130,318	774,498	55,363,790
	ร้อยละ	67.19	22.81	1.45	5.09	2.04	1.36	100
2533	ไร่	37,405,593	13,331,298	1,680,166	2,582,743	1,188,145	480,767	56,713,712
	ร้อยละ	65.95	23.50	2.96	4.55	2.10	0.94	100
2538	ไร่	37,903,738	13,112,525	2,382,741	2,668,681	1,328,517	462,971	57,859,173
	ร้อยละ	65.50	22.66	4.11	4.61	2.28	0.84	100
อัตราเพิ่ม 2493-2503								
	ไร่	1,012,549	-308,189	-563,075	24,454	-	2,304,172	2,469,911
10 ปีเพิ่ม	ร้อยละ	6.97	-11.19	-61.34	0.97	-	118.92	10.91
อัตราเพิ่ม/ปี	ไร่	101,255	-30,819	-56,308	2,445	-	230,417	246,991
อัตราเพิ่ม 2503-2538								
	ไร่	22,381,255	10,652,112	2,032,230	134,469	-	-3,775,490	32,753,093
35 ปีเพิ่ม	ร้อยละ	144.20	432.93	203.35	5.14	-	-88.96	130.45
อัตราเพิ่ม/ปี	ไร่	639,464	304,346	58,064	3,842	-	-107,871	935,803
อัตราเพิ่ม/ปี	ร้อยละ	4.12	12.37	5.81	0.15	-	-2.54	3.73

ที่มา : จำนวนจาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2522: 180; 2529/30: 208-209; 2536/37: 208-209;

2541/42: 250-251

⁽¹⁾ ตั้งแต่ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรแยกทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์และที่รกร้างว่างเปล่าเป็น
คนละช่อง แยกรายการพืชไร่กับสวนผักและไม้ดอกออก แต่ผู้วิจัยรวมกัน เพราะก่อนหน้านั้นสถิติ 2 กลุ่มนี้
รวมกันอยู่

รูป 6.1 เปรียบเทียบการขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวและพืชไร่ในภาคอีสาน ช่วง พ.ศ. 2503-2538

ที่มา : ตาราง 6.7

เฉลี่ยเพิ่มร้อยละ 5.81/ปี พื้นที่ปลูกข้าวเมล็ดส่วนใหญ่จะไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก คือ จากร้อยละ 61.82 เป็น 65.50 ใน 35 ปี แต่ที่นาได้เพิ่มขึ้นจาก 15.5 ล้านไร่ เป็น 37.9 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 22.3 ล้านไร่เศษ หรือ ร้อยละ 144.20 เฉลี่ยเพิ่มขึ้นถึงปีละ 6 แสนไร่เศษ หรือร้อยละ 4.12/ปี การใช้ที่ดินถือครองทำการเกษตรในภาพรวมเพิ่มขึ้น 32.7 ล้านไร่เศษ ในช่วง 35 ปี หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 130.45 เฉลี่ยปีละ 9 แสนไร่เศษ หรือร้อยละ 3.73/ปี

อนึ่ง ในยุคพืชพาณิชย์ช่วงที่เพิ่มเร็วที่สุด คือ ช่วง 10 ปี จากปี 2508-2518 ที่นาเพิ่มจาก 15.8 ล้านไร่เศษ เป็น 34.1 ล้านไร่เศษ เพิ่มขึ้นถึง 12.7 ล้านไร่เศษ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นถึงปีละ 1,275,503 ไร่ ส่วนพืชไร่เพิ่มขึ้นในอัตราเร็วมากในช่วง 15 ปี จาก พ.ศ. 2503-2518 เพิ่มจาก 2.4 ล้านไร่เศษ เป็น 8 ล้านไร่เศษ เพิ่มขึ้น 5,570,438 ไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นถึง 371,362 ไร่/ปี

1.2) การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือนลดลง และมีการเช่าที่ดินเพิ่มขึ้น

เนื่องจากประชากรเพิ่มขึ้นอย่างมาก แต่พื้นที่ภาคเท่าเดิม ที่ดินถือครองเพื่อการเกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือนจึงลดลง จากครัวเรือนละ 33.40 ไร่ ใน พ.ศ. 2496 เป็น 28.35, 28.04, 27.08, 26.61 และ 15.10 ไร่ ในปี 2518, 2523, 2528, 2533 และ 2543 ตามลำดับ ดังปรากฏในตาราง 6.8

ตาราง 6.8 พื้นที่ถือครอง พื้นที่จำนอง และพื้นที่เช่าที่ดินเพื่อเกษตรกรรมในภาคอีสาน ช่วง พ.ศ. 2518-2534

(หน่วย : ไร่; ร้อยละของทั้งประเทศ)

พ.ศ.	พื้นที่ถือครอง/ครัวเรือน		พื้นที่ที่เอาไปจำนอง/ขายฝาก		พื้นที่เช่าผู้อื่น	
	ไร่	% ⁽¹⁾	ไร่	%	ไร่	%
2496	33.40	-	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2518	28.35	5.05	351,253	30.11	1,289,577	9.49
2523	28.04	-0.25	330,725	30.13	1,932,401	13.96
2528	27.08	-1.06	1,078,956	37.01	2,733,423	18.10
2533	26.61	-0.34	3,380,886	38.68	2,405,061	18.85
2534	26.43	-0.68	5,244,911	41.10	3,256,359	21.02
2543	15.10	-11.33	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

⁽¹⁾% ที่ลด เพิ่มจากปีก่อน (ไม่ได้แสดงในตาราง ยกเว้นปี 2534)

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2534: 28, 34, 36; การสุ่มสำรวจ 12 ชุมชน จาก 10 จังหวัดในภาคอีสาน,

ในขณะที่เดียวกันเกษตรกรอีสานก็ต้องไปกู้เงินมาใช้ในการลงทุนทำการเกษตรและใช้ในครัวเรือนมากขึ้น เกษตรกรจึงต้องเอาที่ดินทำกินของตนไปจำนองมากขึ้น บางส่วนก็เอาไปขายฝากให้กับคนอื่นหรือญาติ เพื่อเอาเงินไปทำงานต่างประเทศก็มี จำนวนที่ดินประเภทนี้ได้เพิ่มขึ้นอย่างน่ากลัว จาก 351,253 ไร่ ในปี 2518 เป็น 5,244,916 ไร่ ในปี 2543 หรือเพิ่มขึ้นถึง 15 เท่า ในเวลา 16 ปี หากเทียบกับจำนวนทั้งหมดของที่ดินประเภทนี้ของทั้งประเทศก็เพิ่มจากร้อยละ 30.11 เป็นร้อยละ 41.10 ของที่ดินประเภทนี้ทั่วประเทศ

ยิ่งกว่านั้นเกษตรกรที่มีที่ดินน้อยไม่พอทำกิน ก็ต้องไปเช่าที่ดินเพิ่มขึ้น จากประมาณ 1.3 ล้านไร่ เป็น 3.26 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้น 2.5 เท่า ในเวลา 16 ปี หรือเพิ่มจากร้อยละ 9.49 เป็นร้อยละ 21.02 ของที่ดินประเภทนี้ทั่วประเทศรวมกัน

2) การใช้ที่ดินและถือครองที่ดินระดับชุมชนหมู่บ้าน

ในรายงานการวิจัยเรื่อง พัฒนาการของการใช้ที่ดินในชุมชนชนเมืองหลักภาคอีสานของ สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ ได้ศึกษาชุมชนหมู่บ้านที่เคยเป็นหมู่บ้านชาวนา มีอาชีพทำนาเป็นหลักมาก่อน 2 หมู่บ้าน อีกหมู่บ้านเป็นหมู่บ้านทำนาและทำไร่ควบคู่กัน 2 หมู่บ้านแรกห่างจากศาลากลางจังหวัดเพียง 4 และ 6 กม. ความเจริญจึงขยายเข้ามาในหมู่บ้าน จำนวนครัวเรือนเพิ่มมากขึ้น พื้นที่ป่าของหมู่บ้านหายไปหมด พื้นที่อาศัย พื้นที่นา เพิ่มขึ้น มีการใช้พื้นที่เพื่อสร้างโรงงานสถานศึกษา บ้านจัดสรร และฟาร์มขนาดใหญ่ พื้นที่ไร่หายไปจาก 2 หมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง

ในพื้นที่ศึกษา 11 หมู่บ้าน ที่ศึกษา 2 ช่วง คือ ช่วง พ.ศ. 2528-2531 และช่วง พ.ศ. 2542 ของผู้วิจัย 8 หมู่บ้านยังเป็นพื้นที่ชนบทอยู่ในปัจจุบัน อีก 3 หมู่บ้านปัจจุบันอยู่ในเขตเทศบาล ซึ่งเมื่อ 12-13 ปีก่อนหมู่บ้านหนึ่งยังเป็นเขตชนบท (บ้านท่าสะอาดใต้) มีเพียง 2 หมู่บ้านอยู่ในเขตสุขาภิบาล คือ บ้านปากอูน (จ.นครพนม) และบ้านห้วยชะยุ้ง (จ.อุบลราชธานี) การศึกษาเมื่อปี 2528-2531 (โปรดดูตาราง 6.10) พบว่า ในเขตอีสานเหนือ 2 ใน 4 หมู่บ้าน การใช้ประโยชน์ที่ดินเป็นพื้นที่นาเกือบครึ่งหนึ่งของพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมด ที่เหลือใช้ทำไร่มากกว่าครึ่ง ใช้ทำสวนเล็กน้อย แต่ในช่วง พ.ศ. 2542 พื้นที่เกือบทั้งหมดใช้ทำนา มีเพียง 1 หมู่บ้านซึ่งปัจจุบันเป็นเขตเทศบาล คือ บ้านท่าสะอาดใต้ ใช้ทำนาร้อยละ 62.5 ทำไร่ร้อยละ 37.50

ตาราง 6.9 เปรียบเทียบการใช้พื้นที่ในยุครแรกและยุคหลัง

ประเภทของการใช้ที่ดิน		บ้านกอก จ.ขอนแก่น (ห่างจากศาลากลาง 3 กม.)			บ้านโนนขมิ้น จ.อุดรธานี (ห่างจากศาลากลาง 6 กม.)			บ้านดอนแก้ว จ.นครราชสีมา (ห่างจากศาลากลาง 18 กม.)		
		ยุคแรก	ยุคหลัง	เพิ่มขึ้น	ยุคแรก	ยุคหลัง	เพิ่มขึ้น	ยุคแรก	ยุคหลัง	เพิ่มขึ้น
		(2465)	(2530)	%	(2495)	(2511)	%	(2463)	(2524)	%
1. ที่นา	ไร่	312.50	921.75	194.96	163	656.35	302.67	72	605.25	740.62
	ร้อยละ	20.33	90.64		17.62	77.07		4.66	43.39	
2. ที่ไร่	ไร่	12.50	0		3	0		6	356.75	5,845.83
	ร้อยละ	0.81	0		0.32	0		0.39	25.58	
3. สวน	ไร่	⁽¹⁾	2.24		⁽¹⁾	33.83		⁽¹⁾	367.50	
	ร้อยละ		0.22			3.97			26.35	
4. ที่อาศัย	ไร่	18.75	93.25	397.33	3	60.50	1,916.67	6	65.25	987.50
	ร้อยละ	1.22	9.17		0.32	7.10		0.39	4.68	
5. ที่ป่า	ไร่	1,193.25	0		756.20	101 ⁽²⁾	⁽²⁾	1,462.52	0	0
	ร้อยละ	77.64	0		81.73	11.86		94.57	0	
รวม	ไร่	1,537	1,016.95		925.20	851.68		1,546.52	1,394.75	
	ร้อยละ	100	100		100	100		100	100	

⁽¹⁾ ที่สวนรวมอยู่กับที่อยู่อาศัย

⁽²⁾ เป็นที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ที่ป่า

ที่มา : ปรับปรุงจาก สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2535: 26, 28

ตาราง 6.10 เปรียบเทียบการใช้ที่ดินในชุมชนหมู่บ้านอีสาน

เขต		ช่วง พ.ศ. 2528-2531				ช่วง พ.ศ. 2542			
		นา	ไร่	สวน	รวม	นา	ไร่	สวน	รวม
อีสานเหนือ									
1. บ.ท่าควาย (สกลนคร)	ไร่					7,556	0	0	7,556
2529/2542 (ม.2)	%	74.17	24.52	1.32	100	100	0	0	
2. บ.ตาล (นครพนม)	ไร่					968	0	120 ⁽¹⁾	1,088
2530/2542 (ม.2)	%	48.14	51.55	0.31	100	88.97	0	11.03	100
3. บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	ไร่					2,500	1,500	0	4,000
2529/2542	%	58.28	41.68	0.05	100	62.5	37.50	0	100
4. บ.ปากอูน (นครพนม)	ไร่					110	21	0	131
2530/2542 (ม.6)	%	41.11	55.05	3.84	100	83.97	16.03	0	100
รวม	ไร่					8,634	21	120	8,775
	%	59.84	39.19	0.97	100	98.39	0.24	1.37	100
อีสานกลาง									
1. บ.ท่าลาด (ยโสธร)	ไร่	965	28	66	1,039	1,450	50	0	1,500
2528/2542 (ม.2)	%	92.88	2.69	6.35	100	96.67	3.33	0	100
2. บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	ไร่	3,365	120	10	3,495	1,047	0	0	1,047
2528/2542 (ม.2)	%	96.28	3.43	0.29	100	100	0	0	100
3. บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	ไร่	1,445	289	213	1,947	1,305	0	68	1,373
2528/2542 (ม.4)	%	74.48	14.84	10.94	100	95.05	0	4.95	100
รวม	ไร่	5,775	437	269	6,481	3,802	50	68	3,920
	%	89.11	6.78	4.15	100	96.99	1.28	1.73	100
อีสานใต้									
1. บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	ไร่	225.25	9.33	0.4	234.98	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2531	%	95.86	3.97	0.17	100				
2. บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	ไร่	1,607.25	516	28.96	2,152.23	2,350	0	100 ⁽²⁾	2,450
2531/2542 (ม.8)	%	74.68	23.98	1.35	100	95.92	0	4.02	100
3. บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	ไร่	2,196	30	18.92	2,244.92	4,425	0	10 ⁽²⁾	4,435
2531/2542 (ม.1)	%	97.82	1.34	0.84	100	99.77	0	0.22	100
4. บ.ห้วยชะยุ้ง (อุบลราชธานี)	ไร่	1,796.5	616	70.19	2,482.69	450	0	0	450
2531/2542 (ม.5)	%	72.36	24.81	2.83	100	100	0	0	100
รวม	ไร่	5,825	1,171.33	118.49	7,114.82	7,225	0	110	7,335
	%	81.87	16.46	1.67	100	98.50	0	1.50	100

ที่มา : ข้อมูลปี 2528 จาก ขอบ ดิสวนโคก และคณะ, 2529: 245; ข้อมูลปี 2529/30 จาก สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 243; ข้อมูลปี 2531 จาก ขอบ ดิสวนโคก และคณะ, 2532: 258; ข้อมูลปี 2542 จากกรมพัฒนาชุมชน กชช.2ก.

⁽¹⁾พื้นที่ปลูกยางพารา

⁽²⁾พื้นที่ปลูกยูคาลิปตัส

ในอีสานกลาง ช่วง พ.ศ. 2528 พื้นที่เกือบทั้งหมดใช้ทำนา มีเพียงร้อยละ 6.78 ใช้ทำไร่ ร้อยละ 4.15 ใช้ทำสวน ในปี 2542 พื้นที่ทำนามากขึ้นไปอีก พื้นที่ทำไร่และสวนลดลงไปเกือบหมด บ้านโนนแดงที่ทำไร่ทำสวนหายไปเลย เพราะทำนาได้ดีมาก คือ ทำได้ปีละ 2 ครั้ง เนื่องจากมีคลองชลประทานผ่านหมู่บ้าน

ในเขตอีสานใต้ ในช่วง พ.ศ. 2531 ใช้พื้นที่ทำนากว่าร้อยละ 80 เป็นที่ทำไร่ร้อยละ 16.46 และทำสวนร้อยละ 1.67 แต่ใน พ.ศ. 2542 ที่ทำไร่หมดไปเลย พื้นที่เกือบทั้งหมดใช้ทำนา มีเพียงร้อยละ 1.5 เป็นที่สวน คือ ใช้ปลูกยูคาลิปตัส

ในงานวิจัยของ จริยา ชูสอน ในปี 2538 ที่หมู่บ้านหินแตก ต.นางาม อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น เพื่อเปรียบเทียบการใช้ที่ดินใน 4 ช่วง คือ ช่วงก่อนปลูกพืชพาณิชย์ (2496) ช่วงปลูกปอ (2510) ช่วงปลูกมันสำปะหลัง (2530) และช่วงปลูกอ้อย (2536) พบว่า พื้นที่นาเพิ่มจากร้อยละ 7.45 มาเป็น 20.48, 38.13 และ 37.02 ตามลำดับ ส่วนที่ไร่เพิ่มจาก 0 เป็นร้อยละ 19.35, 38.28 และ 58.45 ตามลำดับ ตรงกันข้ามกับที่บ้านลดลงจากร้อยละ 52.83 เหลือ 31.90, 16.21 และ 0 ตามลำดับ (โปรดดูรายละเอียดในตาราง 24 ในภาคผนวก) เห็นได้ชัดว่าการศึกษาไม่ว่าในระดับ Macro และ Micro ได้ผลสอดคล้องกัน คือ พื้นที่ป่าหายไปกลายเป็นพื้นที่ทำนาและทำไร่แทน

ขนาดของที่ดินทำกินใน 2 ช่วง ซึ่งห่างกันประมาณ 11-13 ปี (โปรดดูตาราง 6.11) จะเห็นว่าในภาพรวมเปรียบเทียบ 3 เขต พบว่า เขตอีสานเหนือเฉลี่ยที่ดินทำกินต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้นจาก 11.78 เป็น 17.59 ไร่ แต่ในเขตอีสานกลางที่ดินทำกินลดลงจาก 12.91 เป็น 10.49 ไร่ และจาก 24.73 เป็น 18.2 ไร่ ตามลำดับ แต่หากพิจารณาโดยละเอียดจะเห็นว่า ใน 11 หมู่บ้าน มีเพียง 3 หมู่บ้านที่ดินเพิ่มขึ้น อีก 8 หมู่บ้านที่ดินลดลงมาก และ 1 ใน 3 คือ บ้านท่าควาย (จ.สกลนคร) ที่ดินเพิ่มขึ้นมาก เพราะนำที่ดินน้ำท่วมมารวมในพื้นที่ทำกินด้วย ซึ่งในส่วนนี้เป็นที่ดินไม่ค่อยได้ใช้ทำกิน เพราะน้ำท่วมเป็นประจำ เป็นป่าบุ่งป่าทาม แต่ถูกชาวบ้านเข้าไปครอบครองเป็นที่ทำกิน เมื่อนำที่ดินส่วนนี้มารวม ทำให้ตัวเลขเฉลี่ยที่ดินทำกินของเขตอีสานเหนือมีเพิ่มขึ้น ผลการสำรวจล่าสุด ปี 2544 จาก 12 หมู่บ้าน ใน 3 เขต 10 จังหวัด พบว่า ขนาดที่ดินถือครอง 15.1 ไร่ต่อครัวเรือน โดยแยกเป็นพื้นที่มีเอกสารสิทธิ์ร้อยละ 77.6 (โฉนดร้อยละ 54.2, นส.3, นส.3ก. ร้อยละ 13.2, ส.ก.1 ร้อยละ 2.6 และ สปก.-401 ร้อยละ 7.6) ไม่มีเอกสารสิทธิ์ร้อยละ 22.4 ของพื้นที่ถือครองทั้งหมด (รายละเอียดโปรดดูในตาราง 18, 19 ในภาคผนวก)

ตาราง 6.11 เปรียบเทียบร้อยละของครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน เปรียบเทียบขนาดพื้นที่ทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือนในชุมชนหมู่บ้าน 3 เขต (ไร่)

เขต/พื้นที่	ช่วง พ.ศ. 2529-2531		ช่วง พ.ศ. 2542-2543	
	ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน	ขนาดที่ทำกิน/ครัวเรือน	ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน	ขนาดที่ทำกิน/ครัวเรือน
อีสานเหนือ				
1. บ.ท่าควาย (สกลนคร)	9.76	14.83	32.21	28.51
2. บ.ตาล (นครพนม)	22.00	10.23	17.59	10.07
3. บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	23.53	19.13	27.00	17.02
4. บ.ปากอูน (นครพนม)	64.38	2.66	n.a.	1
เฉลี่ย	30.15	11.78	28.11	17.59
อีสานกลาง				
1. บ.ท่าลาด (ยโสธร)	35.33	6.33	13.28	11.72
2. บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	15.74	17.74	9.80	13.57
3. บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	17.73	13.80	n.a.	8.08
เฉลี่ย	22.71	12.91	11.90	10.49
อีสานใต้				
1. บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	20.69	8.10	25.50	9.59
2. บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	7.89	28.32	7.14	17.38
3. บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	0	33.01	0	25.64
4. บ.ห้วยชะยุง (อุบลราชธานี)	11.25	31.03	71.01	6.52
เฉลี่ย	8.30	24.73	16.70	18.03
เฉลี่ย 3 เขต			18.20	15.10

ที่มา : ปี 2529 จาก ขอบ ดิสน ไคค และคณะ, 2529: 249; ข้อมูลปี 2529/30 จาก สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 243, 246; ข้อมูลปี 2531 จาก ขอบ ดิสน ไคค และคณะ, 2532: 257; ข้อมูลปี 2542 จาก กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค. ยกเว้นบ้านท่าสะอาดใต้ บ้านโนนแดง และบ้านอาหวด; ปี 2543 และเฉลี่ย 3 เขต จาก การสำรวจ 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด 2544

ในประเด็นของครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน ซึ่งเป็นดัชนีชี้วัดถึงศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชน โดยเฉพาะชุมชนหมู่บ้านอีสานใน 9 หมู่บ้านที่มีตัวเลข ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกินทั้ง 2 ช่วงเวลา มี 3 หมู่บ้านที่ตัวเลขลดลง แปลว่า ศักยภาพน่าจะดีขึ้น เพราะมีครัวเรือนที่มีที่ทำกินเพิ่มขึ้น 1 หมู่บ้านลดลงเพียงเล็กน้อย คือ บ้านม่วงใต้ จ.บุรีรัมย์ (แต่บ้านนี้ขนาดที่ดินทำกินครัวเรือนลดลงมาก) อีก 5 หมู่บ้านครัวเรือนไม่มีที่ทำกินเพิ่มขึ้น หลายหมู่บ้านตัวเลขเพิ่มขึ้นอย่างน่ากลัว เช่น บ้านท่าควาย (จ.สกลนคร) ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินเพิ่มจากร้อยละ 9.7 เป็น 32.21 บ้านไพรขลา ไม่เปลี่ยนแปลง บ้านห้วยชะยุ้งจากร้อยละ 11.25 เป็น 71.01 กล่าวโดยสรุป ในเขตอีสานเหนือครัวเรือนไม่มีที่ทำกินลดลงเล็กน้อยจากร้อยละ 30.15 เหลือ 28.11 ในอีสานกลางลดลงมากกว่า จากร้อยละ 22.71 เหลือ 11.90 แต่ในอีสานใต้เพิ่มจากร้อยละ 8.30 เป็น 16.70 ส่วนผลจากการสำรวจล่าสุดปี 2544 12 หมู่บ้าน 3 เขต 10 จังหวัด มีครัวเรือนร้อยละ 18.2 ไม่มีที่ทำกิน

หากพิจารณาการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในระยะเวลายาวๆ เป็นช่วงชีวิตคน จะเห็นการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินที่ชัดเจน โดยพิจารณาจากกรณีศึกษานี้จะเห็นได้ชัดว่า ที่ดินถือครองในคน 3 รุ่น พบว่ามีความแตกต่างอย่างชัดเจน บ้านตระแสง จ.สุรินทร์ ที่นาของคนรุ่นอายุ 70-80 ปี เฉลี่ยมี 46 ไร่ อายุ 50-60 ปี มี 29.5 ไร่ อายุ 30-40 ปี มี 7 ไร่ บ้านบัว จ.สกลนคร คนรุ่นพ่อแม่ของคนอายุ 60 ปี มีที่ดินถือครอง 15.3 ไร่ คนรุ่นอายุ 60 ปีขึ้นไป 22.1 ไร่ คนรุ่นต่ำกว่า 60 ปี เหลือ 9 ไร่ ส่วนบ้านโนนม่วงที่นาถือครองปี 2493 เฉลี่ย 25.4 ไร่/ครัวเรือน ปี 2513 เหลือ 15 ไร่ ปี 2533 เหลือ 11.9 ไร่ และปี 2543 เหลือเพียง 10.6 ไร่ ดังปรากฏในตาราง 6.12 กล่าวโดยสรุป จำนวนที่ดินถือครองที่ดี ที่นาถือครองที่ดี ของคนรุ่นหลังจะลดลงเพราะการเพิ่มขึ้นของประชากร และเมื่อที่ดินทำกินน้อยลงก็เป็นแรงผลักดันให้ต้องปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต บางส่วนถึงกับต้องเปลี่ยนอาชีพ

ตาราง 6.12 การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินเฉลี่ยต่อครัวเรือน (ไร่) ของสามหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่าง

บ้านตระแสง จ.สุรินทร์		บ้านโนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด		บ้านบัว จ.สกลนคร	
อายุผู้ถือครองที่นา	จำนวนที่นา	พ.ศ.	จำนวนที่นา	อายุผู้ถือครองที่ดิน	จำนวนที่ดิน
70-80 ปี	46.0	2493	25.4	รุ่นพ่อแม่ของคนอายุ 60 ปี	15.3
50-60 ปี	29.6	2513	15.0	รุ่นอายุ 60 ปีขึ้นไป	22.1
30-40 ปี	7.0	2533	11.9	รุ่นอายุไม่ถึง 60 ปี	9.0
		2543	10.6		

ที่มา : วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: 57; ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: 55;

สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: 44

6.2.2 การผลิตข้าว

(1) การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ปลูกข้าว

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในยุคพืชพาณิชย์เกี่ยวกับข้าวประการแรกคือ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสาน จาก พ.ศ. 2480 ภาคอีสานปลูกข้าว 6.2 ล้านไร่ หรือร้อยละ 29.53 ของพื้นที่ปลูกข้าวทั้งประเทศ เป็นที่สองรองจากภาคกลางซึ่งปลูกข้าว 9.8 ล้านไร่⁽¹⁾ (ร้อยละ 46.62) ต่อมาใน พ.ศ. 2494 ภาคอีสานก็ปลูกข้าวมากที่สุดในประเทศ คือ 14.8 ล้านไร่ (ร้อยละ 39.66) ขณะที่ภาคกลางตกลงมาเหลือ 13.2 ล้านไร่⁽¹⁾ (*กรมการข้าว, 2506: 1-3*) และตั้งแต่ปีเพาะปลูก 2533/34 เป็นต้นมาภาคอีสานก็มีพื้นที่ปลูกข้าวมากกว่าครึ่งของพื้นที่ปลูกข้าวทั้งประเทศ (โปรดดูตาราง 6.14) อนึ่ง พื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสานเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ของภาคได้เพิ่มจากร้อยละ 12.02 ใน พ.ศ. 2480 เป็นร้อยละ 30.46 ในปีเพาะปลูก 2540/41 การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสานในช่วง พ.ศ. 2480-2503 เพิ่มจาก 6.2 ล้านไร่ เป็น 14.5 ล้านไร่ ในเวลา 23 ปี หรือเพิ่มขึ้น 8.3 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 360,529 ไร่ ในยุคพืชพาณิชย์ (2503-2540) พื้นที่ปลูกข้าวภาคอีสานเพิ่มจาก 14.5 ล้านไร่ เป็น 32.1 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้น 17.6 ล้านไร่ (121.4%) ในเวลา 36 ปี หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 488,888 ไร่ แสดงให้เห็นว่าในยุคพืชพาณิชย์อัตราการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวภาคอีสานเร็วมาก

⁽¹⁾ ตัวเลขนี้ปรับปรุงแล้วจากข้อมูลของกรมการข้าว (2506: 2-3) ซึ่งระบุว่า ภาคกลางมีพื้นที่ปลูกข้าว 11.8 ล้านไร่ เหตุที่ตัวเลขของกรมการข้าวสูง เพราะขณะนั้น กองสถิติการเกษตร เอาจังหวัดในภาคเหนือของปัจจุบัน คือ กำแพงเพชร ตาก นครสวรรค์ พิจิตร พิษณุโลก เพชรบูรณ์ สุโขทัย อุตรดิตถ์ และอุทัยธานี รวม 9 จังหวัด ไปรวมไว้ในภาคกลาง พื้นที่ปลูกข้าวของ 9 จังหวัดนี้ 1.9 ล้านไร่ ตัวเลขพื้นที่ปลูกข้าวที่กองเศรษฐกิจการเกษตรมาแก้ไขใหม่ให้ตรงกับพื้นที่การแบ่งภาคในปัจจุบัน ในสถิติการเกษตรประเทศ ตีพิมพ์ 2515 แต่ย้อนหลังไปถึงปี 2499 ตัวเลขก่อนปี 2499 ผู้ใช้ต้องระวังอย่างยิ่งว่าใช้ภาคกลางและภาคเหนือในความหมายใด เพราะจังหวัดที่แตกต่างกันถึง 9 จังหวัด ทำให้ตัวเลขต่างกันมาก อนึ่งตัวเลขพื้นที่ปลูกข้าวในสถิติที่กล่าวถึงผลผลิตข้าว และตาราง 6.13, 6.14 จะน้อยกว่า “ที่นา” (Paddy land) ในตาราง 6.7 ในสถิติการใช้ที่ดินถือครองทางการเกษตร ซึ่งสำนักงานสถิติการเกษตรเป็นผู้จัดทำเช่นเดียวกัน

หากเปรียบเทียบพื้นที่นาของภาคอีสานกับประชากรอีสาน จะพบว่าในปี 2493 ประชากรอีสานมี 6,753,000 คน พื้นที่นามี 12,695,000 ไร่ คิดเป็นอัตราส่วนประชากร 1 คนต่อพื้นที่นา 1.88 ไร่ ทั้งประชากรและพื้นที่นาเพิ่มขึ้น แต่พื้นที่นามีอัตราการเพิ่มในช่วงหลังช้าลง กล่าวคือ ช่วงแรกปี 2503-2523 พื้นที่นาเพิ่มขึ้นปีละ 685,600 ไร่ (4.72%) แต่ในช่วงหลัง คือ ปี 2523-2540 พื้นที่นาเพิ่มขึ้นเพียงปีละ 230,607 ไร่ (0.82%) ที่เพิ่มช้าเพราะพื้นที่ที่เหมาะสมกับการทำนามีน้อยลงเรื่อยๆ ในขณะที่อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรใน 20 ปีแรก ประชากรเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 339,366 คน (3.81%) แต่ช่วงหลังลดลงเหลือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 317,469 คน (2.02%) เพราะมีการคุมกำเนิดกันมาก ประกอบกับการทำมาหากินที่ต้องออกไปทำในต่างถิ่นมากขึ้น แต่อัตราการเพิ่มขึ้น/ปีของประชากร 2 ช่วงไม่ต่างกันมาก ในขณะที่อัตราการเพิ่มขึ้นของพื้นที่นา 2 ช่วงแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด

ตาราง 6.13 อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรและพื้นที่นาของภาคอีสาน

ช่วงปี	ประชากร (คน)		พื้นที่นา (ไร่)		สัดส่วนประชากรต่อพื้นที่นา
2503	8,911,543		14,512,000		1 : 1.63
2523	15,698,874		28,224,000		1 : 1.80
20 ปี เพิ่มขึ้น	6,787,331	(76.20%)	13,712,000	(94.47%)	
เพิ่มขึ้น/ปี	339,366	(3.81%)	685,600	(4.72%)	
2523	15,698,874		28,224,000		1 : 1.80
2540	21,095,841		32,144,320		1 : 1.52
17 ปี เพิ่มขึ้น	5,396,967	(34.40%)	3,920,320	(13.89%)	
เพิ่มขึ้น/ปี	317,469	(2.02%)	230,607	(0.82%)	

ที่มา : คำนวณจากตาราง 6.5

อนึ่ง หากพิจารณาจากดัชนี (โปรดดูตาราง 6.15) โดยสมมุติให้ปี 2503 เป็น 100 จะเห็นได้ชัดเจนว่า ดัชนีพื้นที่ทำนาช่วง 2505-2523 เพิ่มขึ้นเร็ว จาก 100 เป็น 194 (เฉลี่ย 4.7/ปี) ขณะที่ดัชนีประชากรเพิ่มขึ้นช้ากว่า จาก 100 เป็น 175 (เฉลี่ย 3.75/ปี) แต่ในช่วงหลัง คือ 2523 เป็นต้นมา ดัชนีประชากรเพิ่มขึ้นเร็วกว่าดัชนีพื้นที่นา คือ ดัชนีประชากรเพิ่มขึ้น 60 หรือเฉลี่ย 3.53/ปี แต่ดัชนีพื้นที่ทำนาเพิ่มขึ้น 28 หรือเฉลี่ย 1.65/ปี ที่เป็นเช่นนี้เพราะการขยายตัวของพื้นที่นาในระยะนี้ทำได้น้อย เนื่องจากพื้นที่ทำนามีจำกัด

การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวมิใช่เฉพาะแต่พื้นที่นาปีเท่านั้น แต่รวมไปถึงพื้นที่นาปรังด้วย ซึ่งในยุคก่อนพืชพาณิชย์ระบบชลประทานมีน้อยมาก โดยในปี 2500 มีพื้นที่ชลประทานที่สร้างเสร็จในภาคอีสานเพียง 617,700 ไร่ หรือร้อยละ 5.38 ของพื้นที่นาทั้งหมดของภาคเท่านั้น (โปรดดูตาราง 5.8) และพื้นที่ชลประทานที่สร้างเสร็จก็ไม่สามารถใช้ได้เต็มพื้นที่ คือ ใช้ได้เพียงร้อยละ 62.5 ของพื้นที่ชลประทานเท่านั้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520: 153)

ภายหลังเมื่อรัฐบาลสร้างเขื่อนอุบลรัตน์เสร็จใน พ.ศ. 2509 และมีโครงการชลประทานหนองหวายเพื่อส่งน้ำไปยังพื้นที่เพาะปลูกในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ต่อมาก็ได้มีโครงการชลประทานสร้างเสร็จอีกหลายโครงการ ทำให้พื้นที่ชลประทานเพิ่มขึ้น จนใน พ.ศ. 2540 พื้นที่ชลประทานของภาคอีสานเพิ่มเป็น 5.1 ล้านไร่ หรือร้อยละ 16.02 ของพื้นที่นาทั้งหมด ทำให้ในปีในส่วนที่ใกล้คลองชลประทานได้ประโยชน์เวลาขาดแคลนน้ำ และที่สำคัญคือ ทำให้เกิดการทำนาปรัง ซึ่งจะทำได้หลังจากเก็บเกี่ยวนาปีไปแล้ว เป็นการใช้พื้นที่นาถึง 2 ครั้งใน 1 ปี

แต่อย่างไรก็ตาม แม้พื้นที่ชลประทานของภาคอีสานจะเพิ่มขึ้นจาก 6 แสนไร่เศษ ในปี 2500 เป็น 5.1 ล้านไร่ ในปี 2540 (โปรดดูตาราง 5.8) แต่พื้นที่ทำนาปรังก็มิได้เพิ่มขึ้นเท่ากับพื้นที่ชลประทาน เพราะไม่มีน้ำมากพอที่จะส่งให้เต็มพื้นที่ เช่น ในปีเพาะปลูก 2523 มีพื้นที่ชลประทานที่สร้างเสร็จแล้ว 2.3 ล้านไร่ แต่มีการทำนาปรังในปีนั้นเพียง 148,000 ไร่ หรือร้อยละ 6 ของพื้นที่ชลประทานเท่านั้น ในปี 2529 พื้นที่ชลประทานภาคอีสานมี 3.7 ล้านไร่ แต่มีการทำนาปรังในปีนั้นเพียง 214,000 ไร่ หรือร้อยละ 5.8 เท่านั้น กล่าวโดยสรุป การทำนาปรังในภาคอีสานยังมีอยู่น้อยเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ชลประทานที่มีอยู่ แสดงให้เห็นว่าการใช้ประโยชน์จากโครงการชลประทานที่แท้จริงในภาคอีสานยังมีอยู่น้อย ซึ่งมักจะต่างจากตอนที่คิดโครงการ และศึกษาผลตอบแทน ข้าราชการมักจะศึกษาให้ผลของโครงการออกมาว่าผลตอบแทนสูงมาก เป็นโครงการที่คุ้มค่า รัฐบาลจึงควรก่อสร้างโครงการเหล่านั้น สิ่งนี้ก็คือความล้มเหลวอย่างหนึ่งของระบบ

ตาราง 6.14 พื้นที่ปลูกข้าวนาปี ปีเพาะปลูก 2480-2532

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน			ประเทศไทย	
	ไร่	ร้อยละของพื้นที่ภาค	ร้อยละของพื้นที่ปลูกข้าวทั่วประเทศ	ไร่	ร้อยละของพื้นที่ปลูกทั่วประเทศ
2480	6,219,843	12.02	29.53	21,062,369	6.57
2493/94	12,695,000	12.03	32.99	38,507,000	12.01
2495/96	11,762,000			39,645,000	
2497/98	12,193,000			34,732,000	
2499/2500	15,567,000			37,648,000	
2501/02	13,267,000			36,329,000	
2503/04	14,512,000	13.75	39.14	37,107,000	11.57
2505/06	17,820,000			41,618,000	
2507/08	15,470,000			40,872,000	
2509/10	19,477,000			46,096,000	
2511/12	17,860,000			45,173,000	
2513/14	20,460,000	19.39	44.75	46,840,000	14.61
2515/16	12,241,000			45,931,000	
2517/18	20,683,000			49,889,000	
2519/20	23,760,000			53,595,000	
2521/22	27,821,000			58,410,000	
2523/24	28,224,000	26.74	49.61	56,882,000	17.74
2525/26	26,607,000			56,171,000	
2527/28	28,568,000			57,915,000	
2529/30	28,754,175			57,943,122	
2531/32	29,186,975			59,371,689	
2533/34	31,639,413	29.99	54.36	58,204,666	18.14
2535/36	31,707,356			56,294,561	
2537/38	31,040,327			56,373,172	
2539/40	31,688,587			57,291,083	
2540/41	32,144,320	30.46	56.43	56,958,032	17.76

ที่มา : กรมการข้าว, 2508: 1-2

กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2503: 38, 39; 2509: 47, 85; 2519: 41, 42

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2521-22: 64; 2523-24: 13, 20, 74; 2528-29: 22; 2532-33: 18;

2533-34: 18; 2539-40: 18; 2540-41: 18

ตาราง 6.15 อัตราส่วนของประชากรอีสาน 1 คนต่อพื้นที่ทำนา

ปี	ดัชนี ประชากร	(ก) ประชากรอีสาน	ดัชนี พื้นที่ทำนา	(ข) พื้นที่ทำนา(ไร่)	(ค) อัตราส่วนประชากรต่อ พื้นที่นา (ข)/(ก)
2490 ¹	69	6,210,218		n.a.	n.a.
2493 ²	75	6,753,000	87	12,695,000	1.88
2503 ¹	100	8,991,543	100	14,512,000	1.63
2505 ³	107	9,607,785	123	17,820,000	1.85
2513 ¹	134	12,025,140	141	20,460,000	1.74
2518 ⁴	162	14,606,000	172	24,991,000	1.71
2523 ¹	175	15,698,874	194	28,224,000	1.80
2530 ¹	207	18,622,000	179	25,950,000	1.39
2531 ¹	212	19,056,908	201	29,186,975	1.53
2532 ⁵	218	19,576,000	212	30,766,930	1.57
2540 ⁶	235	21,095,841	222	32,144,320	1.52

ที่มา : ¹พรทิพย์ คำพอ. 2533: 2. สถิติประชากรปี 2490 อ้างจาก สถิติพยากรณ์รายปี ของ กองประมวลสถิติ พยากรณ์สถิติปี 2503, 2513, 2523 อ้างจาก สำมะโนประชากร พ.ศ. 2503, 2513 และ 2523 ของ สำนักงานสถิติแห่งชาติ สถิติปี พ.ศ. 2530 อ้างจาก การคาดประมาณประชากรของประเทศไทย พ.ศ. 2523-2558 ของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2529 สถิติปี 2531 อ้างจาก กองทะเบียนราษฎร กรมการปกครอง.

²กองเศรษฐกิจการเกษตร. 2497: 129 อ้างอิงจาก สำรวจสำมะโนเกษตรของสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ ปี พ.ศ. 2493

³สถิติประชากรปี พ.ศ. 2505 คำนวณโดยใช้ข้อมูลของสำนักงานสถิติแห่งชาติ. สมุดสถิติรายปี ประเทศไทย USSW 30 2515-6. หน้า 43 อัตราการเพิ่มประชากรอีสานในช่วงปี พ.ศ. 2503-2513 3.37% ปี

⁴สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2519-2523: 52

⁵สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2533: 4

⁶สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 90

ราชการไทย ที่ใช้เงินงบประมาณไม่คุ้มค่าง่ายยิ่ง เงินก่อสร้างเหล่านี้หลายโครงการต้องกู้มาจากต่างประเทศ

อนึ่ง เมื่อเปรียบเทียบพื้นที่นาปรังของภาคอีสานกับภาคอื่น (โปรดดูตาราง 6.16) จะเห็นว่าภาคอีสานมีการทำนาปรังน้อยมาก บางปีน้อยกว่าภาคใต้เสียอีก เช่น ปี 2517, 2520, 2537 เป็นต้น หากเปรียบเทียบกับภาคกลางแล้วต่างกันราวกับฟ้ากับดิน เพราะภาคกลางทำนาปรังถึงร้อยละ 53.15-84.24 ของพื้นที่ทำนาปรังทั่วประเทศ พื้นที่ทำนาปรังของภาคกลางและภาคเหนือบางจังหวัดเพียงจังหวัดเดียวก็มากกว่าพื้นที่ทำนาปรังของภาคอีสานทั้งหมด เช่น พิจิตร 594,769 ไร่ สุพรรณบุรี 838,762 ไร่ นครสวรรค์ 617,034 ไร่ พิจิตร 677,625 ไร่ ในปีเพาะปลูก 2540/41 ซึ่งในปีนั้นภาคอีสานทำนาปรังรวมกันเพียง 501,633 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 14, 16) ที่ภาคกลางและภาคเหนือตอนล่างทำนาปรังมาก เพราะพื้นที่ดังกล่าวมีระบบชลประทานที่ดีที่สุดของประเทศ (และมีอ่างเก็บน้ำที่มีน้ำอยู่จริงๆ มากพอจะส่งมายังพื้นที่เพาะปลูกในฤดูแล้ง)

การทำนาปรังส่วนใหญ่ผลิตเพื่อขาย ดังนั้น หากวัดจากพื้นที่การทำนาปรังของแต่ละภาค จะเห็นได้ว่าการผลิตข้าวเพื่อขายของภาคอีสานมีน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับภาคกลางและภาคเหนือ

(2) การเปลี่ยนแปลงผลผลิตข้าว

ในหัวข้อ (1) ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ปลูกข้าวไปแล้ว ในหัวข้อ (2) จะได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงผลผลิตข้าวของภาคอีสานในภาพรวม (โปรดดูตาราง 6.17) จะเห็นว่าช่วง 1 ทศวรรษก่อนยุคพืชพาณิชย์ (ก่อน พ.ศ. 2503) ภาคอีสานผลิตข้าวได้เพียงร้อยละ 27.22 ทั้งๆ ที่มีประชากรร้อยละ 36.10 (พ.ศ. 2493 ภาคอีสานมีประชากร 6,753,000 คน ประชากรไทยมี 18,699,000 คน) (ไชยงค์ ชูชาติ และ โสภณ ทองปาน, 2503: 49) ภาคกลางผลิตข้าวได้มากเป็นอันดับ 1 คือ ผลิตได้ถึงร้อยละ 42.71 (ภาคกลางมีประชากรร้อยละ 40.54) แต่ภาคอีสานผลิตข้าวเปลือกได้เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง จนถึงปีเพาะปลูก 2513/14 ก็ผลิตได้มากกว่าทุกภาค พอถึงปีเพาะปลูก 2533/34 ก็ผลิตได้เกินกว่าครึ่งหนึ่งของข้าวนาปีที่ผลิตได้ทั่วประเทศ แต่ในปีเพาะปลูก 2541/42 ผลผลิตของภาคอีสานลดลงเหลือร้อยละ 43.26 แต่ก็ยังผลิตได้มากที่สุด ในขณะที่ภาคเหนือแซงภาคกลางมาอยู่ในอันดับ 2 ภาคกลางตกไปเป็นอันดับ 3 ผลิตได้ไม่ถึง 1 ใน 4 ของข้าวนาปีที่ผลิตได้ทั่วประเทศ

ตาราง 6.16 เปรียบเทียบพื้นที่ทำนาปรังและผลผลิตต่อไร่ของภาคอีสานกับภาคอื่น

ปีเพาะปลูก		ภาคอีสาน		ภาคเหนือ		ภาคกลาง		ภาคใต้		ประเทศไทย	
		ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%
2517	พื้นที่	48,000	2.32	209,000	10.11	1,742,000	84.24	69,000	3.34	2,068,000	100
	ผลผลิต	458		440		459		362		454	
2520	พื้นที่	48,000	1.61	292,000	9.80	2,453,000	82.34	186,000	6.24	2,979,000	100
	ผลผลิต	375		486		545		473		532	
2523	พื้นที่	148,000	4.59	352,000	10.91	2,652,000	82.18	75,000	2.32	3,227,000	100
	ผลผลิต	420		558		630		429		608	
2526	พื้นที่	219,000	5.53	416,000	10.50	3,168,000	79.94	160,000	4.03	3,963,000	100
	ผลผลิต	378		512		560		412		539	
2529	พื้นที่	214,000	5.37	437,000	10.97	3,144,000	78.90	190,000	4.76	3,985,000	100
	ผลผลิต	411		571		612		402		586	
2532	พื้นที่	484,644	9.14	1,048,029	19.76	3,552,732	66.97	220,337	4.13	5,305,742	100
	ผลผลิต	500		643		672		467		642	

ตาราง 6.16 เปรียบเทียบพื้นที่ทำนาปรังและผลผลิตต่อไร่ของภาคอีสานกับภาคอื่น (ต่อ)

ปีเพาะปลูก		ภาคอีสาน		ภาคเหนือ		ภาคกลาง		ภาคใต้		ประเทศไทย	
		ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%
2534	พื้นที่	502,058	13.55	665,114	17.95	2,432,956	65.67	105,353	2.84	3,705,481	100
	ผลผลิต	466		702		650		448		628	
2537	พื้นที่	93,699	3.02	543,685	17.55	2,323,518	75.00	137,289	4.43	3,098,191	100
	ผลผลิต	360		672		673		403		652	
2540	พื้นที่	401,394	6.24	2,074,991	32.24	3,782,316	58.77	177,895	2.75	6,436,596	100
	ผลผลิต	485		724		748		483		717	
2541	พื้นที่	501,633	6.94	2,745,518	37.47	3,843,303	53.15	140,710	1.94	7,231,164	100
	ผลผลิต	442		671		717		487		677	

หน่วย: พื้นที่ = ไร่; ผลผลิต = กก./ไร่

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2521/22: 18-19; 2523/24: 14-15; 2525/26: 16-17; 2529/30: 16-17; 2532/33: 14-15; 2533/34: 14-15; 2536/37: 14-15; 2540/41: 14,

ตาราง 6.17 ผลผลิตข้าวเปลือกนาปีของภาคอีสานและภาคอื่น

(หน่วย: 1,000 ตัน, ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ = กก.)

พ.ศ.	อีสาน		ภาคเหนือ		ภาคกลาง		ภาคใต้		ประเทศไทย	
	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่
2493/94 ⁽¹⁾	1,846	159	1,440	282	2,896	208	600	218	6,781	205
ร้อยละ	27.22		21.24		42.71		8.85		100	
2498/99 ⁽¹⁾	2,149	162	1,764	267	2,750	224	670	259	7,334	218
ร้อยละ	29.30		24.06		37.50		9.14		100	
2503/04	2,775	191	2,450	346	3,476	277	774	275	9,475	256
ร้อยละ	29.29		25.86		36.69		8.17		100	
2508/09	2,734	178	3,210	368	4,141	305	893	267	10,978	268
ร้อยละ	24.90		29.24		37.73		8.13		100	
2513/14	4,920	240	4,070	408	3,720	285	860	256	13,570	290
ร้อยละ	36.26		29.99		27.41		6.34		100	
2518/19	5,321	213	4,125	354	3,664	278	982	285	14,092	265
ร้อยละ	37.76		29.27		26.00		6.97		100	
2523/24	5,748	187	4,663	347	3,872	333	1,122	278	15,405	263
ร้อยละ	37.31		30.27		25.13		7.28		100	
2528/29	7,392	259	5,101	391	4,504	364	933	260	17,930	312
ร้อยละ	41.23		28.45		25.12		5.20		100	

ตาราง 6.17 ผลผลิตข้าวเปลือกนาปีของภาคอีสานและภาคอื่น (ต่อ)

(หน่วย: 1,000 ตัน, ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ = กก.)

พ.ศ.	อีสาน		ภาคเหนือ		ภาคกลาง		ภาคใต้		ประเทศไทย	
	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่
2533/34	7,745	263	4,030	366	2,400	298	727	264	14,902	290
ร้อยละ	51.97		27.04		16.10		4.88		100	
2538/39	8,435	281	4,587	453	3,790	460	915	337	17,727	347
ร้อยละ	47.58		25.88		21.38		5.16		100	
2541/42	8,073	278	5,106	421	4,628	493	856	338	18,663	352
ร้อยละ	43.26		27.36		24.80		4.59		100	
ผลผลิตเพิ่มช่วง	929	32	1,010	64	580	69	174	57	2,694	51
2493-2503										
เพิ่มร้อยละ	50.33	20.13	70.14	22.70	20.03	33.17	29	26.15	39.73	24.88
เพิ่มปี (ร้อยละ)	5.03	2.01	7.01	2.27	2.00	3.32	2.9	2.62	3.97	2.49
ผลผลิตเพิ่มช่วง	5,298	87	2,656	75	1,152	216	82	63	9,188	96
2503-2541										
เพิ่มร้อยละ	190.92	45.55	108.41	21.68	33.14	77.98	10.59	22.90	96.97	37.5
เพิ่มปี (ร้อยละ)	5.02	1.20	2.85	0.57	0.87	2.05	0.28	0.60	2.55	0.99

ที่มา: ปรับปรุงจาก กรมการข้าว, 2506: 1-5, 7, 13, 17, 24, 25, 27, 36, 39, 40 (ต้องคำนวณใหม่ปี 2493/94, 2498/99 เพราะพื้นที่ภาคเหนือพื้นที่น้อยกว่าปัจจุบันเนื่องจากเอาพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างไปรวมกับภาคกลาง 9 จังหวัด ตัวเลขตามตารางนี้แก้ไขพื้นที่ให้ตรงกับการแบ่งในปัจจุบันแล้ว)

ปี 2503/04 - 2541/42 จาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2515/16: 48-49; 2521/22: 18-19; 2525/26: 27; 2536/37: 19; 2540/41: 19; 2541/42: 19

หากเปรียบเทียบช่วงก่อนยุคพืชพาณิชย์ 10 ปี ผลผลิตเพิ่มขึ้น 929,000 ตัน หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 50.33 (ร้อยละ 5.03/ปี) ในช่วง พ.ศ. 2503-2541 38 ปี ผลิตข้าวเพิ่มจาก 2.7 ล้านตันเศษ เป็น 8 ล้านตันเศษ หรือเพิ่มขึ้น 5.2 ล้านตันเศษ เพิ่มขึ้นร้อยละ 190.92 แต่เมื่อหาค่าเฉลี่ยแล้วอัตราการเพิ่ม/ปีใกล้เคียงกับก่อนยุคพืชพาณิชย์ คือ ร้อยละ 5.02/ปี ถึงอย่างไรก็ตาม ภาคอื่นๆ อัตราการเพิ่มของผลผลิตข้าวก็เพิ่มขึ้นในอัตราที่ลดลงมากกว่าภาคอีสาน เช่น ภาคเหนือลดจากร้อยละ 7.01/ปี เหลือ 2.85/ปี ภาคกลางลดจากร้อยละ 2/ปี เหลือ 0.87/ปี ของประเทศ ลดจากร้อยละ 3.97/ปี เหลือ 2.55/ปี

หากพิจารณาในประเด็นผลผลิตต่อไร่ของข้าวเปลือก (เฉพาะนาปี) จะเห็นว่าในปี 2493/94 ภาคอีสานผลิตได้ต่ำสุด คือ 159 กก./ไร่ ขณะที่ภาคเหนือ 282 กก. ภาคกลาง 208 กก. ภาคใต้ 218 กก. และเฉลี่ยทั้งประเทศ 205 กก. ภาคอีสานต่ำกว่าภาคเหนือถึง 123 กก. และต่ำกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของประเทศ 46 กก. (22.4%) แต่อย่างไรก็ตาม ผลผลิตข้าวต่อไร่ของภาคอีสานก็เพิ่มขึ้นจากปี 2503 191 กก./ไร่ เป็น 278 กก./ไร่ ในปี 2541/42 หรือเพิ่มขึ้นถึง 87 กก. (45.5%) ขณะที่ภาคเหนือจาก 346 กก. เป็น 421 กก. เพิ่มขึ้น 75 กก. ภาคใต้เพิ่มขึ้น 63 กก. แต่ภาคกลางเพิ่มขึ้นถึง 216 กก. เพราะระบบชลประทานของภาคกลางดีที่สุดในประเทศ แต่ถ้านำไปเปรียบเทียบกับประเทศที่ผลิตข้าวมากๆ ในเอเชีย จะเห็นว่าผลผลิตข้าวเปลือกของไทยเมื่อนำข้าวนาปรังมารวมกับข้าวนาปีแล้ว ก็ยังต่ำกว่าประเทศเหล่านั้นอยู่มาก (ดังปรากฏในตาราง 6.18) แปลว่าประสิทธิภาพในการผลิตของภาคอีสานยังต่ำอยู่มาก เมื่อเปรียบเทียบกับชาวนาประเทศจีน ซึ่งมีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำกว่าชาวนาในภาคอีสาน แต่ผลผลิตข้าวของชาวนาจีนมากเป็น 3.6 เท่าของชาวนาอีสาน หรือเปรียบเทียบกับพม่าเพื่อนบ้านติดกัน ซึ่งชาวนามีฐานะยากจนและประสบปัญหาการสู้รบระหว่างรัฐบาลกับชนกลุ่มน้อย และระหว่างชนกลุ่มน้อยด้วยกัน ก็ยังผลิตได้มากเป็น 1.8 เท่าของชาวนาอีสาน

สาเหตุที่ผลผลิตข้าวภาคอีสานไม่มากเท่าที่ควร เพราะ

[1] สภาพดินส่วนใหญ่เป็นทรายเก็บน้ำไม่อยู่ ถ้าฝนตกน้อยน้ำจะไม่ขัง ซึ่งจะทำให้ข้าวไม่เจริญเติบโต เพราะข้าวจะนำอาหารในดินมาใช้ได้ก็ต่อเมื่อมีน้ำขัง น้ำจะช่วยละลายสารอาหารในดินไปหล่อเลี้ยงต้นข้าว (สัมภาษณ์ รศ.ดร.แสวง รวยสูงเนิน คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 14 มิ.ย. 2534)

ตาราง 6.18 เปรียบเทียบผลผลิตข้าวเปลือกของภาคอีสานและที่อื่นๆ ปี 2540/41

ประเทศ	ผลผลิต/ไร่ (กก.)
ไทย (นารวม)	381
ภาคอีสาน นาปี	280
ภาคอีสาน นาปรัง	485
เกาหลีใต้	1,087
ญี่ปุ่น	1,027
จีน	1,013
อินโดนีเซีย	730
เวียดนาม	602
ฟิลิปปินส์	469
อินเดีย	466
พม่า	498
เอเชีย	627

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 11, 15

[2] สภาพดินเค็ม ซึ่งจากการสำรวจใน พ.ศ. 2518-2519 พบดินเค็มถึง 17.8 ล้านไร่⁽¹⁾ หรือ 16.9% ของพื้นที่ภาค กระจายอยู่ถึง 14 จังหวัด (14 จังหวัดขณะนั้น คือ 16 จังหวัดในปัจจุบัน เพราะขณะนั้นอำนาจเจริญรวมกับอุบลราชธานี และหนองบัวลำภูรวมอยู่กับอุดรธานี) และพื้นที่ดินเค็มมีแนวโน้มจะเพิ่มเป็น 37.2 ล้านไร่ หรือร้อยละ 34.96 ของพื้นที่ภาค (ประสิทธิ์ คุนรัตน์, 2530: 270-271) สภาพดินเค็มดังกล่าวทำให้พืชต่างๆ ที่ปลูกในภาคอีสานมีปัญหา รวมไปถึงข้าวด้วย

⁽¹⁾ พื้นที่ดินเค็มมากมีประมาณ 1.5 ล้านไร่ เค็มปานกลาง 3.7 ล้านไร่ และเค็มน้อย 12.6 ล้านไร่ จังหวัดที่มีพื้นที่ดินเค็มมาก 5 จังหวัดแรก คือ นครราชสีมา (475,204 ไร่), มหาสารคาม (168,010 ไร่), นครพนม (160,103 ไร่), สกลนคร (127,276 ไร่), ขอนแก่น (91,170 ไร่) (โสภณ ชมชาญ, 2533: 60-61)

[3] สภาพฝนทิ้งช่วงมักเกิดขึ้นบ่อยๆ ทำให้น้ำที่ขังอยู่แห้งไปหมด ในรอบ 25 ปีมีฝนทิ้งช่วง 30-45 ครั้ง ตั้งแต่จังหวัดเลยลงมาทางชัยภูมิ นครราชสีมา ถึงศรีสะเกษ ฝนทิ้งช่วงบ่อยที่สุดคือ ช่วงสัปดาห์ที่ 2 ของเดือนมิถุนายน ถึงสัปดาห์แรกของเดือนสิงหาคม ซึ่งเป็นช่วงที่ข้าวต้องการน้ำมาก (ประสิทธิ์ คุนรัตน, 2530: 207-209)

[4] รัฐสร้างระบบชลประทานในภาคอีสานน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ทำนาของภาคใน พ.ศ. 2500 มีเพียงร้อยละ 5.38 ของพื้นที่ทำนาที่เป็นพื้นที่ชลประทาน 25 ปีผ่านไปพื้นที่ชลประทานเพิ่มเป็นร้อยละ 10.30 และร้อยละ 16.02 ในปี 2540 ในขณะที่ภาคเหนือมีพื้นที่ชลประทานร้อยละ 63.60 ภาคใต้ร้อยละ 111.49 และภาคกลางร้อยละ 140.29⁽¹⁾ ดังได้แสดงให้เห็นแล้วในบทที่ 5 (ตาราง 5.9)

ประเด็นสำคัญที่ควรพิจารณาต่อไปก็คือ ผลผลิตข้าวที่เกษตรกรอีสานผลิตได้เพียงพอกับการบริโภคหรือไม่ จากการคำนวณโดยดูจากปริมาณข้าวที่ชาวอีสานบริโภคต่อคนต่อปีเท่ากับ 30 ถัง (300 กก.) (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 69) คูณด้วยจำนวนประชากรในปีนั้นๆ เปรียบเทียบกับข้าวที่ผลิตได้ พบว่า ในช่วงทศวรรษแรกจากปี 2493-2503 ข้าวที่ผลิตได้ในปี 2493 และ 2498 (ซึ่งเป็นปีที่สุ่มมาศึกษาทุกช่วง 5 ปี) ไม่พอกับการบริโภค ขาดไปร้อยละ 6.42-9.75 จึงชดเชยด้วยการปลูกข้าวไร่ ซึ่งไม่ปรากฏในสถิติของทางการ ตั้งแต่ปี 2503 เป็นต้นมาข้าวที่ผลิตได้มากกว่าข้าวที่บริโภคทุกช่วงปีที่สุ่มมาศึกษา ยกเว้นปี 2508 และ 2518 โดยปี 2508 ผลิตได้น้อยกว่าการบริโภคร้อยละ 12.34 ซึ่งต้องอาศัยข้าวที่เหลือจากปีก่อน ซึ่งปกติเกษตรกรจะเก็บไว้ไม่ขาย จนกว่าจะแน่ใจว่าข้าวปีต่อไปจะได้ผลแน่นอนจึงจะขายข้าวเก่า กับปี 2518 ผลิตได้น้อยกว่าการบริโภคเพียงเล็กน้อย คือ ร้อยละ 1.83 ปีที่เหลือผลิตได้เกินกว่าบริโภคร้อยละ 2.79 ไปจนถึง 30.99 แต่โดยเฉลี่ยจะผลิตได้เกินกว่าบริโภคราวร้อยละ 20-25 ดังรายละเอียดในตาราง 6.20

อนึ่ง การบริโภคข้าวที่เพิ่มขึ้นและประชากรอีสานที่เพิ่มขึ้นโดยเฉลี่ยในช่วง พ.ศ. 2503-2541 ร้อยละ 3.61/ปี ต่ำกว่าอัตราการผลิตข้าวที่เพิ่มขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน คือ การผลิตเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 5.02/ปี

⁽¹⁾ พื้นที่ชลประทานของภาคกลางและภาคใต้มีมากกว่าพื้นที่ทำนา

ตาราง 6.19 ผลผลิตข้าวเปลือกต่อไร่ในพื้นที่ศึกษาและบางพื้นที่ (กก./ไร่, กก./คน)

ปีเพาะปลูก 2528-2531				ปีเพาะปลูก 2542-2543			
เขต/พื้นที่		ผลผลิต/ ไร่	ผลผลิต/ คน	เขต/พื้นที่		ผลผลิต/ ไร่	ผลผลิต/ คน
อีสานเหนือ				อีสานเหนือ			
1. บ.ท่าควาย (สกลนคร)	2529	162	300	บ.ท่าควาย (สกลนคร)	2542	140	n.a.
2. บ.ตาล (นครพนม)	2530	229	241	บ.ตาล (นครพนม)	2542	400	728
3. บ.ปากอูน (นครพนม)	2530	114	17	บ.ปากอูน (นครพนม)	2542	390	76
4. บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	2529	198	357	บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	2543	339	180
เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน		186	230				
อีสานกลาง				อีสานกลาง			
1. บ.ท่าลาด (ยโสธร)	2528	169	175	บ.ท่าลาด (ยโสธร)	2542	300	657
2. บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	2528	339	962	บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	2543	565	547
3. บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	2528	26 ⁽¹⁾	50	บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	2542	500	735
4. บ.โนนเปลือย (ชัยภูมิ)	2529	352	669	บ.โนนเปลือย (ชัยภูมิ)	2543 ⁽²⁾	169	282
5. บ.วังสาวบ (ขอนแก่น)	2534	400	n.a.	บ.วังสาวบ (ขอนแก่น)	2543	505	466
6. 24 หมู่บ้านลุ่มแม่น้ำชี	2528	195	687	3 หมู่บ้านลุ่มแม่น้ำชี	2542	478	398
				บ.ท่าแก (ชัยภูมิ)	2543 ⁽¹⁾	65	n.a.
				บ.โนนม่วง (ร้อยเอ็ด)	2543	290	445
อีสานใต้				อีสานใต้			
1. บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	2531	210	171	บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	2543	368	391
2. บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	2531	200	213	บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	2542	380	1,518
3. บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	2531	218	942	บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	2542	400	2,180
4. บ.ห้วยชะยุง (อุบลฯ)	2531	286	830	บ.ห้วยชะยุง (อุบลฯ)	2542	300	462
เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน		245	623	บ.ตระแสง (สุรินทร์)	2543 ⁽¹⁾	232	512
				บ.กาเจาะ (สุรินทร์)	2543	518	n.a.
				บ.โคกเจริญ (บุรีรัมย์)	2543	460	n.a.
				12 หมู่บ้านกรณีศึกษา	2543	263	460

⁽¹⁾ ปีที่น้ำท่วมข้าวเสียหายมาก โดยเฉพาะบ้านท่าแกกับบ้านห้วยอึ่ง

ที่มา : ปี 2528 จาก ขอบ ดิสวน โกก และคณะ, 2529: 261; ปี 2529-2530 จาก สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2530: 253, 254; สุวิทย์ ชีรสอวดี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 81; ปี 2531 จาก ขอบ ดิสวน โกก และคณะ, 2532: 265, 266; ปี 2542 จาก กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค.; ปี 2543 จากการสำรวจของผู้วิจัย 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด (สำรวจปี 2544 แต่ข้อมูลเป็นของปี 2543)

ตาราง 6.20 เปรียบเทียบข้าวที่ผลิตได้⁽¹⁾ การบริโภค และผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคของ
ภาคอีสาน

พ.ศ.	ประชากรอีสาน	ข้าวที่ผลิตได้ ตัน	ข้าวที่บริโภค ⁽²⁾		ข้าวที่เหลือจากการบริโภค	
			ตัน	ร้อยละ	ตัน	ร้อยละ
2493	6,753,000	1,846,000	2,025,900	109.75	-179,900	-9.75
2498	7,623,000	2,149,000	2,286,900	106.42	-137,900	-6.42
2503	8,991,543	2,775,000	2,697,463	97.21	77,537	2.79
2508	10,237,752	2,734,000	3,071,326	112.34	-337,326	-12.34
2513	12,025,140	4,920,000	3,607,542	73.32	1,312,458	26.68
2518	18,060,945	5,321,000	5,418,284	98.17	-97,284	-1.83
2523	15,698,874	5,748,000	4,709,662	81.94	1,038,338	18.06
2528	17,003,370	7,392,000	5,101,011	69.01	2,290,989	30.99
2533	19,037,000	7,745,000	5,711,100	73.74	2,033,900	26.26
2538	20,663,191	8,435,000	6,198,957	73.49	2,236,043	26.51
2541	21,312,166	8,073,000	6,393,650	79.20	1,679,350	20.80
<hr/>						
ช่วง 2493-2503 เพิ่ม	2,238,543	929,000	671,563		-102,263	
เพิ่มร้อยละ	33.15	50.33	33.16		-56.90	
เพิ่มร้อยละ/ปี	3.32	5.03	3.32		-5.69	
<hr/>						
ช่วง 2503-2541 เพิ่ม	12,320,623	5,298,000	3,696,187		1,601,813	
เพิ่มร้อยละ	137.03	190.92	137.05		2,080.28	
เพิ่มร้อยละ/ปี	3.61	5.02	3.61		54.7	

เครื่องหมาย – หมายถึง ข้าวที่ผลิตได้ไม่พอกับการบริโภค

ที่มา : จำนวนจากตาราง 5.1, สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2530: 81; 2540: 3 และ 6.17; ไชยงค์ ชูชาติ และ
โสภณ ทองปาน, 2503: 49

⁽¹⁾ ยังไม่รวมข้าวนาปรัง ซึ่งสถิติภาคอีสานเริ่มมีตั้งแต่ปี 2518 ซึ่งผลผลิตประมาณปีละ 225,000 ตัน
หรือร้อยละ 4-5 ของผลผลิตข้าวทั้งหมดของภาคอีสาน

⁽²⁾ จำนวนจากข้าวที่คนอีสานบริโภคเฉลี่ย/คน/ปี = 30 ถัง (300 กก.) จาก สุวิทย์ ชีรสอวัต และ สม
ศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 69

แต่อย่างไรก็ตาม ภาพจริงในหมู่บ้านแต่ละแห่งมีความแตกต่างไปจากภาพรวม บางหมู่บ้านก็ผลิตข้าวได้เหลือบริโภคเป็นประจำ ยกเว้นบางปีน้ำท่วม ข้าวที่ผลิตได้ก็ไม่พอ เช่น บ้านท่าแก อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ปี 2543 น้ำท่วมนาเกือบหมด บ้านห้วยอึ่ง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น น้ำท่วมในปี 2528 เสียหายเกือบหมดเช่นกัน บางหมู่บ้านที่น้อย เช่น บ้านปากอูน อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม มีที่นายน้อยมาก เพียง 131 ไร่ ผลิตข้าวไม่พอกินตั้งแต่ช่วงแรกของการตั้งหมู่บ้านจนปัจจุบัน

จากการพิจารณาตาราง 6.21 จะเห็นว่าในเขตอีสานเหนือในกลุ่มแม่น้ำสงคราม มีปัญหาจากน้ำท่วมเป็นประจำในพื้นที่บางส่วน เพราะแม่น้ำสงครามคดเคี้ยวมาก การไหลช้า ผลผลิตข้าวที่ได้จึงมักไม่พอกับการบริโภค โดยในช่วง พ.ศ. 2529-2530 2 ใน 4 หมู่บ้านผลิตข้าวได้ไม่พอกับการบริโภค 1 หมู่บ้านผลิตได้พอติดบริโภค ไม่เหลือเอาไว้ทำพันธุ์เลย อีก 1 หมู่บ้านผลิตได้เกินกว่าการบริโภค ต่อมาในช่วง 2542-2543 3 ใน 4 หมู่บ้านผลิตได้ไม่พอกับการบริโภค มีเพียงหมู่บ้านเดียวผลิตได้เกินกว่าการบริโภค

ในเขตอีสานกลางในภาพรวมดีกว่าเขตอีสานเหนือมาก คือ 24 หมู่บ้านเฉลี่ยแล้วผลิตได้เกินกว่าการบริโภคถึง 387 กก./คน หรือร้อยละ 56.33 ของปริมาณการผลิต แต่มี 1 หมู่บ้านที่น้ำท่วม (บ.ห้วยอึ่ง) ผลิตได้ไม่พอ อีกหมู่บ้านที่สุมตัวอย่างที่โยธรรก็ผลิตได้ไม่พอบริโภค ต่อมาในช่วง พ.ศ. 2542-2543 ส่วนใหญ่ก็ผลิตได้เกินกว่าการบริโภค ยกเว้นบ้านโนนเปลือยซึ่งผลิตได้ไม่พอ เพราะน้ำท่วมในปี 2543

ในเขตอีสานใต้ในภาพรวมของปี 2531 ผลิตข้าวได้เกินกว่าการบริโภค แต่เมื่อดูทีละหมู่บ้าน พบว่า 2 ใน 4 ผลิตได้ไม่พอ ต่อมาในช่วง 2542-2543 การผลิตดีขึ้นมาก ทุกหมู่บ้านที่ศึกษาผลิตได้เกินกว่าการบริโภคร้อยละ 23.27-86.24

สรุปว่า ในภาพรวมในเขตอีสานกลางและอีสานใต้ผลิตข้าวได้เพียงพอและเหลือจากการบริโภคประมาณ 1 ใน 4 ถึงครึ่งหนึ่งของปริมาณที่บริโภค แต่ในเขตอีสานเหนือในกลุ่มแม่น้ำสงครามค่อนข้างจะมีปัญหาผลิตได้ไม่พอบริโภค จึงต้องหารายได้ทางอื่นมาจุนเจือ เพื่อให้ครอบครัวอยู่รอด หากในพื้นที่ติดภูเขา เช่น จังหวัดเลย หนองบัวลำภู มีการทำข้าวไร่มาเสริมการทำนาด้วย

ตาราง 6.21 เปรียบเทียบผลผลิตข้าว ปริมาณการบริโภค และที่เหลือจากบริโภค
(หน่วย : ร้อยละของผลผลิต/คน)

เขต/พื้นที่		ปีเพาะปลูก 2528-2531				ปีเพาะปลูก 2542-2543		
		ผลผลิต/คน	บริโภค	เหลือจากการบริโภค		ผลผลิต/คน	เหลือจากการบริโภค	
				กก.	ร้อยละ		กก.	ร้อยละ
อีสานเหนือ								
1. บ.ท่าควาย (สกลนคร)	2529	300	300	0	0	140	-160	-114.29
2. บ.ตาล (นครพนม)	2530	241	300	-59	-24.48	728	428	58.79
3. บ.ปากฮูน ⁽¹⁾ (นครพนม)	2530	17	300	-283	-1,664.7	76	-224	-294.74
4. บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	2529	357	300	57	15.97	180	-120	-66.67
เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน		230	300	-70	-30.43	281	-19	-6.76
อีสานกลาง								
1. บ.ท่าลาด (ยโสธร)	2528	175	300	-125	-71.43	657	357	54.34
2. บ. โนนแดง (กาฬสินธุ์)	2528	962	300	662	68.81	547	247	45.16
3. บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	2528	50 ⁽²⁾	300	-250	-500	735	435	59.18
4. ย. โนนเปลือย (ชัยภูมิ)	2529	669	300	369	51.16	28.2 ⁽²⁾	-18	-6.38
5. 24 หมู่บ้านลุ่มน้ำชี	2528	687	300	387	56.33	398 ⁽³⁾	98	24.62
อีสานใต้								
1. บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	2531	171	300	-129	-75.44	391	91	23.27
2. บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	2531	213	300	-87	-40.85	1,518	1,218	80.24
3. บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	2531	942	300	642	68.15	2,180	1,880	86.24
4. บ.ห้วยชะยุง	2531	830	300	530	63.86	462	162	35.06
เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน	2531	623	300	323	34.99			
ภาพรวมของภาคอีสาน						460 ⁽⁴⁾	160	34.78

เครื่องหมาย – หมายความว่า ข้าวที่ผลิตได้ไม่พอกับการบริโภค

⁽¹⁾ หมู่บ้านนี้มีพื้นที่น้อยมาก เพียง 131 ไร่ ในปี 2542

⁽²⁾ ผลผลิตต่ำมาก เพราะเกิดน้ำท่วม

⁽³⁾ เฉลี่ยจาก 3 หมู่บ้านที่เคยเก็บข้อมูลในช่วงปี 2528-29 คือ บ้านแก่งโกสุม 2 หมู่, บ้านดอนน้อย

⁽⁴⁾ 12 หมู่บ้าน จากการสำรวจ 10 จังหวัด (1,574 ครัวเรือน) ในปี 2544 (ข้อมูลปี 2543)

ที่มา : คำนวณจากตาราง 6.19

6.2.3 การขยายตัวของพืชพาณิชย์

พอเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ใน พ.ศ. 2503 การขยายตัวของพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะพืชไร่ เป็นไปอย่างรวดเร็วช่วงแรก คือ พ.ศ. 2503-2518 ช่วง 15 ปีนี้พื้นที่ปลูกพืชไร่ (รวมพืชผัก ไม้ดอก) เพิ่มขึ้นจาก 2.46 ล้านไร่ เป็น 8.03 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นถึง 5.57 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 371,000 ไร่ ถ้าดูภาพระยะยาว 35 ปี จากปี 2503-2538 พืชไร่เพิ่มขึ้น 10.66 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยปีละ 304,571 ไร่

ตาราง 6.22 การขยายตัวของพืชไร่ เปรียบเทียบข้าว ช่วง พ.ศ. 2503-2538

พ.ศ.	พื้นที่ปลูกพืชไร่			พื้นที่ปลูกข้าว ⁽¹⁾			รวม	
	ล้านไร่	%	ดัชนี	ล้านไร่	%	ดัชนี	ล้านไร่	%
2503	<u>2.46</u>	13.68	100	15.52	86.32	100	17.98	100
2508	<u>4.15</u>	20.71	169	<u>15.89</u>	79.29	102	20.04	100
2513	<u>4.86</u>	14.26	198	<u>29.22</u>	85.74	188	34.08	100
2518	<u>8.03</u>	19.04	326	<u>34.14</u>	80.96	220	42.17	100
2523	9.97	21.74	405	35.88	78.26	231	45.85	100
2528	12.63	25.35	513	37.20	74.65	240	49.83	100
2533	13.33	26.28	542	37.40	73.72	241	50.73	100
2538	13.12	25.71	533	37.90	74.28	244	51.02	100
เพิ่มสูงสุดช่วง	2503-18			2508-18				
	5.57		226	18.25		118		
เฉลี่ยเพิ่มปีละ	0.371			1.825				

ที่มา : ปรับปรุงจากตาราง 6.7

⁽¹⁾ พื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสานในตารางนี้และตาราง 6.7 จะสูงกว่าตารางอื่น เพราะสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรจัดตามลักษณะการใช้ที่ดิน ไม่ใช่ดูจากการปลูกข้าวจริงๆ พื้นที่ใน 2 ตารางนี้จึงสูงกว่าพื้นที่ทำนาจริงอยู่ 37 : 32 ล้านไร่ หรือ 15.6% พื้นที่ปลูกในตาราง 6.22 จึงมิได้ใช้ปลูกข้าวทั้งหมดทุกปี แต่ทางการจัดเป็นพื้นที่ประเภทนา

หากสมมุติให้พื้นที่ปลูกพืชไร่ใน พ.ศ. 2503 มีค่าดัชนี = 100 ในช่วง 15 ปีแรกดัชนีเพิ่มจาก 100 เป็น 326 หรือเพิ่มขึ้น 226 (เฉลี่ย 15.06/ปี) ตลอดช่วง 35 ปี จากปี 2503-2538 ดัชนีเพิ่มขึ้นจาก 100 เป็น 533 หรือเพิ่มขึ้น 433 หรือเฉลี่ยปีละ 12.37

ในขณะที่พื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มอย่างรวดเร็วในช่วง 10 ปี จากปี 2508-2518 คือ เพิ่มจาก 15.89-34.14 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 18.25 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยปีละ 1.825 ล้านไร่ หากมองในระยะยาว 35 ปี เพิ่มขึ้น 22.38 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 639,429 ไร่

ในการศึกษาการใช้พื้นที่ของผู้วิจัยและคณะ เมื่อปี 2534-2535⁽¹⁾ ระดับชุมชน 3 เขต 9 หมู่บ้าน เขตอีสานเหนือ อีสานกลาง และอีสานใต้ เขตละ 3 หมู่บ้าน พบว่า ก่อนปลูกพืชพาณิชย์ใน 3 เขตใช้พื้นที่ทำกินของหมู่บ้านเพียงร้อยละ 11.40-19.76 (โปรดดูตาราง 6.23) ของพื้นที่ทำกินทั้งหมดในปีที่ศึกษา หรือเฉลี่ยเพียงร้อยละ 15 เท่านั้น ทั้งๆ ที่ในยุคก่อนพืชพาณิชย์เป็นช่วงที่มีระยะเวลายาวนานมาก (อายุของหมู่บ้านนับถึงปีที่ศึกษา 9 หมู่บ้าน รวมกันได้ 1,022 ปี หรือเฉลี่ย 113 ปี หักช่วงพืชพาณิชย์ออก 32 ปี (2503-2535) เป็นช่วงยุคก่อนพืชพาณิชย์ 81 ปี หรือร้อยละ 71.68 ของอายุหมู่บ้าน นับถึงปี 2535)

แต่พอเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์เพียง 32 ปี ใช้พื้นที่ทำกินถึงร้อยละ 85 ของพื้นที่ทำกินทั้งหมดของ 9 ชุมชน ในปี 2535 หมายความว่า ในช่วงเวลาเพียง 32 ปี หรือร้อยละ 28.32 ของเวลาทั้งหมดของหมู่บ้าน พื้นที่ทำกินได้เกิดขึ้นในยุคพืชพาณิชย์ถึงร้อยละ 85 (โปรดดูตาราง 6.23)

ตาราง 6.23 เปรียบเทียบการใช้พื้นที่ทำกินใน 3 เขตของภาคอีสาน ในชุมชนที่ศึกษา

เขต	ยุคก่อนพืชพาณิชย์		ยุคพืชพาณิชย์		รวม	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
1. อีสานเหนือ	1,443	19.76	5,860.7	80.24	7,303.7	100
2. อีสานกลาง	1,200	20.02	4,795	79.98	5,995	100
3. อีสานใต้	2,057	11.40	15,975	88.60	18,032	100
รวม	4,700	15.00	26,630.7	85.00	31,330.7	100

ที่มา : ปรับปรุงจาก สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2535: 59

⁽¹⁾ โปรดดูรายละเอียดใน สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ, 2535: บทที่ 3-4 หน้า 6-64

เพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนขึ้น จึงขอเสนอภาพของพืชพาณิชย์ที่สำคัญของภาคอีสาน ตามลำดับการเข้ามาดังต่อไปนี้พอสังเขป

ที่จริงก่อนใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ภาคอีสานได้เริ่มปลูกพืชเศรษฐกิจหลายชนิดแล้ว เพียงแต่ปลูกไม่มากเหมือนช่วงที่มีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ เป็นต้นมา เช่น รัฐบาลได้ส่งเจ้าหน้าที่มาส่งเสริมให้มีการปลูกยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียในภาคอีสานตั้งแต่ พ.ศ. 2485 ราว พ.ศ. 2487 รัฐบาลได้ตั้งโรงพยาบาลยาสูบขึ้น 13 แห่ง ในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม จังหวัดละ 1 แห่ง หนองคาย 2 แห่ง นครพนม 9 แห่ง แต่ไม่ค่อยได้ผลนัก เพราะการบริหารแบบราชการ ประกอบกับการบ่มใบยาเป็นงานที่ประณีตมากในเรื่องการควบคุมคุณภาพและปริมาณ⁽¹⁾ (สุวิทย์ ชีรสาคัด และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 109)

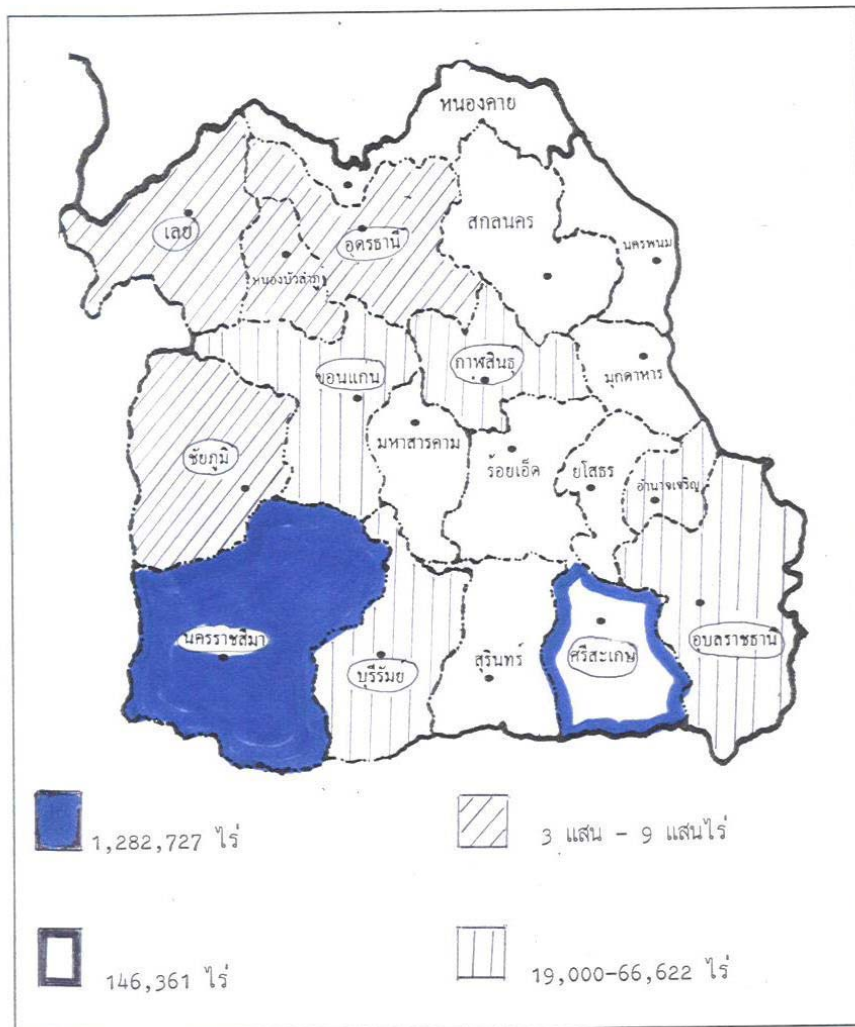
ฝ้ายเป็นพืชเศรษฐกิจตัวแรกของอีสาน เริ่มมีการปลูกขายที่จังหวัดเลยประมาณปี พ.ศ. 2478 โดยเอามาส่งถึงจังหวัดขอนแก่น แต่ก็ไม่แพร่หลายมาก เพราะฝ้ายเป็นพืชที่มีศัตรูพืชมาก ต้องใช้ยาปราบศัตรูพืชชนิดหลายครั้ง ทำให้เกษตรกรเจ็บป่วยมากที่สุด ในขณะที่ราคารับซื้อไม่แน่นอน บางปีเกษตรกรก็ขาดทุน พื้นที่ปลูกฝ้ายในปีเพาะปลูก 2493/94 ของภาคอีสาน 136,700 ไร่ ปริมาณพื้นที่ปลูกฝ้ายขึ้นๆ ลงๆ ไม่มาก และสูงสุดในปีเพาะปลูก 2515/16 265,143 ไร่ หลังจากนั้นก็ลดลงมาเรื่อยๆ จนเหลือเพียง 34,593 ไร่ ในปีเพาะปลูก 2541/42 หรือร้อยละ 25.30 ของพื้นที่ปลูกฝ้ายเมื่อ 48 ปีก่อน หรือร้อยละ 18.55 ของพื้นที่ปลูกฝ้ายทั่วประเทศ (โปรดดูรายละเอียดในตาราง 10 ในภาคผนวก) จังหวัดที่ปลูกฝ้ายมากที่สุดของภาคอีสานตั้งแต่แรกจนถึงปัจจุบัน คือ

⁽¹⁾ การขยายตัวของพื้นที่ปลูกยาสูบดังกล่าวมีน้อยมาก เพราะมีการกำหนดโควตาการรับซื้อโดยโรงงานยาสูบ กระทรวงการคลัง การปลูกยาสูบในภาคอีสานยังมีอยู่ แต่เป็นการปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือน และเอาไปแลกสิ่งของ บางส่วนก็ขาย แต่จำนวนน้อยจนสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรไม่ได้ทำสถิติเป็นรายภาค มีแต่สถิติพื้นที่ปลูกยาสูบของประเทศว่า ในรอบ 40 ปี ปลูกมากที่สุดในปี 2522/23 314,900 ไร่ หลังจากนั้นก็ค่อยๆ ลดลง เหลือประมาณ 1 แสนไร่ ในปี 2540/41 ปลูกทั่วประเทศ 122,000 ไร่เท่านั้น (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2523/24: 68; 2532/33: 96; 2540/41: 114) ส่วนตัวเลขพื้นที่ปลูกยาสูบพื้นเมือง รวมทั้งพันธุ์เวอร์จิเนีย สูงสุดในปี 2509 ปลูกทั่วประเทศ 538,000 ไร่ ภาคอีสานปลูกยาสูบทั้ง 2 ประเภทสูงสุดในปี 2502 141,000 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2510: 102)

จังหวัดเลย โดยปลูกร้อยละ 42.44 ของพื้นที่ปลูกฝ้ายทั้งหมดของภาคอีสาน ในปี 2541/42 (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 86) ที่เหลือปลูกกระจายอีก 8 จังหวัด ตั้งแต่ 183 ไร่ (มุกดาหาร) ถึง 6,376 ไร่ (นครราชสีมา) (เนื่องจากประเทศไทยผลิตฝ้ายและเส้นใยไม่พอใช้ ไทยจึงส่งเส้นใยเข้าประเทศปีละกว่า 2 หมื่นล้านบาท) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 4)

ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เข้ามาในภาคอีสานครั้งแรกที่ อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา ประมาณ พ.ศ. 2496 แล้วค่อยๆ ขยายตัวไป 2 ทิศทาง คือ ไปทางทิศตะวันออก ได้แก่ บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ในพื้นที่ติดชายแดนไทย-กัมพูชา ซึ่งเป็นที่ดอนไม่ค่อยเหมาะในการทำนา อีกทิศทางขยายไปทางเหนือของนครราชสีมา คือ ชัยภูมิ อุดรธานี เลย การขยายตัวของข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ช่วง 2493-2500 มีไม่มากนัก ปลูกเพียงปีละ 8 หมื่นถึง 2 แสนไร่ แต่พอปี 2501/02 ก็เพิ่มเป็นกว่า 3 แสนไร่ ปี 2503/04 เป็นกว่า 5 แสนไร่ ปี 2515/16 เพิ่มขึ้น 1.27 ล้านไร่ สูงสุด 2529/30 เพิ่มขึ้น 3.28 ล้านไร่ หลังจากนั้นพื้นที่เพาะปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ของอีสานจะอยู่ระหว่าง 2-3 ล้านไร่ ประมาณร้อยละ 25-28 ของพื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ของประเทศ (โปรดดูรายละเอียดในตาราง 11 ในภาคผนวก) ในปี 2541/42 ภาคอีสานปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ 2.5 ล้านไร่ ให้ผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ 472 กก. (ผลผลิตเฉลี่ยทั้งประเทศ 535 กก./ไร่) 11 จังหวัดของภาคที่ยังปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ โดย 5 จังหวัด ที่ปลูกมากที่สุดในปี 2541/42 คือ นครราชสีมา (1,109,857 ไร่) เลย (686,255 ไร่) ชัยภูมิ (301,791 ไร่) ศรีสะเกษ (134,029 ไร่) และหนองบัวลำภู (113,564 ไร่) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 27-29)

ปอแก้ว เป็นพืชเศรษฐกิจที่สร้างความเจ็บปวดให้กับชาวอีสานจำนวนมากไม่น้อย เพราะราคาที่ขึ้นๆ ลงๆ มาก ปอแก้วเริ่มปลูกครั้งแรกราวปี 2481-82 ที่บ้านโพนงาม ต.แพ่ง อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม เข้าใจว่าชาวบ้านโพนงามที่ไปทำงานเป็นลูกจ้างในแปลงสาธิตของศูนย์เกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ต.ท่าพระ อ.เมือง จ.ขอนแก่น เอาพันธุ์จากศูนย์ฯ มาทดลองและขยายพื้นที่ปลูกในหมู่บ้าน แต่ก็ปลูกกันน้อย จนปี 2500 เมื่อรัฐบาลตั้งโรงงานทอกระสอบขึ้นที่ ต.จอหอ อ.เมือง จ.นครราชสีมา และต่อมาได้ตั้งขึ้นอีกหลายโรงในภาคอีสาน ปอจึงกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่แท้จริงตัวแรกของภาคอีสาน ในปีเพาะปลูก 2493/94 อีสานปลูกปอเพียง 3 หมื่นไร่ ปีเพาะปลูก 2501/02 เพิ่มขึ้น 126,000 ไร่ พอปีเพาะปลูก 2503/04 849,300 ไร่ เพิ่มขึ้น 6.7 เท่า และสูงสุดในปีเพาะปลูก 2509/10 3.2 ล้านไร่ หรือประมาณ 100 เท่าของปีเพาะปลูก 2493/94 หลังจากนั้นปอก็ลดลงจนเหลือเพียง 1 แสนไร่เศษ ในปีเพาะปลูก 2541/42 (โปรดดูรายละเอียดในตาราง 12 ในภาคผนวก) จังหวัดที่เคยปลูกปอแก้วสูงสุดในปี 2521/22 คือ อุดรธานี (รวมหนองบัวลำภู) ปลูก 256,076 ไร่ ก็ลดเหลือ 5,853 ไร่ ในปี 2541/42 ขอนแก่นเคยปลูก 241,937 ไร่ ก็เหลือ

แผนที่ 6.1 พื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์สูงสุด ปี 2529/30 (3.28 ล้านไร่)

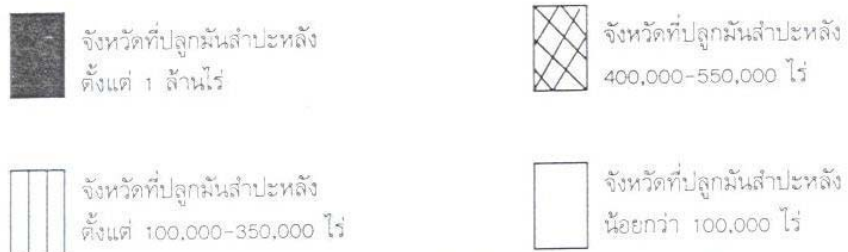
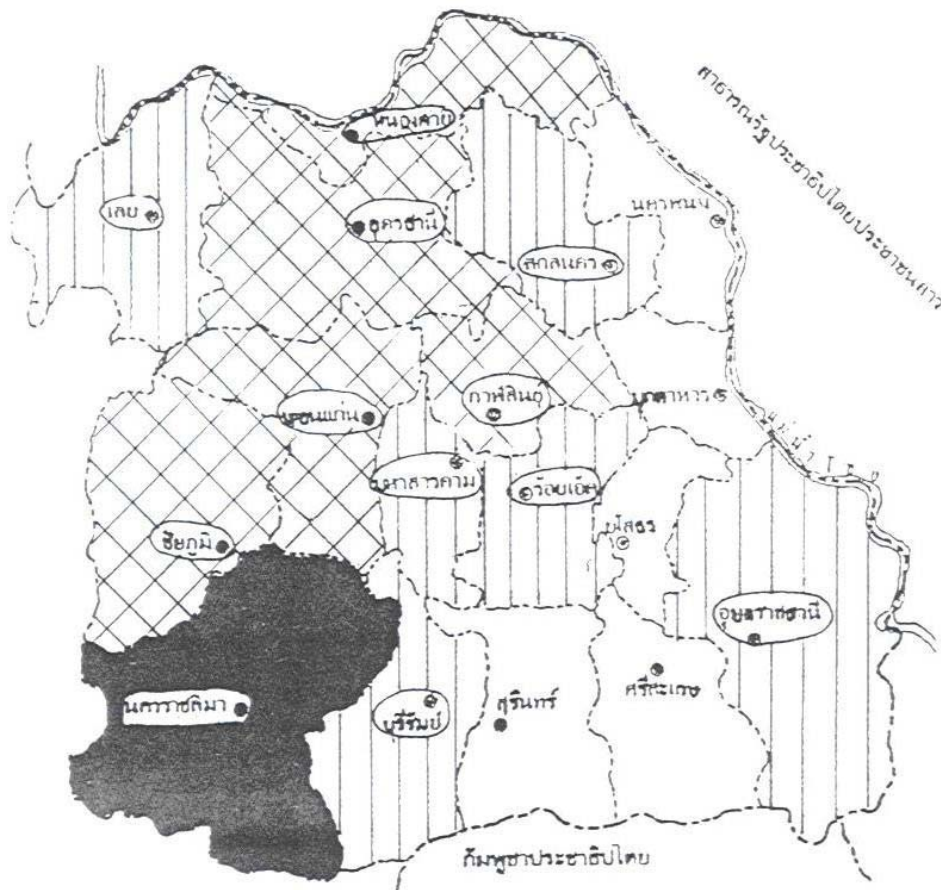
ที่มา : สร้างจากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2532/33: 24-26

13,035 ไร่ ชัยภูมิเคยปลูก 237,056 ไร่ ก็เหลือ 21,383 ไร่ ในช่วงเวลาเดียวกัน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2523/24: 62; 2541/42: 92)

สาเหตุที่ปลูกกันน้อยลง เพราะ (1) ราคาปอบางปีตกต่ำมาก คือ ตกเหลือ กก. ละ 25 สต. บางปีขึ้นไป 5 บาท (ต่างกัน 20 เท่า) ปี 2528 ขึ้นไปถึง 11 บาท (ต่างกัน 44 เท่า) เกษตรกรคนหนึ่งแห่งบ้านชีวังแคน อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น เล่าให้ฟังว่า ตอนปลูก (พ.ศ. 2502) เขา หวังว่าจะได้เงินหลายหมื่น เพราะทุ่มปลูกสุดตัว พอปลูกปล้างปอดตากแห้งเสร็จก็เอาตัวอย่างปอไปถามราคาเจ้าแก้มที่ตลาด อ.ชนบท เขาตีราคาให้ กก.ละ 1.25 บาท พอเหมาบรรทุกปอถึงโกดังเจ้าแก้มเขาคราเอาเหลือ 80 สต. โดยบอกว่าตัวอย่างที่นำมาถามราคามีคุณภาพดีกว่าที่เอามาขาย ผู้เล่าโกรธมากที่ถูกกดราคาจึงไม่ยอมขาย จ้างรถขนปอต่อไปอีก 12 กม. ไปขายที่ตลาด อ.บ้านไผ่ เจ้าแก้มที่บ้านไผ่เห็นว่าเย็นมากแล้วจึงจยโอกาสกดราคาลงไปอีก เหลือ กก.ละ 50 สต. ผู้เล่าจำใจต้องขายด้วยความขำใจ เพราะถ้าขนกลับก็ต้องเสียค่าจ้างขนกลับอีก และไม่รู้จะเอาไปขายที่ไหน และเลิกปลูกปอตั้งแต่นั้นมา แม้ภายหลังปอจะราคาขึ้นมาถึง 5 บาท 11 บาท ก็ตาม มีบางชุมชนที่ปลูกปอกันมาก ราคาปอก็ตกจาก กก.ละ 2.50 บาท เหลือ 50 สต. ทำให้หลายคนที่เอาปอแชไว้ในน้ำทิ้งปอไปเลย เพราะเห็นว่าขาดทุนแน่ๆ อยู่แล้ว บางชุมชน เช่น แถบลุ่มแม่น้ำสงคราม เอาปอใส่เกวียนมาขายที่ อ.วานรนิวาส ถูกพ่อค้ากดราคามาก แค้นใจไม่ยอมขาย เอาปอลงจากเกวียนเผอปอทิ้งหมดเลย (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 157; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 83-84)

(2) เลิกผลิตปอเพราะกระบวนการผลิตยุ่งยากมาก มีถึง 11 ขั้นตอน นำเบือ เช่น การลอกปอต้องสัมผัสกับน้ำเน่าตลอดเวลา (3) ผลผลิตปอลดลงเรื่อยๆ ผลผลิตที่เคยสูงถึง 400 กก.ต่อไร่ เหลือ 200 กก./ไร่ (4) บางหมู่บ้านเริ่มขาดแคลนที่ปลูกข้าว จึงเอาที่มาปลูกข้าว (5) มันสำปะหลังเป็นพืชตัวใหม่ที่น่าสนใจกว่า เพราะปลูกง่าย ดินไม่ดีก็ปลูกได้ ดูแลง่าย หากราคาไม่ดีเก็บไว้ในดินได้หลายเดือน ราคาดีเมื่อไรขุดมาขายได้ทันที ต่างจากปอ กว่าจะตัดปอ กว่าจะแช่ ล้าง ตาก มัด เสียเวลาเป็นเดือน ราคาอาจจะตกลงมากๆ ก็ได้ชั่วเวลา 1 เดือน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 99-101)

มันสำปะหลัง แม้จะเริ่มเข้ามาตั้งแต่ปี 2495 ที่บ้านสวนหม่อน ต.สวนหม่อน อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น แต่เป็นการปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือนเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น มาเริ่มปลูกอย่างจริงจังในปีเพาะปลูก 2515/16 โดยทั้งภาคอีสานปลูกกันถึง 427,873 ไร่ พอปีเพาะปลูก 2517/18 ก็เพิ่มเป็น 1.2 ล้านไร่ จนปีเพาะปลูก 2532/33 ปลูกกันถึง 6.3 ล้านไร่ หลังจากนั้นก็ลดลงเล็กน้อย แต่ก็ยังอยู่ในระดับ 3.9-5.9 ล้านไร่ มันสำปะหลังจึงยังเป็นพืชที่ครองพื้นที่มากที่สุดรองจากข้าวติดต่อกัน 20 ปี จากปีเพาะปลูก 2521/22 เป็นต้นมา โดยครองพื้นที่ประมาณร้อยละ 60 ของพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังทั้งประเทศ โดยพื้นที่ปลูกมากที่สุดในปี 2542 5 จังหวัด คือ นครราชสีมา (1.6 ล้านไร่)

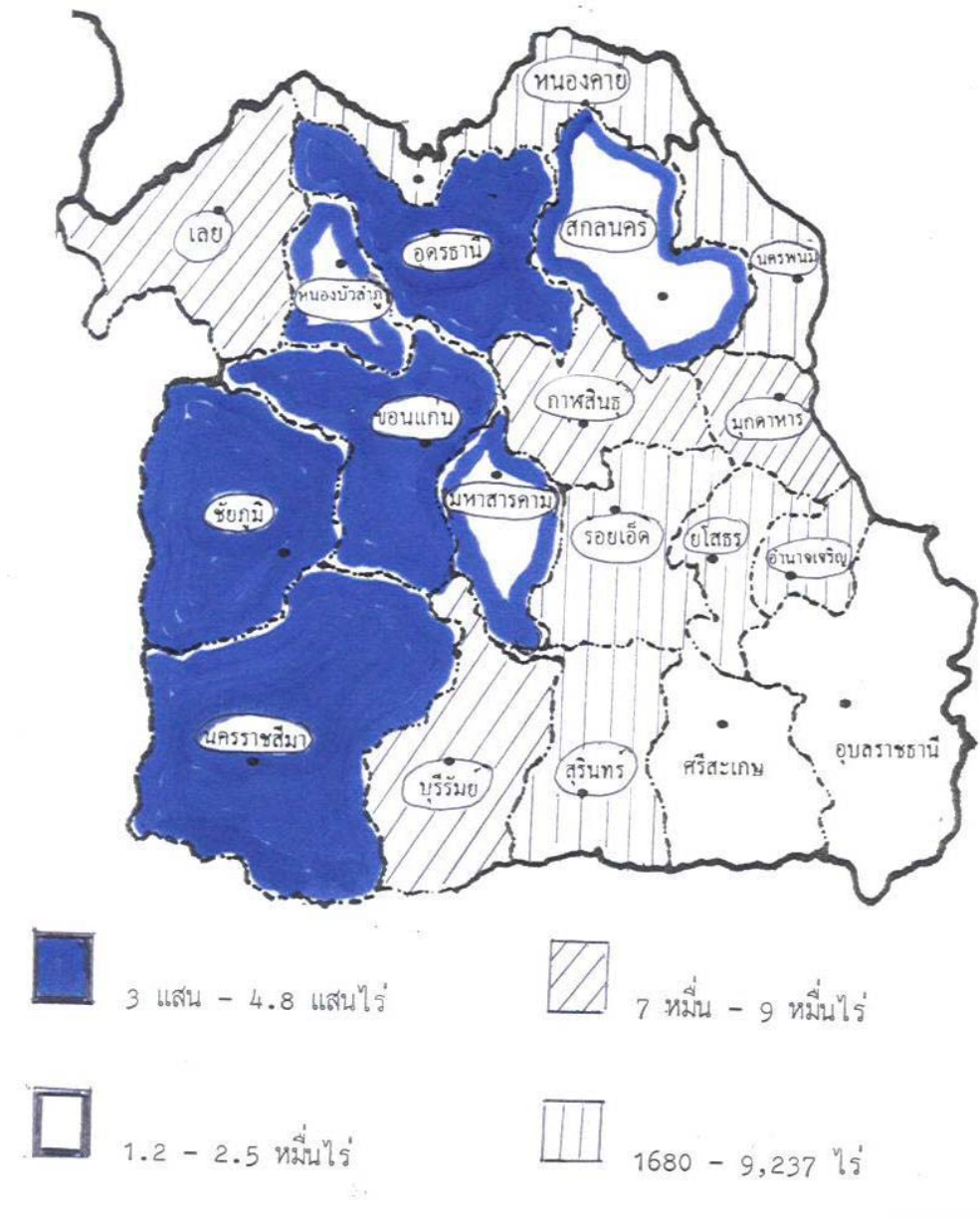
แผนที่ 6.2 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคอีสาน พ.ศ. 2531

ที่มา : สร้างจากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2530/31: 38, 40

ชัยภูมิ (458,313 ไร่) กาฬสินธุ์ (313,455 ไร่) ขอนแก่น (275,118 ไร่) บุรีรัมย์ (196,560 ไร่) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 36) (รายละเอียดโปรดดูตาราง 13 ในภาคผนวก)

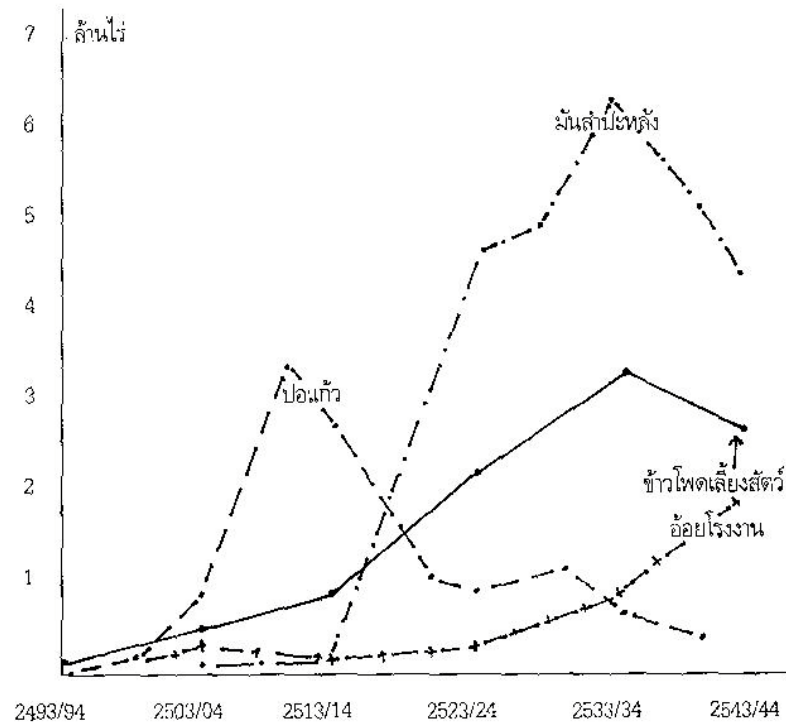
อนึ่ง ผลผลิตมันสำปะหลังสดต่อไร่ช่วง 2 ทศวรรษเพิ่มขึ้นเล็กน้อย เพราะเกษตรกรเริ่มใส่ปุ๋ยเคมี โดยผลผลิตเฉลี่ย 4 ปี (2517-2520) 2,042 กก./ไร่ 4 ปีต่อมา (2529-2532) 2,137 กก./ไร่ และ 4 ปีหลัง (2539-2542) 2,215 กก./ไร่ (คำนวณจาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2521/22: 28-29; 2531/32: 30-31; 2541/42: 34-35)

อ้อยโรงงาน เป็นพืชเศรษฐกิจเก่าแก่อีกชนิดหนึ่งของภาคอีสาน โดยเข้ามาพร้อมกับโรงงานน้ำตาล ซึ่งมาตั้งที่ อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี ตั้งแต่ทศวรรษ 2480 แต่การขยายตัวช้ามากในยุคแรกๆ เพราะมีโรงงานที่นี้แห่งเดียว ต่อมาเมื่อมีการสร้างโรงงานน้ำตาลที่บุรีรัมย์ ขอนแก่น (อ.น้ำพอง และ อ.หนองเรือ) ชัยภูมิ มุกดาหาร การปลูกอ้อยจึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว นับถึงปี 2529 ภาคอีสานมีโรงงานน้ำตาล 6 โรง พอปี 2537 เพิ่มขึ้น 8 โรง ใน 5 จังหวัดดังกล่าว และนครราชสีมา ที่ อ.แก้งสนามนาง ซึ่งเป็นโรงงานน้ำตาลที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย พื้นที่ปลูกอ้อยของอีสานในปี 2517 มีเพียง 3 จังหวัด คือ อุดรธานี (132,404 ไร่) บุรีรัมย์ (6,000 ไร่) นครพนม (3,350 ไร่) ปี 2541/42 มีจังหวัดที่ปลูกอ้อยเพิ่มขึ้น 17 จังหวัด พื้นที่ปลูกอ้อยรวมกัน 2 ล้านไร่เศษ หรือร้อยละ 36 ของพื้นที่ปลูกอ้อยทั่วประเทศ (รายละเอียดโปรดดูตาราง 14 ในภาคผนวก) 5 จังหวัดที่ปลูกอ้อยมากที่สุด คือ อุดรธานี (476,507 ไร่) ชัยภูมิ (450,005 ไร่) นครราชสีมา (409,047 ไร่) ขอนแก่น (340,741 ไร่) และเลย (91,782 ไร่) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 44) อนึ่ง ผลผลิตอ้อยต่อไร่ของภาคอีสานก็ได้เพิ่มขึ้นจากช่วง 2 ทศวรรษก่อนมาก โดยผลผลิตเฉลี่ย 4 ปี (2519/20 – 2522/23) 5,106 กก./ไร่ 4 ปีต่อมา (2529/30 – 2532/33) เพิ่มขึ้น 7,994 กก. 4 ปีล่าสุด (2,538/39 – 2541/42) เพิ่มขึ้น 9,016 กก./ไร่ ซึ่งเป็นผลจากการใส่ปุ๋ยเคมีเช่นเดียวกับมันสำปะหลัง (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2523/24: 23-24; 2532/33: 36-37; 2541/42: 42-43)

แผนที่ 6.3 พื้นที่ปลูกอ้อยโรงงาน ปี 2541/42

ที่มา : สร้างจากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2541/42: 44

รูป 6.2 กราฟแสดงพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคอีสาน ช่วงปี 2493-2540

6.2.4 การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร

1) มีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรมากขึ้น

การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจได้เกิดขึ้นในระยะเวลาเดียวกับที่เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่เข้ามาในภาคอีสาน บางชนิด เช่น

รถแทรกเตอร์ หรือ รถไถใหญ่ เกิดจากคนอีสานที่ไปทำงานในภาคกลาง เห็นเกษตรกรในภาคกลางใช้รถไถใหญ่⁽¹⁾ บุกเบิกที่ทำไร่ข้าวโพดได้รวดเร็วมาก ก็ไปบอกให้เจ้าของรถดังกล่าวมารับจ้างไถในภาคอีสาน รถไถใหญ่นับว่ามีบทบาทในการไถบุกเบิกเพื่อทำไร่ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่อีสานใต้และด้านตะวันตกของอีสานที่ติดกับจังหวัดเพชรบูรณ์ และยังไถบุกเบิกที่ดินในทุ่งกุลารัษฎ์ ซึ่งหลายแห่งมีปัญหาหญ้าโง้งซึ่งรากลึกมาก และมีหนูไปทำรังอยู่ใต้ดิน รถไถดังกล่าวช่วยกำจัดอุปสรรคดังกล่าวได้เป็นอย่างดี รถไถใหญ่ไถได้วันละ 15-20 ไร่ สามารถไถพื้นที่ซึ่งมีตอไม้ได้ด้วย ทำให้การบุกเบิกที่ใหม่เป็นไปอย่างรวดเร็ว รายหนึ่งเดิมทำได้แค่ 5-10 ไร่/คร้วเรือน ก็ไม่มีข้อจำกัด รายหนึ่งรื้อยกว่าไร่มี่ ค่าจ้างไถ 100-120 บาท/ไร่

รถไถเดินตาม เข้ามาแทนที่ควาย เพราะประสิทธิภาพสูงกว่าควาย ควาย 1 ตัว ไถได้ 1-2 ไร่/วัน แต่รถไถเดินตามไถได้วันละ 4-6 ไร่ แล้วยังสามารถดัดแปลงเป็นรถบรรทุกของได้คล่องตัวกว่าควาย บางคนเอาไปรับจ้างไถได้เงินวันละ 400-600 บาท หักค่าน้ำมันเพียง 40 บาท (2528) อีกทั้งไม่ต้องเปลืองแรงงานไปเลี้ยง ไม่ต้องกลัวถูกขโมยลักเหมือนควาย (สุวิทย์ ชีรสอวกัด และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 74) รถไถเดินตามเข้ามาอีสานในปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา พร้อมกับเครื่องนวดข้าว

ในทศวรรษ 2530 ยาม่าหญ้าก็เข้ามาช่วยลดแรงงานการดายหญ้าของเกษตรกรอีสานได้อย่างมาก และการดายหญ้าเป็นต้นทุนสูงสุด คือ ร้อยละ 43 ของต้นทุนการทำไร่มันสำปะหลัง (สุวิทย์ ชีรสอวกัด และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 91)

⁽¹⁾ ภาคกลางปลูกพืชพาณิชย์ประเภทพืชไร่ก่อนภาคอีสานประมาณ 10 ปีเศษ เช่น ปี 2500 ภาคกลางปลูกมันสำปะหลัง 224,000 ไร่ ภาคอีสานปลูกเพียง 4,300 ไร่ ว่าจะปลูกถึง 1 แสนไร่ ก็ตกปี 2513/14 ข้าวโพด ปี 2507 ภาคกลางปลูก 3.11 ล้านไร่ ภาคอีสานปลูกเพียง 253,000 ไร่ ต่างกัน 12.3 เท่า

สำหรับ**ปุ๋ยเคมี** ในช่วงแรกเข้ามาใกล้ๆ กับการนำข้าวพันธุ์เกษตรที่เจ้าหน้าที่เกษตรแนะนำมาใช้ เพราะข้าวดังกล่าวจะได้ผลดีก็ต่อเมื่อใช้ควบคู่กับปุ๋ยเคมี ในลุ่มแม่น้ำมูลและลุ่มแม่น้ำชีรับเข้ามาในช่วงทศวรรษ 2510 – ทศวรรษ 2520 ส่วนลุ่มแม่น้ำสงครามรับเข้ามา 2 ลุ่มแม่น้ำ รว 1 ทศวรรษ

ส่วน**ยาปราบศัตรูพืช**จำพวกโฟรโดล ยาฆ่าปู ฆ่าแมลงต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำชีรับเข้ามาก่อนบริเวณอื่น คือ ในกลางทศวรรษ 2500 ลุ่มแม่น้ำมูลรับเข้ามาหลังจากลุ่มแม่น้ำชีราวๆ 5 ปี ส่วนลุ่มแม่น้ำสงครามรับหลังลุ่มแม่น้ำมูลราว 5 ปี สาเหตุที่ต้องใช้ยาเหล่านี้เพราะมีศัตรูพืชจำพวกแมลงหนู มากกว่าแต่ก่อน เนื่องจากป่าถูกทำลายเอาที่ดินมาทำกิน สัตว์ไม่มีอาหารและที่อยู่ก็เข้ามาแบ่งกินพืชที่คนปลูกจนเสียหายมาก ใช้วิธีปราบแบบโบราณไม่ได้ผล (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 96)

ส่วน**เครื่องสูบน้ำ**เป็นเทคโนโลยีที่เข้ามาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2500 แต่เพิ่มขึ้นอย่างช้าๆ ในช่วง 30 ปี จาก พ.ศ. 2506-2538 เพิ่มขึ้นราว 10 เท่า แต่ก็ยังน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับครัวเรือนเกษตรกรทั้งหมด ปี 2506 มีเกษตรกรอีสานใช้เครื่องสูบน้ำเพียงร้อยละ 1.3 ปี 2538 เพิ่มขึ้นร้อยละ 13.64

จากตาราง 6.24 และ 6.25 จะเห็นว่าเทคโนโลยีการเกษตรที่ราคาไม่สูง เกษตรกรอีสานจะนิยมใช้มาก โดยเฉพาะเครื่องพ่นยาปราบศัตรูพืชมีจำนวนมากกว่าครัวเรือนเกษตรกรเสียอีก หมายความว่า ในบางครัวเรือนมีมากกว่า 1 เครื่อง เกษตรกรนิยมใช้เพราะทุนแรงในการปราบวัชพืช ไม่ต้องใช้จอบดาบอย่างแต่ก่อน แต่ใช้วิธีพ่นยาปราบศัตรูพืชประเภทพาราควอตวัชพืชจะตายหมด รองลงมาคือ เครื่องสูบน้ำกับรถไถเดินตาม ซึ่งในปี 2521 มีใช้รถไถเดินตามเพียงร้อยละ 0.8 ปัจจุบันจากการสำรวจของผู้วิจัยใน 12 ชุมชน 3 ลุ่มแม่น้ำ พบว่ามีใช้กันถึงร้อยละ 38.6 เครื่องสูบน้ำก็เพิ่มจากร้อยละ 2.7 เป็นร้อยละ 21.2 ในช่วงเวลาเดียวกัน ส่วนเครื่องจักรกลที่แพง เกษตรกรจะใช้น้อย เช่น รถแทรกเตอร์ ในปี 2521 มีเพียงร้อยละ 0.1 ปี 2538 ก็ยังมีน้อย เพียงร้อยละ 0.8

รถเกี่ยวข้าวและมีเครื่องนวดในตัว เป็นเทคโนโลยีใหม่ที่เพิ่งเข้ามาในภาคอีสานได้ 3-4 ปี ชาวบ้านนิยมมาก เพราะค่าเกี่ยวถูกกว่าจ้างคน คือ จ้างรถเกี่ยวไร่ละ 450 บาท แต่จ้างคนเกี่ยวจะคิดเป็นรายวันๆ ละ 120 บาท หากเกี่ยวข้าว 6 ไร่จะต้องจ้างคน 10 คน 2 วัน เป็นเงิน 2,400 บาท หรือไร่ละ 400 บาท ซึ่งดูเหมือนจะถูกกว่ารถไถ แต่การจ้างคนเกี่ยวจะต้องเสียค่ากับข้าวเลี้ยงคนที่มาเกี่ยวอีกประมาณ 1,000 บาท (ต่อ 2 วัน) และต้องมาจ้างรถนวดข้าวอีก 650 บาท รวมข้าว 6 ไร่ต้องจ่ายค่าคนเกี่ยว ค่านวด ค่าอาหาร 4,050 บาท หรือไร่ละ 675 บาท เพราะเหตุนี้ชาวบ้านจึงนิยม